НОВЕЛИ

ВЕДМІДЬ

I

Тепер уже не тільки чоловік, а й собака був той, що треба. Звірів стало двоє — у тому числі й Старий Вен, ведмідь,— і людей було двое — у тому числі й Бун Хогенбек, котрий мав у жилах трохи тієї самої індіанської крові, що й Сем Фазерс, тільки Бунова належала до плебейського різновиду, отож лише Сем, Старий Бен та нечистопородний пес на ім'я Лев були справжні й бездоганні.

Хлопцеві повернуло на сімнадцятий рік. Уже шість років він їздив на полювання разом з дорослими. Уже шість років прислухався до розмов, найцікавіших на світі. До розмов про незайману пущу, про великі ліси, більші й давніші за будь-які писані документи; про білу людину, настільки самовпевнену, щоб повірити, ніби вона спроможна придбати у власність якусь частину пущі, про індіанців, настільки зухвалих, щоб удавати, ніби їм і справді належить якась частина тієї пущі; про ліси, величніші, аніж майор Де Спейн разом з тією ділянкою лісу, яку він купив у старого Сатпена, про ліси, куди давніші віком, аніж старий Томас Сатпен, аніж навіть старий Ікемотубе, ватаг племені чикасо, в якого придбав ту саму ділянку Сатпен, хоч кожен з них трьох чудово розумів, що купів-ля-продаж не владні над лісами. До розмов про чоловіків — не про білих, чорних або червоних шкірою, а просто про чоловіків, мисливців, які мали завзяття й волю, щоб витривати, смиренність і вміння, щоб вижити, і про собак, ведмедів та оленів, що виразно поставали поряд з ними, покликані до життя у глибині пущі і волею пущі, і виступали вони одні проти інших у прадавній та нещадній боротьбі, згідно з прадавніми й безжальними правилами, які*виключають будь-яке милосердя і не допускають ніякої поблажливості. Найбільша втіха в житті, найкраще з усього, що будь-

коли можна почути,— оті голоси, які спокійно, повагом і задумливо поринають у спогади, щоб передати і цілу картину, й усі її деталі, поруч містяться реальні докази — рушниці в стояках, трофеї у вигляді рогів та шкур,— а розмова відбувається в бібліотеці міського особняка, або в конторі плантації, або (і це найкраще) — в самому таборі, де висить ще тепла необбіло-вана туша, і чоловіки, що забили звірину, сидять біля розпаленого каміна (це якщо там є будинок і камін) або ж довкола димного жаркого вогнища перед брезентовим наметом (якщо будинку нема). І завжди при тому бувала пляшка: хлопцеві навіть здавалося, що ті розкішні хвилини, коли людина виявляє всю свою силу духу, розум, мужність, спритність і жвавість,— що вони ущільнюються й перетворюються в самий цей рудуватий напій, призначений не для жінок, підлітків та дітей, а лише для мисливців, які причащаються через нього не кров'ю, що вони пролили, а своєрідною квінтесенцією дикого й безсмертного духу. І пили вони помірковано й навіть смиренно, не маючи поганської низької і ницої надії розжитись таким чином на хитрощі, силу та жвавість, а навпаки — за ці чесноти. Отож хлопцеві здалося цілком природним, що того грудневого ранку все мало початися з віскі. Інакше ж і бути не могло!

Згодом він зрозумів, що насправді все почалося куди раніше. Власне, ще того дня шість років тому, коли він уперше зміг позначити свій вік двома цифрами і коли кузен Маккаслін уперше привіз його до табору, у великий ліс, щоб хлопець здобув у незайманій пущі ім'я і гідність мисливця, якщо він виявить достатню міру смиренності й витривалості. Вже тоді успадкував він, ще й не бачивши того спадку, великого старого ведмедя з покаліченою в пастці лапою, котрий на площі мало не сотні квадратних миль прославився і заслужив собі ім'я, так наче був людською істотою. З цим іменем пов'язані були цілі історії — про порозбивані й спустошені засіки з кукурудзою, про затягнених у ліс і роздертих поросят, свиней і навіть телят, про потрощені пастки й капкани, про скалічених і загризених собак, про постріли мало не впритул з дробовиків або навіть і гвинтівок, так само марні, наче це дитина горохом стріляла з пукавки — ця колія нищення й руйнації почалася задовго до того, як хлопець народився, і волохата здоровезна

звірина сунула цією колією з безжальною і невідпорною силою локомотива.

Ведмідь увійшов у свідомість хлопця ще до того, як він побачив його наяву. Цей звір громадиною нависав і здіймався над хлопцем у снах ще до того, як він побачив на власні очі не займаний сокирою ліс, де ведмідь полишав свій кривулястий слід,— сам пелехатий, здоровезний, червоноокий, не злостивий, а просто великий, занадто великий, як на собак, що пробували його вполювати, як на коней, що пробували його наздогнати, як на людей, що посилали в нього кулі,— занадто великий, як на сам той край, що ним обмежувався його життєвий простір. Хлопець наче підсвідомо вже бачив тс, до чого ще не дійшов ані чуттям, ані розумом: цей приречений праліс, що його дрібненькими шматочками безнастанно надгризали своїми плугами та сокирами люди, які боялись його, бо то була дика пуща, люди, яких там аж роїлося і які були безіменні навіть одне для одного на тій землі, де заслужив собі ім'я старий ведмідь, де він проносився навіть і не як смертний звір, а як неприборканий і нездоланний анахронізм із давно мертвих часів, фантом, символ і апофеоз давнього дикого життя, в яке цілими юрмами врубувалися пройняті шалом відрази й ляку дрібненькі й мізерні двоногі створіння, неначе пігмеї, що метушаться біля стіп сонного слона,— старий ведмідь, одинокий, усамітнений і неприборканий, бездітний удівець, непідвладний смерті, старий Пріам, що втратив свою стару дружину й пережив усіх своїх синів.

Ще дитиною, змушений чекати спершу три роки, тоді два, тоді рік до того часу, коли він зможе стати одним із них, мисливців, дивився хлопець, як щороку в листопаді вибиралися фургоном з собаками, постіллю, харчем та зброєю до Великої Улоговини, до великого лісу його двоюрідний брат Маккаслін, Джім — син тітки Тенні — й Сем Фазерс (поки той не перейшов назовсім жити в табір). Йому здавалося, що вони їдуть не полювати на ведмедів та оленів, а на щорічне побачення з тим ведмедем, якого й не збираються вбивати. Через два тижні вони повертались — без трофея, без шкури. Він цього й сподівався. І не боявся, що серед інших шкур та голів може цього разу бути й та шкура. І

не тішив себе думкою, що ось за три роки, за два, за рік він теж поїде з ними і що, може, то саме його рушниця завершить усе. Він вважав, що йому тільки тоді дозволять вистежувати той кривулястий слід, коли він відбуде свій термін учнівства в лісі і доведе, що гідний бути мисливцем; але й тоді протягом двох тижнів у листопаді він ні на що не спроможеться, так само, як і його кузен, і майор Де Спейн, і генерал Компсон, і Волтер Юел, і Бун, і собаки, що боялися затримати того ведмедя, і дробовики та гвинтівки, нездатні його хоч би поранити,— всі ці щорічні шанувальники неймовірної безсмертності старого ведмедя.

Нарешті його день прийшов. Він сидів у бричці разом з двоюрідним братом, майором Де Спейном та Комп-соном і крізь мляву листопадову мжичку, майже подібну до снігу, дивився на незайману пущу — йому здавалося, що він завжди бачив її такою, принаймні назавжди запам'ятав: висока нескіпченна стіна густого листопадового лісу в присмерку надвечір'я у прикінцеву пору року, похмура й неприступна (навіть не вірилося, щоб можна було якось в'їхати в цей ліс, хоч він і знав, що десь там чекає на них Сем Фазерс із фургоном); бричка пропливає поміж сухих стебел бавовнику та кукурудзи на останніх відкритих ділянках перед лісом, на цих останніх слідах жалюгідного людського вгризання в правічну лісову пахвину; на тлі пущі бричка стає до кумедного маленькою і наче зовсім перестає рухатись (цей образ теж довершиться пізніше, багато років пізніше, коли він виросте й побачить море) —так ніби одинокий човник застиг самотньо й непорушно у безкрайому просторі океану, що погойдує його вгору-вниз, тоді як вода, а потім, здавалося б, зовсім неприступна земля (що поволі, майже непомітно, ближчає), легенько погойдуються, і, врешті, відкривається й дедалі ширшає рятівна бухточка. В'їхали в ліс. Сем, закутавшись в укривало, чекав на передку фургона, позаду терплячих мулів, над якими здіймалася пара. Сем був з ним поруч, коли він вступав тепер послушником у справжній праліс,—так само, як давніше був поруч з ним, коли він за часів свого мисливського учнівства полював на кроликів та іншу дрібну звірину: обидва закутані вогким, теплим укривалом, від якого відгонить негритянським духом; хащі, впустивши хлопця, зразу й замкнулися. І так було й далі: ліс розступався попереду й змикався

ззаду — фургон посувався не битим шляхом, а наче каналом, якого не було за десять кроків перед мулами і який зникав за десять кроків позад фургона, посувався, здавалось, не тому, що його тягли мули, а тому, що довколишня непорушна й текуча глушина,— дрімотна, глуха, присмеркова — немовби проштовхувала його крізь себе.

Хоч йому було десять років, він ніби аж тепер тільки на світ народжувався. Та це зовсім його не вражало. Він уже познайомився з цим усім раніше, і не тільки в снах. Він побачив табір, нефарбований шестикімнат-ний будинок, поставлений на палях, щоб не заливала весняна повінь,— але вже наперед знав, як той будинок має виглядати. Він допомагав навести сякий-такий лад у безладному їхньому влаштуванні в таборі і навіть власні рухи були йому знайомі, наперед відомі. А потім два тижні він споживав просту, нашвидку зготовлену їжу: безформні кислуваті буханці, незвичну дичину, якої раніш ніколи не куштував,—оленину, ведмежину, м'ясо дикого індика та єнота,— те саме, що споживали й дорослі чоловіки, їжу, зготовлену тими, для кого мисливство важило більше, ніж кухня,— і спав без простирадел під шорсткими укривалами, так само, як спали і мисливці.

Перші проблиски світанку він і Сем Фазерс зустрічали в засідці, яку приділили для хлопця. То було найгірше місце, найбезнадійніше. Але цього він і сподівався — навіть у глибині душі хлопець не смів надіятись, щоб цього першого для нього року бодай почути собак на сліду. Однак він почув їх. Сталося це через день — шемріт, не знати звідки й ледь чутний, але він розпізнав, що це, хоч ніколи перед тим не чув водночас стількох собак у гонах; шемріт погучнішав, розбився на гавкіт окремих собак, і врешті він розчув поміж іншими собаками тих п'ятьох, що належали його кузенові.

— Тепер трохи підніми рушницю і зведи курки,— сказав Сем.— І стій непорушно.

Але це було не для нього, ще ні. Смиренність — цього він уже навчився. Терплячості він теж зуміє навчитись. Йому ж тільки десять

років, оце тільки тиждень тому минуло. Та мить пройшла. Йому здалося, що він справді побачив оленя, самця димної масті, видовженого в бігу — олень зникав у лісі, у сірій самітності, ще й досі дзвінкій, хоч собаче валування вже поглинула відстань. Десь іздалеку крізь похмурий ліс та сірий дощовий ранок донеслися два постріли.

— Тепер спусти курки,— сказав Сем. Хлопець так і зробив.

— Ти теж знав, що його близько не буде,—озвався він.

— Так,—відповів Сем.—Я хочу, щоб ти навчився, що треба робити, коли не довелося вистрелити. Бо саме тоді, коли пройшов ведмідь чи олень, а курки не спущені, і вбивають людей та собак.

— Але то таки не він,—промовив хлопець.—Та й зовсім то не ведмідь, а просто олень.

— Так,— погодився Сем,— просто олень.

Тоді одного ранку через тиждень він знову почув собак. Цим разом, не встиг ще Сем нічого сказати, а він уже звів курки на своїй задовгій і заважкій для підлітка рушниці, як навчав його Сем,— хоч знав, що зараз собаки з оленем ще далі, ніж першого разу, і їх ледве чути. Та й гавкіт звучав якось інакше, ніж він знав із досвіду. Сем навчав його, що треба найперше наготувати рушницю, стати так, щоб зручно було дивитися на всі боки, і вже не рухатись,— аж раптом хлопець відчув, що він сам присунувся до нього.

— Оце воно,— сказав Сем.— Слухай.

Хлопець прислухався: то був не дзвінкий і дужий собачий хор, який буває на відкритому сліду, а натужне повискування на октаву вище звичайного, в якому звучала не лише нерішучість і навіть приниженість, а й щось інше, ще не зрозуміле йому, якийсь примус, через що воно й

пересувалося не дуже швидко й завмирало поволі, залишаючи в повітрі відгомін писклявої, мало не людської істерії, тужливої, мало не людської приниженості, так наче собаки ні за ким не гналися і наче не сунула навально перед ними невидима істота димної масті. Він чув збоку біля себе дихання Сема і бачив, як роздимаються його ніздрі.

— Це Старий Бен! — стиха вихопилось у хлопця. Сем не ворухнувся; він тільки звільна, поступово

обертав голову в той бік, де даленів гавкіт, а ніздрі його ходили легко, розмірено й швидко.

— Ач,— сказав він.— Навіть не втікає. Просто йде.

— Але аж тут був! — скрикнув хлопець.— Аж сюди приходив!

— Так він щороку,— промовив Сем.— Один раз на рік. Еш із Буном гадають, що він приходить відганяти малих ведмедів. Щоб забиралися звідси під три чорти, поки тут мисливці. Може, й справді.

Малий не чув уже нічого, але Сем і далі повертав голову звільна й розмірено, поки став потилицею до хлопця. Потім він повернув голову назад і глянув униз на малого — те саме знайоме обличчя, поважне, без ніякого виразу, хіба що як усміхалося, ті самі очі старої людини, в яких — коли хлопець придивився,—зблиснувши, поволі пригасало щось похмуре й грізне, пристрасне й горде.

— Але йому до ведмедів байдуже, як і до собак чи людей. Він приходить подивитись, хто тут є, хто новенький у таборі, чи він уміє стріляти, чи надовго його стане. Чи є вже в нас собака, що зуміє насісти на нього й притримати, доки надійде чоловік з рушницею. Бо він тут найголовніший ведмідь. Він тут як ватаг.— Семові очі й зовсім пригасли й були тепер такі, якими хлопець бачив їх завжди.—Він попускає їм, щоб

бігли за ним до річки. А тоді відсилає їх додому. Тепер і ми вже можемо йти, побачимо, які вони повернуться.

Собаки були вже в таборі, десятеро їх збилося в купку під мостинами кухні. Хлопець із Семом присіли навпочіпки, вдивляючись у морок між палямл, де вони принишкли і тільки поводили та світили очима; звуків не було, тільки чулося звідти щось таке, чого він ще не спроможен був розпізнати, щось більше, ніж собачий дух, щось дужче, і не просто тваринне чи й навіть звіряче. Бо перед тим їхнім сповненим болючого приниження повискуванням у недавніх гонах нічого ж не вчувалося, ніякого звіра, а лише безлюдність, незаймана пуща,— тож коли пізніше пополудні вернувся одинадцятий гончак і хлопець із Джімом тітки Тенні тримали цю безвольну й ще пройняту тремтінням суку, поки Сем змащував їй скипидаром та колісною маззю роздерте вухо й пошарпану лопатку, їм здавалося, наче то не живе якесь створіння, а сам праліс схилився був на мить над собакою і легеньким потиличником покарав за зухвалість.

— Вона як людина,— сказав Сем.— Як от і ми. Знала ввесь час, що рано чи пізно доведеться показати свій дух, щоб мати право називатися собакою, і зволікала скільки могла. Знала ж бо наперед, чим поплатиться.

Хлопець і не помітив, коли Сем відійшов з табору. Він тільки знав, що його вже нема. Наступні три ранки він уставав, з'їдав свій сніданок, і Сем не чекав на нього. До своєї засідки він ішов тепер один — легко її знаходив і влаштовувався так, як навчав його Сем.

На третій ранок хлопець знову почув собак, вони знову бігли вільно й жваво, свіжим слідом, і він наготував рушницю, як навчився це робити, але погоня промчала задалеко від нього,— йому було ще рано, він ще не заслужив більшого за такий короткий час, як два тижні, коли перед ним ціле довге життя, яке він уже присвятив незайманій пущі, сам сповнений терпіння й смирення. Він знову почув постріл, ОДИІІ-єдиний раз бахнула рушниця Волтера Юела. Тепер хлопець уже вмів не тільки

без будь-чиєї допомоги знайти свою засідку й повернутись до табору; отож по компасу, що дав йому кузен, він раніше за всіх інших, крім майора Де Спейна та Джіма, які були на конях, вийшов до Волтера, що стояв біля оленя та собачої зграї, скупченої над оленячими нутрощами, — раніше навіть за дядька Еша на одноокому запряженому мулі, котрого не тривожив запах крові чи навіть, як казали, й ведмедя.

Однак цього разу не дядько Еш їхав на тому мулі, а Сем. І це він, Сем, почекав, поки хлопець доїсть обід, тоді обоє вони посідали верхи на мулів — малий на одноокого, а Сем узяв собі другого із запрягу,— і цілих три години їхали лісом, де залягав дедалі похмуріший присмерк, їхали, наче не вибираючи ані стежки, ані сліду, і забралися в таку місцину, де він ще ніколи не бував. Аж тоді він зрозумів, чого Сем сказав йому сісти на одноокого мула, не вразливого до запаху крові та диких звірів. Бо невдовзі другий, нормальний мул раптом зупинився і спробував завернути назад — Сем ледве встиг сплигнути з нього; мул усе шарпався й рвався з повода, а Сем стримував його, умовляв і тяг уперед, не наважуючись припнути десь тут. Хлопець теж сплигнув зі свого мула, і той спокійно собі зупинився. А потім, стоячи поруч із Семом у густій понурості прадавнього лісу, в при-мерхлому зимовому надвечір'ї, хлопець мовчки дивився на спорохнілу колоду, подерту і пошрамовану пазурами, на відбиток кривулястої двопалої лапи здоровезного звіра тут-таки поряд, на вогкій землі. Тепер він зрозумів, що йому чулося в гавкоті гончаків уранці, що за дух вдихав він, зазираючи під мостини кухні, де тислися в купку собаки. Його тепер теж це охопило, тільки в ньому було трохи інакше, бо ж вони тварини, а він ні: якесь завзяття, хоч і зовсім безді* яльне, якась приниженість, відчуття власної тендітності й безсилля перед одвічним пралісом, однак без ляку чи сумніву; в рот раптом набігла слина з мідним присмаком, гостро стисло щось у мозку чи шлунку, не ясно, де саме, та це й байдуже; найголовніше було те, що він тепер лиш уперше усвідомив: той ведмідь, про якого він із самого малку чув безліч розповідей, який і вві сні не давав йому спокою^так само, як, певно, не давав спокою і його кузенові, і майорові Де Спейну, і навіть старому генералові Компсону,— що той ведмідь смертне створіння, і коли, вирушаючи

щороку в листопаді до табору, вони й не сподівалися його вбити, то це не тому, що він непідвладний смерті, а тому, що вони перед ним поки що безсилі.

— Отже, завтра,— сказав хлопець.

— Ти хочеш сказати: ми спробуємо завтра,— поправив його Сем.— У нас нема ще справжнього собаки.

— У нас одинадцятеро собак. У понеділок вони його вистежили.

— Але ж ти чув їх,— сказав Сем.— І бачив опісля. Справжнього собаки у нас ще нема. На це й одного стане. Але такого тут ще нема. Може, й ніде нема. А як нема, то шкода й мови — хіба ненароком набіжить він на когось, хто матиме рушницю і знатиме, як її вжити.

— Мені таке не випаде,— зауважив хлопець.— Може, Волтерові, чи майорові, чи...

— Може, й тобі,— сказав Сем.— Завтра добре пильнуй. Бо він спритнюга. Інакше б і не вижив так довго. Коли він побачить, що його оточено, і муситиме прориватись, то кинеться в твій бік.

— А чого? — здивувався хлопець.— Звідки він знатиме?...— І урвав мову.— Ти гадаєш, він уже знав мене, знає, що я вперше у Великій Улоговині, і ще не встиг спробувати своєї сили...—Він знов замовк, утупившись у Сема. А тоді промовив покірно, навіть без подиву: — Отже, то він на мене дивився! Одного разу йому напевне вистачило.

— Пильнуй завтра,— сказав Сем.— А зараз нам пора вертатись. Поки доїдемо до табору, зовсім споночіє.

Наступного ранку знялися на три години раніше, ніж звичайно. Вибрався навіть дядько Еш, котрий називав себе справжнім табірним

кухарем і майже нічого іншого й не робив, тільки куховарив для мисливського табірного товариства майора Де Спейна, але котрий не уник впливу пущі хоча б уже через те, що перебував у ній, і, отже, на роздерте вухо та лопатку гончака й на відбиток кривулястої лапи на вологій землі дядько Еш реагував, як і всі інші — в тім числі й хлопець, що два тижні тому вперше побачив незайманий ліс. їхали, бо йти було б задалеко: хлопець, Сем і дядько Еш із собаками у фургоні, а його кузен, майор Де Спейн, генерал Компсон, Бун, Волтер і Джім тітки Тенні по двоє верхи на конях. І знову перші проблиски світання застали хлопця, як і того першого дня два тижні тому, в засідці, куди привів його Сем і де залишив. Він стояв з рушницею, занадто великою для нього, замковою рушницею, яка належала, власне, не йому, а майорові, і з якої він тільки раз вистрелив — у пень того першого дня, щоб довідатись, як вона відбиває та як її перезаряджу-ють,— стояв під великим камедним деревом біля неширокого багнистого рукава річки: тиха чорна вода безшелесно вибігала з заростей очерету й по другий бік невеликої галявини знову ховалася в очереті, а десь там, у тій гущавині, стукав дзьобом у стовбур сухого дерева невидимий дятел, що його негри називають господь божий. Засідка була як і кожна інша засідка, мало чим відмінна від тієї, де він стояв щоранку цих два тижні, місцина нова для нього, але начебто не менш знайома, ніж та попередня, вже ж

трохи таки освоєна за два тижні — таке саме безлюддя і глушина, через яку тендітна й полохлива людська істота лише пройшла, не зайнявши її, не зоставивши на ній ані рубця, ані сліду. Місцина виглядала точнісінько так само, як, певно, й тоді, коли прокрався сюди й розглянувся довкола найдавніший пращур індіанців-чикасо, предків Сема Фазерса, тримаючи напоготові палицю, кам'яну сокиру чи кістяну стрілу. Різниця була тільки в тому, що тепер хлопець знав, яким духом відгонило від собак, що тислися й припадали до землі під мостинами, коли він туди заглянув, та ще в тому, що він побачив роздерте вухо й бік тієї суки, про яку Сем казав, що їй доведеться-таки раз показати свій дух, щоб мати право називатись собакою, та ще в тому, що вчора він побачив на землі поруч із пошрамованою колодою відбиток тієї живої лапи. Собак він тепер зовсім не почув. Таки зовсім. Почув тільки, як

дятел раптом змовк, і зрозумів, що ведмідь дивиться на нього. Сам хлопець не бачив його. Він не знав, чи ведмідь дивиться просто на нього з очерету, а чи ззаду, з-за дерев. Він завмер, затиснувши в руках марну рушницю, з якої— йому це стало ясно — ніколи, ані зараз, ані будь-коли, не стрілятиме в нього, і відчуваючи в роті слину з мідним присмаком, який уперше він відчув тоді, коли зазирав до скулених собак під кухнею.

А потім ведмедя не стало. Сухий стукіт дятла так само раптово розлігся знову, як і урвався. Трохи згодом хлопцеві здалося, що він уже чує і собак — шемріт, ледве схожий на звук, який, мабуть, і перед тим хвилину-другу чувся, поки він його вловив,— відгомін залунав виразніше, тоді слабше й нарешті завмер. Вони пробігли десь далеко. Та чи й справді то собаки? І якщо таки ведмедя вони переслідували, це був інший ведмідь.

З заростей очерету несподівано вийшов Сем, він перебрів рукав, а слідом за ним, при нозі, бігла та сама сука, як звичайно собаки, треновані на птахів. Вона підійшла до хлопця і, тремтячи, притислася йому до ноги.

— Я його не побачив,— промовив хлопець.— Не побачив, Семе.

— Я знаю,—відказав Сем,—Це він дивився на тебе. Ти й не чув його, правда?

— Ні,— сказав хлопець.— Я...

— Він спритнюга,— мовив Сем,— Ще й який.

І знову хлопець побачив, як в очах у Сема зблиснуло щось похмуре й грізне, коли він глянув униз на суку, що дрібно й безперестану тремтіла, притиснувшись до хлопцевої ноги. На роздертій її лопатці виступило кілька свіжих крапель крові, мов яскраві ягоди.

— І занадто здоровий. У нас нема ще на нього собаки. Хіба, може, колись.

Бо буде ж наступний раз, а потім ще і ще. Йому ж тільки десять років! Хлопцеві здавалося, що він уже бачить їх обох, себе й ведмедя, в мороці майбутнього, з якого народжується і постає час — старий ведмідь, непідвладний смерті, і він сам, якому припала невелика пайка смертного існування. Бо він уже усвідомив, який дух відчувся йому в скулених собаках, який смак був у його власній слині,—він усвідомив страх. Отак, бува, підліток чи юнак, опинившись раптом у присутності жінки, яка не раз кохала, і не без взаємності — чи принаймні в її спальні — усвідомлює реальність кохання, жаги, всіх тих відчувань, що становлять його спадок, у володіння яким він ще не вступив. "Отож я ще маю його побачити,— подумав хлопець без ляку чи навіть надії.— Я ще маю подивитись на нього".

І ось настав червень наступного літа. Знов вони були в таборі, відзначали дні народження майора Де Спейна та генерала Компсона. Як по правді, то один народився у вересні, а другий серед зими і майже на тридцять років раніше, але це не заважало обом їм, а також Маккаслінові, Бунові й Волтеру Юелові (а відтепер і хлопцеві) щочервня проводити два тижні в таборі, рибалити, стріляти білок та диких індиків, а по ночах полювати з собаками на єнотів та диких котів. Тобто це Бун і негри (а відтепер і хлопець) рибалили, стріляли білок, полювали на єнотів та диких котів, бо справжні мисливці, не тільки майор Де Спейн і старий генерал Компсон (котрий ці два тижні просиджував у кріслі-гойдалці перед здоровезним залізним казаном, де тушкувалося м'ясо по-брунсвік-ському —він то помішував його, то пробував на смак і все сперечався з дядьком Бшем, як краще тушкувати, а Джім знай лише підливав йому віскі в олив'я-ний черпак), а навіть і Маккаслін та Волтер

Юел, тоді ще досить молоді, воліли хіба що стріляти з пістолета диких індиків, під заклад або задля вправи, а все інше вважали нижчим своєї гідності.

Точніше, це його кузен Маккаслін та інші думали, що хлопець полює на білок. До третього вечора він був певен, що й Сем Фазерс так думає. Щоранку, поснідавши, хлопець зразу виходив з табору. У нього вже була власна рушниця, новенька замкова рушниця, різдвяний подарунок; він полюватиме з нею мало не сім десятків років, замінюючи в ній двічі обидві цівки й замки, один раз ложе, поки врешті від первісної рушниці залишиться сама тільки інкрустована сріблом спускова дуга, де вигравіювано імена його та Маккасліна і дату: 1878. Він відшукав багнистий рукав і дерево, під яким стояв того ранку. Звідси по компасу рушив далі — непомітно для самого себе хлопець опановував те, що зробить його неабияким

лісовиком. Третього дня віп уже віднайшов і пошрамовану колоду, біля якої вперше побачив ведмежий слід. Колода відтоді майже зовсім розкришилася — неймовірно швидко, з якоюсь гарячковою, мало не очевидною зреченістю вона поверталась назад у землю, з якої виросла деревом. Хлопця оточував зелений присмерк літнього лісу, може, ще й густіший, ніж сіра листопадова мряка, бо навіть у безвітряний полудень сонце лиш де-не-де прозирало до землі, яка ніколи до кінця не просихала і аж роїлася від мокасинових, водяних та гримучих гадюк, плямистих, як і цей присмерк, через що не дуже їх і запримітиш, коли вони не рухаються. Він повертався в табір що день, то пізніше; третього дня вже сутеніло, коли хлопець минав рублену повіточку, обгороджену жердям. Сем якраз заводив туди на ніч коней та мулів.

— Ти ще не шукав, як слід,— сказав Сем. Хлопець зупинився і хвилину стояв мовчки. Потім

відказав спокійно, так, як у малесенькому струмочку спливає вода, прорвавши дитячу загату:

— Ні, справді. Але ж як треба? Я дійшов до рукава. Навіть колоду сам знайшов. Я...

— Та все ясно. Певно, він стежив за тобою. Хіба ти не бачив його сліду?

— Я... Ні, я... Я не подумав...

— Рушниця, ось що,— сказав Сем.

Він непорушно стояв біля загороди,— син рабині-негритянки й ватага племені чикасо, стариган у пошарпаному, вибляклому комбінезоні й обтріпаному брилі за п'ять центів, який колись був символом негритянської неволі, але й тепер не став ознакою їхньої свободи. Табір — вирубка, будинок, повітка з невеличкою оборою, увесь цей окраєць землі, що його на коротку часину вирвав у пущі майор Де Спейн,— розчинявся в смерку, повертався в одвічну темряву пущі. "Рушниця,— подумав хлопець.— Рушниця".

— Доведеться тобі вибирати,—сказав Сем.

Наступного ранку він вийшов ще поночі, без сніданку, задовго до того, як дядько Еш прокидався на своїх укривалах на кухонній підлозі і розпалював вогонь. З собою він узяв тільки компас та палицю від гаддя. Майже цілу милю хлопець пройшов без допомоги компаса. Потім сів на колоду, тримаючи в руці невидимий компас, а нічні потаємні шерехи, що стихали при його ході, ожили знову, щоб потім завмерти самі собою, сови теж перестали гукати, даючи місце денним птахам, що

пробуджувались разом із днем, вогкий ліс світанково посірів, і врешті хлопець зміг розгледіти стрілку на компасі. Він рушив далі — швидко, але ще спокійно, з кожним кроком почуваючи себе певніше, як справжній лісовик, хоч це й не доходило до його свідомості. Він сполохнув оленицю з оленям, зігнав обох з лігва — він так близько проходив, що навіть побачив їх: захрускотіло галуззя, мелькнув білий хвостик, і оленя помчало слідом за матір'ю — хлопець і не уявляв, що воно аж так прудко бігає. Він ішов мисливським звичаєм проти вітру — як Сем його навчав,— хоч у цьому зараз і не було потреби. Адже рушниці він не взяв — зі своєї власної волі й охоти він відмовився від будь-яких переваг, від можливості вибору, приставши на умову, що не тільки скасовувала саму невидимість ведмедя, досі нерушиму, а й відкидала всі предковічні правила, які регулювали стосунки мисливця і дичини. А проте він не сполохається навіть у ту мить, коли страх повністю охопить його — його кров, шкуру, кишки, кістки, пам'ять, що сягає незапам'ятних для нього самого часів — геть усе в ньому, крім вузенької смужки не-затьмареної ясності думки, яка лише й відрізняє його від цього ведмедя і від усіх інших ведмедів та оленів, що на них випаде йому полювати протягом чи не сімдесяти років. Ось про цю саму ясність казав хлопцеві Сем:

— Бійся. Від цього нікуди не дінешся. Але не ставай страхополохом. Жодне лісове створіння не скривдить тебе, хіба що як боронитиметься або відчує твою полохливість. А боягуза всі мусять стерегтися — ведмідь і олень так само, як і хоробра людина.

До полудня він зайшов уже далеко за багнистий рукав, опинившись у зовсім не знайомому місці, і послуговувався тепер не лише компасом, а й важким старомодним годинником-цибулиною, спадком від батька. З табору він вийшов дев'ять годин тому, до смерку лишалося вісім, на годину менше. Хлопець зупинився—вперше, відколи сидів ото на колоді, чекаючи, поки розрізнить стрілку компаса,— і розглянувся, витерши рукою спітніле обличчя. З власної волі й охоти, смиренно, супокійно і без жалю він уже зрікся власних переваг, але, видно, цього було не досить, залишити рушницю — це замало. Він постояв хвилинку—дитинча,

самотнє й загублене в зеленій неосяжній понурості безкрайньої пущі. І вирішив остаточно здатись на неї. Тобто відмовитись і від годинника з компасом, щоб уже в усьому бути перед нею чистим. Він відстебнув від комбінезона ланцюжок годинника, відв'язав ремінець компаса, повісив їх на кущ, поруч прихилив свою палицю і так рушив далі у хащі.

Коли він зрозумів, що заблудився, то зробив так, як навчав його й напучував Сем: почав обходити кільце, маючи надію перетнути свій власний слід. Останні дві-три годипи хлопець ішов не дуже швидко, а як залишив на кущі годинник і компас, то ще більше сповільнив ходу. Через це зараз він став іти й зовсім поволі, бо ж те дерево мало бути недалеко; і справді, дерево він помітив навіть раніше, ніж сподівався; він звернув до нього й підійшов. Але біля дерева не було ніякого куща з годинником і компасом, отож тепер хлопець зробив так, як Сем навчав його і напучував зробити вдруге: почав знов обходити кільце, тільки набагато ширше і в протилежному напрямку, з надією, що як не перше, то друге кільце десь же перетне його давнішнії слід. Однак ніде не натрапляв він на відбиток власної ноги, чи й будь-чиєї іншої. Тепер він ішов уже швидше, хоча все-таки без паніки, серце билося частіше, але досить сильно й розмірено, і цим разом дерево виявилося вже й зовсім не те, бо біля нього лежав повалений стовбур, якого раніш не було й близько, а за стовбуром — невелике болітце, земля, просякнута водою, — отож тепер він зробив так, як Сем навчав його й напучував зробити втретє і востаннє; а тим часом, сівши на колоду, він побачив відбиток кривулястої лапи, неоковирпу заглибину в вологому грунті, яка в нього на очах наповнювалася водою, поки вода залила слід, переповнила його і обриси поволі почали розмиватися. Ледве-но підвівши голову, він побачив другий слід, а ступивши крок — і третій. Не хапаючись, не біжачи, він рушив навздогін, саме в міру швидко, щоб не відстати від тих слідів, що виростали перед ним немовби з самого повітря, вчасно встигаючи, щоб не згубити безнадійно слід і не погубити безнадійно себе, невтомний і завзятий, не піддаючись ваганню чи ляку, тільки трохи захеканий, бо молоточок його серця калатав сильно й гарячково, — аж раптом вийшов на галявинку, яку одразу ж і замкнули хащі. І враз безшелесно насунулися на нього й застигли дерева та кущі, а в промені

сонця зблиснули компас і годинник. А потім він побачив ведмедя. Той не з'явився звідкись і не вигулькнув: він просто був там, стояв непорушний і завмерлий у зеленій безвітряній полуденній спекоті, поцяткованій сонцем, не такий великий, яким бачив його хлопець у снах, а саме такий, яким віп сподівався побачити його наяву, трохи навіть більший, невиразний обрисами на тлі мерехтливого лісового присмерку, стояв і дивився на нього. Потім ведмідь ворухнувся. Без поспіху перейшов він галявинкою, на мить виступив на ясне осоння, і знов його покрила сутінь; там він зупинився ще раз і оглянувся через плече на хлопця. А потім його не стало. Він не ввійшов у ліс — він просто зник, без руху розчинився в пущі, як та рибина, здоровезний старий окунь, що колись на очах у хлопця пірнув у глиб ставка, не ворухнувши й плавцем.

II

Отож він повинен був би ненавидіти й боятися Лева. Було хлопцеві тоді тринадцять років. Він уже забив свого першого оленя, і Сем Фазерс помастив йому лице гарячою кров'ю, а в наступному листопаді він забив і першого ведмедя. Але ще перед цим посвяченням у лісовики він знав ліс не гірше, ніж чимало дорослих чоловіків з таким самим досвідом. Тепер, однак, уже й не всякий дорослий зрівнявся б із ним. Не було такого клаптика в околі двадцяти п'яти миль від табору, якого він би не знав — усі ручаї, пагорки, примітні дерева чи стежини; будь-кого він міг провести прямісінько до будь-якого місця і звідти назад. Він знав такі звірині стежки, що їх навіть Сем Фазерс ніколи не бачив. На третю осінь він сам знайшов оленяче лігвище, без відома кузена позичив рушницю у Волтера Юела і перед світом заліг, чатуючи, а коли олень повертався до лігвища, забив його — так, як робили, за словами Сема, давні індіанці чикасо.

Сліди старого ведмедя він знав тепер краще, ніж свої власні, і не лише той кривулястий. Він міг розпізнати відбитки кожної з трьох здорових лап і одразу відрізнити їх від будь-чийого іншого сліду, хоча в межах тих п'ятдесяти миль водилися й інші ведмеді, сліди яких були майже такі самі завбільшки, через що сказати, де чий слід, можна було,

тільки зіставивши їх. Але те ще не все. Якщо Сем Фазерс був його першим наставником, а кролі й білки край лісу — його дитячим садком, то незаймана пуща, де снував старий ведмідь, була його школою, а той старий самець, так здавна одинокий і бездітний, що здавалося, ніби він сам собі й пращур,— був його університетом.

Тепер він уже міг знаходити той кривулястий відбиток, коли захоче — за десять миль від табору, часом за п'ять, а то й ближче. Протягом останніх трьох років він двічі чув із засідки, як собаки нападали на слід ведмедя, а раз чисто випадково його сполошили,— голоси їхні звучали пискляво й покірливо, мало не по-людському істерично. А то якось, полюючи ще з рушницею Волтера Юела, хлопець побачив, як ведмідь перетинав вітролом. Він не просто біг поміж повалених бурею стовбурів та гілля, а брався проломом через ту всю мішанину, наче мав силу локомотива, і то швидше, ніж хлопець міг собі уявити, майже так само швидко, як і олень,— тільки олень мчав би стрибками. І тоді він зрозумів: щоб полювати на цього ведмедя, потрібен собака мало сказати — надзвичайно відважний, але так само й великий та прудкий.

Був у нього вдома малий собака, дворняга, з тієї породи, що негри звуть песеням, щуролов, сам ледве більший за щура, але відважний понад усяку міру, просто до нестями. Якось у червні він привіз його з собою, і в належний час, мовби на побачення з людиною, вибралися вони вдвох із Семом: хлопець ніс те песеня, закривши йому голову торбинкою, а Сем вів на мотузці двійко гончаків. Засіли вони під вітром і справді-таки вичатували ведмедя. Звір був так близько від собак, що аж обернувся до них мордою, щоб дати відсіч,— а може, він був просто вражений і ошелешений скаженою дзявкотнею щуролова, як зрозумів потім хлопець. Ставши спиною до стовбура великого кипариса, ведмідь звівся на задні лапи і підводився все вище й вище, здавалося, цьому не буде кінця, і навіть двоє гончаків наче заразилися від щуролова розпачливо нестямним гавкотом. А потім він побачив, що те песеня таки розходилося не на жарт. Хлопець кинув рушницю й побіг. Коли він паздогнав і схопив невгамовно вертке й верескливе собача, то опинився мало не під самим ведмедем. У ніздрі йому вдарило ведмежим

смородом, важким і гарячим, а просто над собою він побачив Старого Бена, що навис, мов чорна хмара. Це було хлопцеві знайоме, відколи він себе пам'ятав, знайоме зі снів.

А потім ведмідь зник. Хлопець і не бачив коли. Він стояв навколішки і обіруч тримав оскаженілого щуролова, чуючи, як поволі даленіє покірливе валування двох гончаків. Надійшов Сем із рушницею; він поклав її поруч з хлопцем і мовчки подивився на нього згори.

— Ти вже двічі з рушницею бачив його,— сказав він.— Цього разу ти не міг би схибити.

Хлопець підвівся, все ще тримаючи песеня. Навіть у нього в руках воно запекло дзявкало, і витягувалось, мов пружина, й поривалося до ледь чутного гавкоту гончаків. Хлопець дихав нерівно.

— Ти теж,— відказав він,—У тебе теж була рушниця. Чому ти не вистрелив?

Сем —наче й не до нього мова. Він простяг руку й торкнувся щуролова у хлопця на руках. Песеня й досі дзявкало і поривалося, хоч гончаків уже зовсім не було чути.

— Він пішов собі,— сказав Сем,— Можеш тепер заспокоїтись і відпочити до наступного разу.— Він погладив песеня, і за хвильку воно стихло.— Ти майже той, кого нам треба,— додав він.— От лише трохи замалий. Справжнього собаки в нас ще нема. Він мусить бути не тільки жвавий, а й здоровий, а до того ще й відважний.— Сем підняв руку від голови щуролова і мовчки подивився в ліс, туди, де зник ведмідь з гончаками.— Хтось таки це зробить. Колись.

— Я знаю,—відказав хлопець.—Тож і мусить це бути хтось із нас. Щоб насамкінець. Коли навіть йому самому це все набридне.

Отож він повинен був би ненавидіти й боятися Лева. Сталося це четвертого літа, коли хлопець учетверте відзначав у мисливському таборі день народження майора Де Спейна та генерала Компсона. Напровесні ожеребилася Майорова кобила. І ось одного літнього вечора, коли Сем привів коней та мулів на ніч до стайні, лошати між них не знайшлося, і знавісніла зі страху кобила ніяк не давала загнати себе в загороду. Спершу він подумав — хай би кобила провела його на те місце, де згубилося лоша. Але вона не могла цього зробити. Вона жахалася взагалі ступити в хащі, а не те щоб показати ще напрямок. Вона просто гасала наосліп, ошаліла з жаху. Раз вона навіть крутнулася й налетіла на Сема, мовби в крайньому розпачі забула, що це людина, та ще й давно їй знайома. Кінець кінцем він таки загнав її до загороди. Але на той час було вже затемно іти в ліс розплутувати її звивистий слід.

Сем прийшов до будинку й розповів про все майорові Де Спейну. То мусив бути якийсь хижак — безперечно, великий, а лоша досі вже мертве, де там воно не є. В цьому ніхто не сумнівався.

— Це пума,—відразу заявив генерал Компсон,— Та сама, що забила в березні оленицю з оленям.— (Про цю пригоду Сем переказував майорові через Була Хогенбека, кодл той приїхав був до табору довідатись, як тут перезимували,— що олениці вигризено горло, а потім хижак наздогнав оленя і теж роздер).

— Сем зовсім не казав, що це пума,— заперечив майор Де Спейн.

Сем, непроникний, мовчки стояв позаду майора за столом — там саме вечеряли — і ніби тільки й чекав кінця розмови, щоб піти. Здавалося навіть, що він ні на що й не дивиться.

— Пума могла б скочити на оленицю, та й оленя наздогнати їй невеликий клопіт. Але щоб пума напала на лоша, коли воно з кобилою?! Ні, це Старий Бен,—сказав майор Де Спейн,—Я розчарований у ньому. Він порушив правила. Не думав я, що він таке зробить. Він забивав

наших з Маккасліном собак, але це нормально. Ми ставили собак проти нього, а він остерігав нас. Але тепер він вдирається в мою садибу і нищить мою власність, та ще й улітку! Він таки порушив правила. Це Старий Бен, Семе, ніхто інший,

Сем усе стояв мовчки, чекаючи, поки майор скінчить.

— Завтра підемо її слідом і переконаємось,— додав ще майор Де Спейн.

Сем рушив додому. Він не жив у таборі, не схотів: за чверть милі далі, над багнистим рукавом річки, він поставив собі маленьку хатину, таку, як у Джо Бейкера, тільки міцнішу й щільнішу, і поруч засік з колоддя на кукурудзу для поросят, що їх відгодовував щороку.

Другого дня Сем прийшов до табору, коли всі ще спали. Лоша він уже встиг знайти. Було воно недалеко, менше як п'ятсот ярдів від стайні, і всі подались туди, не дожидаючи сніданку. Тримісячний жеребчик лежав на боці, горло в нього було вигризене, нутрощі почасти зжерті, над'їдене й одне стегно. Він лежав не просто так, як от би зразу повалений на землю, а ніби його спершу вдарили, а тоді мотлошили, і не було на тілі жодної дряпини від пазурів, що вже мусила б лишити на ньому пума, добираючись до горла. Із слідів було видно, як у нестямі кобила кружляла біля того місця, як вона в крайньому розпачі кинулася на хижака (і на Сема вчора ввечері так само), як вона дико гасала, пройнята смертельним жахом, як той хижак навіть і не рвонувся до неї, коли кобила наблизилася, а тільки ступив три-чотири кроки в її бік, і вона втекла,— і врешті у генерала Компсо-на вихопилося:

— Боже, ну й вовцюра!

Сем усе мовчав. Хлопець приглядався до нього, поки мисливці, постававши навколішки, міряли сліди Щось нове з'явилося в Сема на обличчі. То не був тріумф, радість або надія. Згодом, ставши дорослим,

хлопець зрозумів, що то було, як зрозумів і те, що Сем увесь час знав, чиї то сліди і хто навесні вигриз горло олениці й забив оленя. Передчуття неминучого, ось що проступило тоді вранці в Сема на обличчі. "І це його втішило,— думалося хлопцеві.— Він був старий. Не мав ні дітей, ні племені, ані живої душі рідної на всьому білому світі. А хоч би й мав кого, то не знайшов би в ньому ні відгуку, ні відради, бо всі свої сім десятків літ мусив прожити у подобі чорношкірого. Тепер же надходив кінець. І це його втішило".

Мисливці повернулися до табору, поснідали і прийшли назад з рушницями та гончаками. Пізніше хлопець подумав, що вони повинні були вже тоді зрозуміти, який звір загриз лоша, як зрозумів те Сем. Але то було не вперше й не востаннє, коли він бачив, як дорослі і міркують, і діють, виходячи з хибних засновків. Бун, ставши над лошам, поясом відігнав від нього собак, і вони кинулись винюхувати сліди. Один з них, молодий гончак, ще нетямущий, гавкнув раз і пробіг кілька кроків нібито по сліду. Решта зграї підскочила до нього і ні в сих ні в тих зупинилася.

Собаки оглянулися на людей, не знеохочені, не збиті з пантелику, а наче просто запитуючи: "А що далі?" Тоді повернули назад до лошати, звідки їх знов ударами пояса відігнав Бун, що все стояв над трупом.

— Я й не чував, що слід може так швидко вивітритись,— сказав генерал Компсон.

— Може, вовк, коли він такий здоровий, що сам-один загризає лоша в матері на очах, і запаху по собі не лишає? — озвався майор Де Спейн.

— А може, то просто нечиста сила? — докинув Вол-тер Юел. Він зиркнув на Джіма тітки Тенні: — Га, Джіме?

Але оскільки гончаки так і не нанюхали сліду, майор наказав Семові відшукати слід ярдів за сто далі; на знайдений слід знову пустили собак, і знову той молодий загавкав — тільки ж ніхто з них не здогадався тоді,

що гавкіт цей звучав зовсім не як у собаки на сліду, а як у сільського дворняги, коли на подвір'ї хтось чужий.

Генерал Компсон промовив до хлопця, Буна й Джіма тітки Тенні — до тих, хто полював на білок:

— Ви, хлопці, зранку не відпускайте від себе собак. Він, певно, тиняється десь поблизу й захоче поснідати лошам. То, може, й вистежите його.

Але нікого вони не вистежили. Хлопець запам'ятав цю картину: вони входили в ліс, тримаючи гончаків на поводку, а Сем стояв і придивлявся до них — індіанське обличчя, на якому ніколи нічого не видно, хіба що тоді, як він усміхається, та ще як ото роздималися його ніздрі у той перший ранок, коли собаки знайшли слід Старого Бена. Другого дня вони теж узяли з собою гончаків, але, дійшовши до місця, де сподівалися знайти свіжий слід, ніякого лошачого трупа там уже не побачили.

Третього ранку Сем знову був у таборі зарання — цього раву вів чекав, поки скінчать снідати. Тоді сказав: "Ходім". І повів їх до себе, до маленької хатини, де був ззаду засік для кукурудзи. Кукурудзу він звідти забрав, а з дверей зробив наче заслінку в пастці, підвісивши зсередини як принаду тулуб лошати. Зазирнувши в шпарини поміж колодами, вони побачили там якогось звіра, мастю подібного до цівки рушниці чи пістолета, наскільки вони встигли розгледіти за коротку хвилинку. Звір не лежав скулившись і не стояв. Він весь час ^>ув у русі, в повітрі, летів на них — важке тіло із страшенною силою гупнулося в двері, аж струснулися й затріщали в одвірку товсті бруси, а звір, як він там звався, вже знову гримнувся в двері, ще й не встигши, здавалось, торкнутися землі для наступного стрибка.

—— Ходімо звідси,— сказав Сем,— А то він в'язя собі скрутить.

Та хоч вони відійшли, важке й розмірене гупання не вщухало, грубезні двері за кожним разом стрясалися й тріщали, і тільки сам звір не подавав голосу — не гарчав і не скімлив.

— Що це за чортище? — спитав майор Де Спейн.

— Це собака,—відповів Сем. Ніздрі його злегенька роздимались і спадали, а в очах знову стояла ледь каламутна хижість, як і того першого ранку, коли гончаки напали на слід старого ведмедя.— Той самий собака.

— Який це той самий? — не зрозумів майор.

— Котрий затримає Старого Бена.

— Це диявол, а не собака,— сказав майор.— Я б волів уже мати в зграї Старого Бена, ніж цю тварюку. Пристрель його.

— Ні,— мовив Сем.

— Ти ніколи його не приборкаєш. Як ти примусиш такого звіра, щоб тебе боявся?

— А він і непотрібен мені приборканий,— мовив Сем, і знову хлопець завважив, як роздимаються в нього ніздрі і поблискує каламутна хижість в очах.— Хоча, звісно, краще приборканий, аніж заляканий. Але він ні на те, ні на те не дасться.

— То що ж ти з ним думаєш зробити?

— А побачите,— відказав Сем.

Другого тижня вони щоранку приходили до Семо-вого засіка. Зірвавши з даху кілька гонтин, Сем опустив у засік прив'язаний на мотузку тулуб лошати, а коли звір опинився у пастці, витяг принаду геть. Щоранку вони дивились, як він через отвір опускає в засік відерце з водою, а собака невтомно гупає в двері, відбивається від них і знову стрибає. Пес ні разу не подав голосу, і в тих його стрибках відчувались не якісь лютощі, а тільки холодна й похмура непогамовна впертість. Під кінець тижня він перестав кидатися на двері. Проте не помітно було, що він ослаб або змирився з тим, що двері не піддадуться. Здавалось, йому просто перехотілося стрибати. Але він не лежав. Ніхто ні разу не бачив, щоб він лежав. Він стояв, і тепер його можна було роздивитися — почасти мастиф, мав він щось і від ерделя і, можливо, ще від десятка порід, на зріст понад тридцять дюймів у лопатках, вагою десь так з дев'яносто фунтів, холодні жовті очі, дужі груди і понад усе та дивна масть із сизуватим проблиском, як у воронова-ної рушничної цівки.

Так минув і другий тиждень. Пора було згортати табір. Але хлопець попросився в кузена, і той дозволив йому залишитись. Жити він перебрався до Семо-вої хатини. Щоранку хлопець дивився, як Сем опускає в засік відерце з водою. При кінці другого тижня пес зліг. Він підводився, заточуючись і насилу переставляючи лапи, пив воду і падав знову. Одного ранку він уже й до води не міг дотягтись, не міг звестись навіть на передні лапи. Сем узяв короткий дрючок і намірився ввійти до засіка.

— Стривай,— затримав його хлопець.— Дай-но я хоч рушницю...

— Не треба,— відказав Сем,— Він уже не може й рухнутись.

Таки справді. Пес лежав на боці, коли Сем до нього доторкнувся, до голови й схудлого тіла, лежав непорушно, розплющивши жовті очі. Не було в них злості чи безсилої люті, а тільки холодні й майже байдужі до всього лютощі, наче в якоїсь стихійної сили. І не дивився він ні на Сема, ні на хлопця, що зазирав у шпарину.

Сем почав його годувати. За першим разом довелося підводити йому голову, щоб він зміг вихлебтати м'ясну юшку. На ніч Сем поставив у засіку миску юшки з накришеним м'ясом — у такому місці, де собака міг до неї дотягтись. Уранці миска була порожня і пес лежав уже на животі, підвівши голову, втупивши холодні жовті очі в двері, коли входив Сем — і ані в тих очах нічого не зблиснуло, ані гарчання ніякого не почулося, коли він враз кинувся на Сема, тільки схибив, заслабий ще був, отож Сем устиг оперіщити його дрючком, вискочити з засіка й захряснути двері саме в ту мить, як у них гупнувся пес, ще й не мавши, здавалося, часу підібрати лапи для стрибка, немовби тих двох тижнів голодування зовсім ї не було.

Пополудні того дня почулося, як хтось гейкає в лісі з боку табору. Виявилося, що то Бун. Він прийшов і хвилину дивився поміж колод на здоровезного собаку, що знову лежав на животі, підвівши голову й дрімотно втупивши жовті очі в нікуди, неприборканий і незламний духом.

— Найкраще було б випустити цього сучого сина,— озвався Бун,— та зловити Старого Бена й нацькувати на нього.— Він обернув до хлопця шкарубке обличчя, засмагле від сонця.— Збирай-но свої пастки.

Кас наказав, щоб ти їхав додому. Досить дурня клеїти з цим коножером.

У таборі Бун залишив запряжного мула, а край улоговини чекала й бричка. Ввечері хлопець був уже вдома і розповідав Маккаслінові про собаку:

— Сем знов його моритиме голодом, поки він дасть йому ввійти й доторкнутись. Тоді знов почне годувати. А тоді знов моритиме голодом, якщо доведеться.

— Але задля чого? — здивувався двоюрідний брат.— Навіщо? Навіть Сем ніколи не приборкає цієї звірюки.

— А він і не потрібен нам приборканий. Нам треба, щоб він такий і був. Ми хочемо, щоб йому врешті стало ясно одне: коли він хоче вийти живий з засіка, то мусить робити те, що накаже Сем або хто інший. Бо він саме той собака, що перейме і затримає Старого Бена. Ми вже й назвали його. Його ім'я — Лев.

Нарешті настав листопад. Мисливці повернулися до табору. Разом з генералом Компсоном, майором Де Спейном, Маккасліном, Волтером і Буном хлопець стояв на подвір'ї серед зброї, постелей та скриньок з харчами і дивився, як стежкою від загороди йдуть Сем Фазерс із Левом — старий індіанець у вибляклому комбінезоні, гумових чоботях, протертому кожушку й капелюсі, якого колись носив хлопців батько, а поряд поважно ступає здоровезний собацюра. Гончаки були кинулись назустріч, та враз і застигли, крім того молодого, ще й досі нетямущого. Він підбіг до Лева, вихляючи хвостом. Лев навіть не вищирився на нього і не зупинився. Однією лапою, по-ведмедячому, він загилив його, і молодий гончак, заскавулівши, відлетів перевертом на п'ять-шість футів, а сам Лев зайшов собі на подвір'я і став, дрімотно втуплений у нікуди, ні на кого не дивлячись.

— Оце-то так! — вихопилося в Буна.— А можна до нього доторкнутись?

— Можна,— відказав Сем,— Його це не обходить. Його ніщо й ніхто не обходить.

Як і всі інші, хлопець теж дивився на цю сцену. І протягом наступних двох років він часто придивлявся до них двох, починаючи з хвилини, коли Бун доторкнувся до голови Лева, а тоді став навколішки й обмацав йому кістки та м'язи — який він силою. Виглядало це так, наче Лев був жінкою — чи то, може, Бун був жінкою. Скоріше вже друге: великий,

поважний, з вигляду сонний собака, якого, мовлячи Семовими словами, ніхто й ніщо не обходило, а поруч — гарячковий, грубошкірий і суворолиций чоловік, що розумом ледве піднявся над дитиною і в жилах мав домішку індіанської крові. Хлопець придивлявся, як Бун став замість Сема й дядька Еша годувати Лева. Він не раз бачив, як Бун, присівши навпочіпки біля кухні під холодним дощем, годує собаку. Бо Лев не спав і не їв разом з іншими собаками, і піхто з мисливців так і не знав, де він спить,—тобто всі думали, що він спить у своїй будці коло Семової хатини, аж поки в наступному листопаді хлопців кузеп випадково завів про це мову із Семом і той йому сказав.

Того ж самого вечора в листопаді хлопець, майор Де Спейн і Маккаслін з ліхтарем у руці пішли до кімнатинки ззаду, де спав Бук — маленької, тісної, задушної комірчини, що просмерділа Буновим немитим тілом і вогкою мисливською одежею. Буп, що хропів, розкинувшись навзнак, раптом пробудився, а збоку біля нього підвів голову Лев і дрімотно глянув на них холодними жовтими очима.

— Буне, хай тобі чорт! — скрикнув Маккаслін.— Вижени звідси собаку! Йому ж уранці гнати Старого Бена. А коли він за ніч надихається твого запаху, то вже хіба тільки скунса почує!

— Мені мій запах анітрохи не вадить,— мовив Бун.

— Та хоч бн й вадив, то що? — втрутився майор.—

Не ти ж будеш вистежувати ведмедя. Викинь його звідси. Хай іде під хату, де решта собак. Бун почав підводитись.

— Він же позагризає тих, хто лише чмихне чи позіхне йому під носом чи ненароком торкнеться.

— Не думаю,— відказав майор.— Жоден із тих собак навіть спросонку не позіхне перед ним і не торкнеться його. Викинь його

звідси. Завтра мені буде потрібен його нюх. Торік Старий Бен ошукав його. Вдруге це в нього навряд чи вийде.

Бун, як був у довгих брудних спідніх, з волоссям, розкуйовдженим зі сну, узув, не зашнуровуючи, черевики і так вийшов разом з Левом. Усі інші повернулися до фасадної кімнати, де на Маккасліна й Де Спейна вже чекали розкладені на столі карти. Трохи згодом Маккаслін спитав:

— Піти мені перевірити?

— Не треба,—відповів майор Де Спейн.— Масть,— це до Волтера Юела. Тоді знов до Маккасліна :— А коли й підеш, мені не кажи. Сам бачу, що вже старію: не люблю дізнаватись, як моїх наказів не виконують, хоч деколи наперед ясно, що так і буде.— І тоді до Волтера: — Мала пара.

— Дуже мала? — спитав Волтер.

— Зовсім мала,— відказав майор.

Хлопець, лежачи під своїми укривалами й ковдрами і чекаючи сну, також розумів, що Лев уже знов на Буновій постелі — що він ночує там і решту тієї ночі, і в наступну ніч, і щоночі в листопаді другого року, і третього. Він думав тоді: "Дивно, чого Сем на це погодився. Він же міг забрати назад Лева, дарма що Бун білий. Міг звернутися до майора чи кузена. Та й не тільки. Адже то Семова рука перша доторкнулася Лева, і Лев цього не забув". А потім він виріс і зрозумів і це. Що так було правильно. Що так і повинно було бути. Сем був ватаг, владар; Бун — плебей, його ловчий. Бунові, отже, й належало доглядати собак.

Того ранку, коли Лев уперше вів собачу зграю на Старого Бена, в таборі об'явилося семеро незнайомців, болотників, кістлявих і схудлих від малярії людей, які жили з того, що ловили єнотів у капкани та обробляли дрібненькі латки землі над улоговиною, засіяні бавовником і

кукурудзою. Одягнені вони були трохи краще, ніж Сем Фазерс, і набагато гірше, ніж Джім тітки Тенні, мали при собі старі рушниці й гвинтівки, прийшли ще до світ сонця не знати звідки і, попрісідавши на подвір'ї навпочіпки, терпляче дожидали під осінньою мжичкою. (Згодом Сем Фазерс розповів майорові Де Спейну, як вони ціле літо й осінь приходили до табору поодинці й по двоє-троє, щоб якусь хвилину подивитись мовчки на Лева і відійти). Найговіркіший із них озвався:

— Доб'ранку, майоре. Ми чули, що ви сьо'дні пускаєте цього сірого пса на старого двопалого ведмедя. То ми вирішили — прийдемо подивимось, як ви нічого не маєте проти. Стріляти ми не будемо, хіба він на нас набіжить.

— Ласкаво вітаємо вас,—відказав майор Де Спейн.— Можете й стріляти, будь ласка. Він більше ваш ведмідь, ніж наш.

— Ай справді. Він таки напасся на моїй кукурудзі, щоб мені припала пайка в ньому. А ще ж і підсвинок три роки тому.

— І мені щось належиться,— зауважив інший.— Тільки не з ведмедя.

Майор Де Спейн глянув на нього. Чолов'яга дожував тютюн і сплюнув.

— Ялівка була. Нівроку собі. Торік. Коли я врешті знайшов її, виглядала достоту, як ваше лоша отоді в червні.

— О,— мовив на те Де Спейн.— Що ж, ласкаво

просимо. І можете стріляти, якщо побачите звіра поперед моїх собак.

Проте цього дня ніхто не застрелив Старого Бена. Жоден чоловік його й не бачив. Собаки наскочили на нього за сотню ярдів від галявинки, де його побачив хлопець на одинадцятому році життя. Тепер

хлопець був менш як за чверть милі звідти. До нього долетіло собаче валування, але він не розчув у ньому незнайомого голосу, що мав би належати Левові, тож і подумав, був певен, що Лева там немає. Навіть те, що бігли собаки за Старим Беном куди швидше, ніж звичайно, і що в їхньому гавкоті не чулося істеричної нотки,— навіть те не вивело його з омани. Свою помилку він зрозумів тільки ввечері, коли Сем сказав йому, що Лев на сліду ніколи не подає голосу.

— Як схопить Старого Бена за горло, тоді він загарчить. А щоб гавкнув — цього не діждемось від нього, як не діждались і тоді, коли він стрибав па двері в засіку. Така голуба його порода. Як ти її назвав?

— Брдель,— відповів хлопець.

Отож Лев таки перейняв Старого Бена, але сталося це занадто близько від річки. Повернувшись з Левом близько одинадцятої вечора, Бун присягався, що Лев раз насів на Старого Бена, тільки гончаки злякалися, не підійшли, і ведмідь стрибнув у річку й скількись миль проплив за водою, а вони з Левом пройшли берегом десять миль, потім перебралися вбрід на той бік і були б уже знайшли слід ведмедя, де він там виліз із води (якщо тільки Старий Бен не заплив ще далі, за брід), якби не почало смеркати. По цьому Бун вибатькував гончаків, з'їв вечерю, що залишив йому дядько Еш, і пішов спати. Трохи згодом хлопець відчинив двері задушливої кімнатинки, що аж двигтіла від хропіння, і до нього з Бунової подушки повагом підніс голову великий пес, кліпнув очима і влов улігся.

м

Коли настав ще один листопад, а тоді й останній день, вділюваний, як то повелося, Старому Бенові, в таборі зібралося вже кільканадцятеро сторонніх. Не всі вони цього разу були болотники. Знайшлися тут і городяни з інших окружних центрів, таких, як Джеф-ферсон: начувшись про Лева й Старого Бена, вони приїхали подивитись, як цей великий

сизуватий пес відбуватиме своє щорічне побачення зі старим двопалим ведмедем. Декотрі не мали при собі навіть зброї, а мисливське вбрання на них та чоботи були щойно з крамниці.

Цього разу Лев наскочив на Старого Бена за добрих п'ять миль від річки, перейняв його й затримав; запалившись якоюсь одчайдушною хоробрістю, до Лева приєдналися і гончаки. Хлопець чув їх, це було досить близько. Він почув Бунове атюкання і потім два постріли — коли генерал Компсон розрядив у ведмедя обидві цівки, в одній п'ять шротових набоїв, у другій куля, з такої відстані, на яку зміг під'їхати сполоханим конем. І почув собак знову, коли ведмідь від них вирвався.

Хлопець уже мчав щодуху — захекуючись, насилу переводячи дух, спотикаючись, добіг він туди, де вистрелив генерал Компсон і де па землі лежало двійко гончаків, що їх забив Старий Бен. Він побачив кров від Компсонових двох пострілів, але далі бігти не зміг. Він прихилився до дерева і довго відсапувався, поки стихало серце, а собаче валування даленіло, даленіло і нарешті зовсім ущухло.

Про кінець гонів хлопець почув увечері в таборі (на ніч у них залишилося п'ятеро гостей у новеньких мисливських куртках і чоботях: цілий день проблукавши, загублені, в лісі, поки Сем Фазерс пішов та привів їх, вони й досі ще не очухалися): як Лев знову перейняв і затримав ведмедя, але ж підійти туди ближче міг тільки одноокий мул, котрому не вадив запах крові, а на тому мулі був Бун, а який стрілець з Буна, то вже звіспо. Вій п'ять разів вистрелив у ведмедя із своєї магазинної рушниці, жодного разу не поцілив, а Старий Бен забив ще одного гончака, знову вирвався, гайнув до річки і зник. І знову Бун з Левом кинулись навздогін берегом річки, зайшли так далеко, як тільки стало їм духу. Коли перебрались на той бік, починало смеркати, і ще не пройшли вони й милі другим берегом, як їх застала ніч. Проте цього разу Лев навіть поночі знайшов ведмедів слід, чи не кров почув там, де Старий Бен виходив з води,— тільки добре, що Бун, як на те, тримав Лева на шворці: сплигнувши з мула, він мусив урукопаш зітнутися з собакою, аж поки присилував його повернути до табору. Цього разу Бун

навіть і не батькував. Він стояв у дверях, заболочений, геть знесилений, на широкому грубому обличчі трагізм і — досі ще — сторопіння.

— Я схибив...—озвався він.— Він був за двадцять кроків від мене, а я п'ять разів схибив...

— Але ми таки пустили йому кров,— сказав на те майор Де Спейн.— Генерал Компсон черкнув його. Такого нам ще ні разу не вдавалося.

— Але ж я не поцілив...— повторював Бун.— П'ять разів схибив. У Лева на очах.

— Та все-таки сьогодні гони були хоч куди,— сказав майор.— І ми йому пустили кров. Наступного року на Кейті посадимо генерала Компсона або Волте-ра, і ми його злапаємо.

Тоді Маккаслін запитав:

— А де Лев, Буне?

— Я залишив у Сема,—відповів Бун. Він уже повернувся відходити.— Не вартий я того, щоб з ним спати.

Отож хлопець повинен був би ненавидіти й боятися Лева. Але ні. Йому здавалося, що в усьому цьому е якась неминучість. Здавалося — щось починається, вже почалося, хоч він і не знав, що саме. Як перед останньою дією на сцені з уже готовими декораціями. То був початок кінця — а кінця чого, він не знав, знав тільки, що він не тужитиме. Він буде смиренний і гордий, адже йому судилося бути причетним до цього чи бодай бути очевидцем.

III

Стояв грудень. Найхолодніший за хлопцевої пам'яті. Мисливці лишалися в таборі вже чотири дні понад звичайних два тижні, чекаючи, поки пересядеться мороз, щоб Лев і Старий Бен могли провести свої щорічні гони. Тоді вони знімуться з табору і повернуться по домівках. Через оці непередбачені додаткові дні, коли люди мусили чекати на погоду й мали собі для розваги лише покер, запаси віскі вичерпалися, і хлопця з Буном, давши їм валізу та записку від майора Де Спейна до містера Семса, власника ґуральні, вирядили в Мемфіс по віскі. Тобто по віскі Де Спейн і Маккаслін послали Буна, а хлопець мав тільки допильнувати, щоб Бун привіз це віскі, точніше, більшу його частину або принаймні хоч трохи.

Джім тітки Тенні підняв його о третій годині ночі. Хлопець хутко одягнувся, здригаючись не так від холоду — в каміні вже гуготів яскравий вогонь — як через те, що в таку глуху нічну пору серце мляво переганяє кров і важко так відразу скинути з себе дрімоту. Він пройшов від будинку до кухні по твердій, мов залізо, землі під миготливо заціпенілим нічним небом, на якому лиш через три години почне світати, зачерпнув ротом і аж до дна легень загуслу темряву і ввійшов у кухню, де світилася лампа й пашіла грубка, затуманюючи вікна, а Бун уже снідав за столом, схилився над тарілкою, майже в тарілку і завзято працював зарослими, аж сизими щелепами, обличчя його було так само не знайоме з водою, як шорсткі конячі патли на голові — з гребінцем. На чверть індіанець, онук жінки з племені чикасо, він скажено рвався битися своїми важенними кулаками через саму тільки підозру, що в ньому є краплина небілої крові, а при іншій нагоді — звичайно після чарки,— не менш скажено обстоював тими самими кулаками думку, що його батько чистокровний чикасо, та ще й ватаг, і що навіть його мати лише напівбіла. На зріст він був шість футів і чотири дюйми, розум мав як у дитини, серце — як у коня, а в ґудзиках його цупких очиць на обличчі нічого не було,—ані підлості, ані великодушності, ані зіпсуття, ані благородства. Бридкішого обличчя хлопець зроду не бачив. Воно мало такий вигляд, наче хтось узяв волоський горіх, трохи більший від футбольного м'яча, пройшовся по ньому молотом, щоб уподібнити його до людського обличчя, і тоді пофарбував, переважно червоним — тільки

червінь та була не така, як в індіанців, а густа й соковита, що він, можливо, почасти завдячував віскі, але більше безжурному вільному життю на лоні природи. Ті зморшки на його обличчі не свідчили про сорок прожитих років (час для Буна був немов чимось таким, як повітря: крізь нього проходиш, і воно не полишає на тобі сліду), то просто були складочки від повсякчасного мруження очей — на сонці чи в присмерку плавнів, де бігла дичина, а чи біля табірних вогнищ, де він дрімав холодними осінніми ночами, щоб якомога раніше податися знов на лови. Бун був сміливий і вірний, недбалий і ненадійний; він не мав ніякого фаху чи ремесла, єдиною його вадою була горілка, а єдиною чеснотою — цілковита й беззастережна відданість майорові Де Спейну та хлопцевому кузенові Маккасліну.

— Часом мені здається, що й те, й те — чесноти,— зауважив якось Де Спейн.

— Або й те, й те — вади,— докинув Маккаслін.

Хлопець їв свій сніданок і чув, як під кухнею заворушилися собаки, розбуджені запахом смаженого м'яса, а може, човганням ніг над головою. Він почув, як Лев гавкнув, коротко і владно — доброму мисливцеві досить один раз сказати, і всі зрозуміють, крім дурнів, а табірні собаки, хоч не рівня Левові зростом, силою та й хоробрістю, може,— дурнями, проте, не були: останнього дурня з-поміж них Старий Бен забив ще торік.

Коли кінчали їсти, надійшов Джім тітки Тенні. Фургон уже стояв готовий. Еш вирішив — хай Джім миє посуд, а Буна з хлопцем він сам одвезе до вузькоколійки, де вони проголосують і сядуть на лісовоз з глибини пущі. Хлопець знав, чому це: Ешеві не первина була під'їдати Буна.

Припікав мороз. Колеса фургона рипіли й стукотіли по замерзлій землі, чисте небо яскріло зорями. Хлопець уже не дрижав, а весь аж

трусився,— повільно, розмірено й сильно, і чув, як у нього в шлунку ще тепла їжа, збившись грудкою, існує наче окремо від тіла.

— Вранці не буде ловів,— озвався хлопець,— У такий мороз жоден собака сліду не візьме.

— Ну, про Лева так не кажи,— заперечив дядько Еш,— Лев сліду не потребує. Йому ведмедя треба, ось що.— Ноги його були закутані мішком, а сам він з головою загорнувся в укривало зі своєї постелі на підлозі кухні, і вигляд у пього був ні на що не схожий під ясним зоряним небом.—Пусти його в тисячоак-рову льодовню, і то він ведмедя гнатиме. І наздожене. А решта собак — байдуже, куди їм до Лева, коли той має ведмедя перед собою!

— Що ти в біса маєш до тих інших собак? — огризнувся Бун,— Теж мені знайшовся розумник! Ти ж ото хіба дров нарубати, а більше й носа з кухні не показував.

— Нічого я до них не маю,— відказав Еш.— Так само, як і вони до ловів. Оце тільки коли б мені так дбати за своє здоров'я, як ті гончаки дбають.

— Кажи собі що хоч, а таки ловів сьогодні не буде,— твердо заявив Бун.— Майор сказав, що почекають, поки ми з Айком повернемось.

— Але погода сьогодні зміниться. До відлиги йдеться. А на ніч дощ.— Еш засміявся, пирхнув з-під укривала, в яке так закутався, що й обличчя не було видно.— Ану вйо, муленята! — Він так раптово смикнув віжки, що мули шарпнули вперед на кілька футів розколиханий рипучий фургон, а далі знов побігли звичайним своїм дрібним тюпцем.— Та й чого б це майор мав на тебе чекати? Лев, ось хто йому знадобиться. А про тебе я зроду не чув, щоб ти приволік до табору ведмедя чи яку іншу звірину.

"Ну, вже зараз Бун вилає Еша, а то й ударить",— подумав хлопець. Але ні, пронесло, як проносило раніше і проноситиме (він був певен) надалі, хоча чотири роки тому на вулиці в Джефферсоні Бун п'ять разів підряд стрельнув з позиченого пістолета в негра— з таким самим успіхом, як торік восени у Старого Бена.

— Кажу тобі, що він не спустить ані Лева, ані іншого собаки, поки я не повернуся ввечері. Він так обіцяв. Ти он краще мулів підхльосни. Хочеш мене заморозити на смерть?

Коли доїхали до вузькоколійки, розпалили багаття. Трохи пізніше з пущі під ледь порожевілим обрієм вигулькнув поїзд, вантажений колодами, і Бун, піднявши руку, зупинив його. В теплому службовому вагончику хлопець заснув знову, а Бун з кондуктором та гальмівником завели розмову про Лева й Старого Бена — так, як згодом люди розмовляли про Салівена й Кілрейна, а ще пізніше про Демнсі й Тані!. Погойдуючись у такт шарпанню та стукоту безресорного вагончика, хлопець крізь сон чув їхню балачку — про поросят і телят, забитих Старим Беном, про засіки, ним спустошені, про пастки й капкани, ним понівечені, про те, скільки свинцю під шкурою в цього двопалого ведмедя, що живе в краю, де ведмедів, скалічених у капканах, буває, з півсотні років так і називають — Двопалий, Трипалий чи Кульгавий, і самого тільки Старого Бена (він старший між ведмедів, казав генерал Компсон) удостоєно такого імені, яке й людині мати не сором.

До схід сонця прибули в Гоук. Хлопець і Бун вийшли з теплого вагончика у своїй мисливській одежі — в заболочених чоботях і зашмарованому хакі, а Бун ще із сизим від заросту обличчям. Але тут це було нормально. Гоук — то був усього тільки тартак, склад, дві крамниці та поміст, з якого вантажили ліс на бічній колії, і тут усі ходили в чоботях та хакі. Незабаром підійшов мемфіський поїзд. Бун купив у вагоні пляшку пива та три пачки підсмаженої кукурудзи в мелясі, і під Бунове жування хлопець знову заснув.

В Мемфісі, однак, це було не нормально. На тлі високих будинків, бруківки, гарних екіпажів, конок, чоловіків у накрохмалених комірцях та краватках їхні чоботи й хакі здавалися ще більш простацькими й брудними, Бунова борода — ще більш нечупарною й зарослою, а обличчя й зовсім таким, що не слід би його з лісу на очі людям показувати, тим паче коли не було поруч майора Де Спейна, Маккасліна чи ще

1 С а л і в е н і Кілрейн — відомі американські боксери-суперники кінця XIX ст.; Демпсій й Тані — 20-х рр. XX ст. (Тут і далі примітки перекладачів).

когось, хто міг би заспокоїти сторонніх: "Не бійтеся. Він вас не займе".

Напружено переставляючи ноги, немовби він ступав по намасленому склу, а не по гладенькій підлозі, Бун пройшов через вокзал. Щелепи його весь час невтомно ворушились — він саме виколупував язиком решткн кукурудзи з зубів, а сизувата щетина на обличчі нагадувала ошурки із тільки-но висвердленої рушничної цівки. Проминули перший шинок. Навіть крізь зачинені двері хлопцеві почувся звідти запах тирси й застояний спиртний дух. Бун почав кашляти і кашляв так трохи не цілу хвилину.

— Клята холоднеча,— сказав він,— І де це я застудився?

— Там, на станції,— озвався хлопець.

Бун знову заходився кашляти. Тоді зупинився і глянув на хлопця.

— Де, ти кажеш?

— Не в таборі ж ти застудився і не в поїзді,— знов озвався хлопець.

Бун подивився на нього, кліпаючи очима. Потім перестав кліпати і більше вже не кашляв. Лише сказав неголосно:

— Послухай-но, позич мені долара. У тебе ж є. Якщо він до тебе колись потрапив, то ти його нікуди не дів. Ти не скупий, я не кажу. Просто ти ніколи не думаєш, що от тобі чогось треба. А у мене, як я мав шістнадцять років, долар так швидко танув, що я не встигав і розгледіти, з якого він банку.— І знову неголосно:— Дай мені долара, Айку.

— Ти обіцяв майорові. І Маккаслінові. Ні краплі до табору.

— Гаразд,— погодився Бун, так само неголосно й терпляче,— Але що я на цей один долар — уп'юся хіба? Другого ж ти мені не позичиш.

— Ай правда, що ні,— сказав хлопець, теж неголосно — холодна лють його брала, тільки не на Буна, адже пам'ятав він: на стільці в кухні хропе Бун, перед ним годинник, бо Бун мас вчасно розбудити хлопця й Маккасліна і одвезти їх за сімнадцять миль до Джеф-персоаа, щоб вони встигли на поїзд у Мемфіс; дикий невиїжджений техаський поні — хлопець випросив у Маккасліна дозволу купити його, і вони з Буном таки й купили цього коня на аукціоні за чотири долари сімдесят п'ять центів, а тоді, ув'язавши його колючим дротом і поставивши поміж двох старих лагідних кобил, таки пригнали додому, цього поні, що доти зроду не бачив лущеної кукурудзи і не знав, що то таке,— вопа, мабуть, йому здалася купою якихось кузьок; потім (хлопцеві було тоді десять років, а Бунові то й усе життя було десять) Бун сказав, що поні тепер сумирний, і йому накинули торбу на голову, і з допомогою чотирьох негрів підвели задом до старої двоколки, запрягли, хлопець з Буном сіли, Бун сказав: "Гаразд, хлопці. Пускайте",— і один з негрів (то був Джім тітки Тенні) — зірвав торбу й хутко відскочив, і одне колесо вони загубили, зачепившись за стовп у розкритих воротях, у ту саму мить, коли Бун схопив хлопця за барки й жбурпув у канаву над дорогою, через що решту Айк бачив лише уривками: як друге колесо крізь бічну хвіртку влетіло в подвір'я і вискочило аж па веранду, а уламки двоколки

розлітаються вздовж дороги, як Бун, витягшись на животі, хутко зникас у хмарі збитої куряви, все ще з віжками в руках, тоді й віжки тріснули, а поні зловили аж за сім миль, і то через два дні, ще в частині хомута і з недоуздком на шиї, немов у якоїсь герцогині з двома разками намиста відразу. Айк дав Бунові долар.

— То гаразд,— сказав Бун,— Зайдімо, нащо тобі мерзнути?

— Мені не холодно,— відповів хлопець.

— Вип'єш лимонаду.

— Не хочу я ніякого лимонаду.

Двері за Буном зачинилися. Сонце підбилося вже досить високо. День був ясний, хоч Еш і обіцяв на ніч дощ. Та й потеплішало — завтра могли б і на полювання. Хлопець раптом відчув піднесеність на душі, чиста радість огорнула його, як і першого дня; воно ніколи його не покине, хоч він і постаріє на ловах та гонах, це розкішне, незрівнянне відчуття — смирення й гордощів. Ні, не треба про це думати. А то ноги самі рвуться бігти назад на станцію, просто до колій, до першого поїзда на південь; ні, не треба. На вулиці було людно. Він почав дивитись: здоровезні нормандські коні-биндюги, першерони; чепурні карети, з яких висідають чоловіки у модних пальтах та порожевілі дами в хутрах і входять до вокзалу (досі ж вони відійшли від вокзалу тільки на два будинки). Двадцять років тому батько хлопця, тоді кавалерист, в'їхав до Мемфіса із загоном полковника Сарторіса, що входив до складу війська Форрестатоді верхи Головною вулицею і (як розповідали) заїхав просто у вестибюль готелю "Гейозо", де в шкіряних кріслах сиділи офіцери-янкі, попльовуючи у високі лискучі плювальниці,— і звідти вибрався цілісінький...

Двері позад хлопця розчинилися. Бун рукою витирав рота.

— Тепер гаразд,— заявив він.— Справмо швидше, що нам треба, та заберімося звідси під три чорти!

Вони пішли куди треба, і там їм віскі запакували у валізу. Хлопець так і не помітив, де Бун дістав другу пляшку. Очевидно, у Семса; і коли надвечір доїхали назад до Гоука, вона вже була порожня.

1 Форрест Н. Б. (1821—1877) — американський генерал, оборонець Конфедерації.

Тим часом поїзд до Гоука мав бути тільки через дві години. Одержавши віскі, вони відразу ж повернули на вокзал, як майор Де Спейн, а потім Маккаслін казали й наказували Бунові і для цього ж таки і хлопця приставили до Буна. Першого разу до пляшки Бун приклався в туалеті на вокзалі. Чоловік у форменому кашкеті підійшов до нього сказати, що тут не можна, але глянув на Бунове обличчя і не сказав нічого. Другого разу він налив собі у склянку під столом у привокзальному ресторані, та розпорядниця йому нагадала, що це не дозволяється, і він пішов знову до туалету. Бун уже встиг розповісти про Лева й Старого Бена негрові-офіціанту й усім іншим у ресторані, хто ніколи не чув за Лева й чути не хотів. Потім Бунові спав на думку звіринець. Він виявив, що о третій є ще один поїзд до Гоука, а перед тим вони встигнуть побувати у звіринці; з цією думкою він подався в туалет для третього заходу. Повернувшись, Бун оголосив новий план: першим же поїздом вони їдуть до табору, забирають Лева і везуть сюди у звіринець, нехай покаже тутешнім ведмедям, розпещеним на ласощах, чого вони варті.

Проте перший поїзд вони пропустили, хоч і збиралися на нього. Але на той, що о третій, хлопцеві таки пощастило затягти Буна, отже, знов усе було гаразд; Бун уже й до туалету не ходив, прикладався до пляшки просто в проході, безугавно просторікуючи про Лева, і люди, до яких він сікався з балачками, так само, як і той чоловік у кашкеті, боялися сказати йому, що пити тут не можна.

Коли надвечір доїхали до Гоука, Бун спав. Хлопець насилу розбуркав його, а тоді впволік разом з валізою з поїзда і навіть переконав підвечеряти в їдальні при тартаку. Отже, з ним було все гаразд, коли вони упхалися в службовий вагончик вузькоколійного поїзда, що порожнем вертав у ліс, а сонце

червоно заходило на захмареному вже небі і земля не збиралася вночі замерзати. Тепер заснув уже хлопець, сидячи за рубіновою від жару грубкою, поки безресорний вагончик стукотів і торохтів, а Бун з гальмівником і кондуктором розмовляли про Лева й Старого Бена, бо вони знали, про що Бун торочить, бо це була їхня околиця.

— Захмарилося, буде відлига,— заявив Бун.— Завтра Лев йому покаже.

Та чи Левові це випадало зробити, чи кому іншому, але ж не Бунові. Він зроду не поцілив нічого більшого від білки, крім хіба негритянки того дня, коли стріляв у негра. Негр був височезний, до нього не було й десяти кроків, але Бун вистрелив аж п'ять разів з пістолета, позиченого у чорного фурмана майора Де Спейна, а той негр мав у руках півтора-доларовий пістолет, виписаний по пошті, і був би поклав Буна на місці, якби його пістолет не заїло,— через що він тільки отак: "клац-клац-клац-клац-клац" п'ять разів, та й годі, а Бун тим часом вистріляв свої кулі — розбив вітрину, що потім обійшлася Мак-каслінові в сорок п'ять доларів, і поранив у ногу негритянку, якій трапилося саме проходити там, за що вже заплатив майор Де Спейн: він і Маккаслін тягли карту, хто має платити за вітрину, а хто за ногу. А ось цього року, першого дня в засідці, перший день у таборі,— просто на Буна вихопився олень; хлопець почув стару Бунову магазинну рушницю: "бах-бах-бах-бах-бах", а тоді Бунів голос: "А чорт, утікає! Переймай його! Переймай!"; і коли

дійшов туди, побачив, що від слідів оленя до п'яти порожніх гільз нема й двадцяти кроків відстані.

Цього вечора в табір прибуло п'ятеро гостей із Джефферсона: Баярд Сарторіс із сином, Компсонів син та ще двоє. А наступного ранку хлопець виглянув у вікно, у світанкову сіру мжичку, що її наві-

щував Еш, і вони вже були там,—хто стояв, хто сидів навпочіпки під дрібним дощем, з двадцятеро їх, тих, що років десять постачали Старому Бенові кукурудзу, поросят, а то й телят,— у заношених капелюхах, мисливських куртках і комбінезонах, що їх у місті навіть найостанніший негр погидував би носити, і тільки гумові чоботи були цілі й міцні; рушниці вони мали старі, обшмугляні, а дехто прийшов і зовсім голіруч. Поки снідали, ще прибуло їх з добрий десяток, верхи й пішки: лісоруби з ділянки за тринадцять миль нижче від табору і робітники з тартака в Гоуку, і єдиною рушницею в них була та, що приніс кондуктор поїзда. Тож коли вирушали того ранку в ліс, майор Де Спейн вів мало не такий самий великий загін (тільки що не повністю озброєний), як і в останні присмеркові дні 64-го та 65-го років. На маленькому подвір'ї всі не вміщалися, дехто зупинився на лісовій дорозі за воротями, де майор уже сидів верхи на своїй кобилі, поки Еш у брудному фартуху зарядить масними набоями та подасть йому карабін, а біля його стремена поважно застиг сизуватий собацюра, стояв так, як кінь, не як собака, втупивши дрімливі топазові очі в нікуди, глухий навіть до гамору гончаків, що їх тримали на повід-ках Бун та Джім тітки Тенні.

— Сьогодні на Кейті посадовимо Компсона,— заявив майор Де Спейн.— Це він торік пустив йому кров, і якби мул під ним не сполохався...

— Ні,— сказав генерал Компсон.— Я вже застарий гасати лісом на мулах та конях, чи хоч би й на чому. Та й свою нагоду я торік проґавив. Нехай цей хлопець сідає на Кейті.

— Ні, стривайте,— озвався Маккаслін.— Перед Ай-ком ще ціле життя, ще наполюється на ведмідів. Хай хтось інший...

З'

— Ні,—не погодився Компсон.—Я хочу, щоб Айк. Він уже зараз кращий, ніж ми обоє, лісовик, а ще років десять — і буде не гірший за Волтера.

Спершу хлопець навіть не повірив,— аж поки не почув про це й з уст майора Де Сиенна. А за мить він уже сидів на одноокому мулі, котрому не вадив запах свіжої крові, і дивився на того непорушного пса біля Де Спейнового стремена, що здавався у сірому непевному світлі більшим ніж теля, більшим, ніж він був насправді — велика голова, груди мало не такі, як у самого хлопця, під сизуватою шерстю м'язи, які не подадуться і не здригнуться ні від чийого дотику, бо серце, що перегонить до них кров, не любить нікого й нічого, і стоїть він так, як кінь, але водночас і якось інакше: адже кінь — це лиш вага й прудкість, а Лев — не тільки відвага та все інше, що становить волю й жадання зловити й убити, а ще й витривалість, воля й бажання витривати понад усі межі, поставлені перед плоттю, і все задля того, щоб наздогнати й забити. Тоді собака глянув на хлопця. Ворухнув головою поверх мізерного гавкоту гончаків і глянув на нього тими жовтими очима, що не мали глибини, як і в Буна, що нічого не відбивали, як і в Буна,— ані підлоти, ані великодушності, ані благородства, ані зіпсуття. Вони були просто холодні й дрімливі. Собака кліпнув очима, і хлопець зрозумів, що вони на нього не дивляться й не дивилися, то він тільки голову так повернув.

Цього ранку хлопець відразу почув собак на сліду. Сем із Джімом ще тільки сідлали мула й коня, випряжених з фургона, як Лев уже зник,

тож він дпвпв-ся на самих гончаків, що рвонулись услід, принюхуючись і повискуючи, і скоро теж зникли в лісі. Тоді він, майор, Сем і Джім помчали за ними й почули ярдів за двісті попереду, навіть ближче, з вогкої, під-талої пущі цей перший крик, високий, з ноткою

ее майже людського упокорення, знайомого хлопцеві; його підхопила решта собак, і лісовий півморок аж задзвенів від собачого валування. Верхівці мчали далі. Хлопцеві здавалося, наче він бачить їх обох: величезний сизуватий пес жене щодуху, мовчки, а попереду, мов локомотив, пре крізь хащі ведмедище, як ото чотири роки тому крізь вітролом,—біжить швидше, ніж можна собі уявити, далеко випередивши мулів з їхнім чвалом. Він почув постріл, один. Ліс порідшав, верхівці мчали галопом, ледь чутний гавкіт завмирав у далині перед ними, проминули стрільця — болотник, витягнена вперед рука, худе лице, роздертий від крику малий чорний рот з гнилими зубами.

В собачому валуванні забриніло щось нове, і ще ярдів за двісті він їх побачив. Ведмідь обернувся до собак. Лев з розгону наскочив на ведмедя, і той,— хлопець бачив,— відкинув пса набік, вдерся між собачий вереск, на місці поклав одного гончака, крутнувся й побіг знову. Потім на мисливців ринула злива гончаків. Хлопець чув, як кричали майор і Джім, як ляскав, наче пістолет, Джімів ремінь, що ним він пробував повернути собак уперед. А потім хлопець і Сем Фазерс їхали вже самі. Один з гончаків, проте, лишився з Левом. Він упізнав голос. Той самий молодий нетяма, що й торік був такий, і тепер не змінився. "А може, це і є відвага?"— подумав хлопець.

— По праву руку,—мовив Сем позад нього.—По праву. Треба б завернути його від річки.

Тепер вони опинились серед заростей в очеретах. Дорогу там він знав не гірш від Сема. З чагарника вони вибралися майже прямо на стежку, що вела через гущавину до голого урвища над річкою. Він почув, як глухо бахнула Волтерова рушниця,—раз, а тоді ще двічі.

во

— Ні,— сказав Сем.— Чути гончака. Гайда.

Все ще галопуючи, вихопилися вони з вузького безверхого тунелю очеретяних заростей, їхнього шелесту й тріску, на голе урвище, під яким видніла жовта річка, якась тьмава в сіруватому світлі й наче застигла. Тепер і хлопець розчув гончака. Собака спинився. Гавкіт його був писклявий і безтямний, а понад крутим берегом біг Бун, його стара рушниця на мотузці з посторонка метлялася й била його в плечі. Він крутнувся, з нестямно перекошеним обличчям підскочив до них і вихопився ззаду на хлопцевого мула.

— Клятий човен! — кричав він,— На тім боці! Він переплив! Лев був надто близько! І малий гончак! Лев так близько, що я не міг стріляти! Давай! — кричав він, стусаючи мула в боки підборами.— Давай уперед!

Вони посунули вниз, послизаючись на підталому крутосхилі, навпростець через верболіз і у воду. Хлопець не відчув ні струсу, ні холоду, опинившись у річці поруч із мулом; він ухопився однією рукою за луку сідла, а другою підніс над водою рушницю. Бун плив по другий бік мула. Сем лишився десь позаду, а потім раптом у воді, в річці аж закишіло собак. Вони пливли швидше від мулів і вже видиралися на берег, коли мули ще не торкнулися копитами дна. З того берега долетіло гейкання Де Спейна, і, оглянувшись, хлопець побачив, як у воду входить Джім з конем.

Ліс попереду і обважніле від мряки повітря перетворилось ураз на суцільне ревище. Воно розкочувалось і лящало, відбивалося від берега ззаду і лящало з новою силою, поки врешті хлопцеві почало здаватися, ніби це в один голос завалували на нього всі гончаки, що їх будь-коли знав цей край. Коли мул виходив з води, Айк перекинув ногу через сідло. Але

Бун і не пробував сісти верхи. Він тільки схопився за стремено, як вибиралися на крутий берег, і далі вони майнули через чагарник, і раптом побачили ведмедя на задніх лапах —він сперся спиною до дерева, а круг нього клубочаться з гавкотом гончаки, і Лев уже знову в стрибку.

Цим разом ведмідь не відкинув його додолу. Він обхопив собаку обома лапами, наче в любовному стиску, і вони обидва гупнули на землю. Хлопець сплигнув з мула, одвів курки на рушниці, але нічого не міг розрізнити в мішанині плямистих собачих тіл, аж поки вихопився на видноту ведмідь. Бун щось горлав — хтозна-що; хлопець побачив, як Лев повиснув у ведмедя біля горла, а сам ведмідь, ще не зовсім випроставшись, лапою відкинув гончака футів на п'ять-шість, тоді почав далі випростовуватись, випро-стовуватись, наче й кінця тому не буде, нарешті став знову рівно й передніми лапами вчепився Левові в живіт. Бун шарпнувся вперед. Хлопець помітив, як зблиснуло лезо у нього в руці, і побачив, як він підбіг до гончаків, через одних перемахнув, інших розіпхав ногами і плигнув просто на ведмедя, верхи, наче на мула, ноги зімкнув у нього на череві, ліва рука у ведмедя під горлом, де вчепився Лев, ніж сполохнув у розмаху й урізався в тіло.

Ніж урізався тільки раз. Якусь мить вони скидалися на скульптурну композицію: ведмідь, Лев, повислий у нього на шиї, і чоловік верхи на ведмеді, з рукою на глибоко втопленому ножі. А потім вони звалилися під вагою Бунового тіла, і Бун опинився на споді. Ведмедева спина почала зводитись першою. Бун як стій був уже знову на ведмеді. Ножа він так і не пустив, і хлопець завважив ледь помітний порух його плеча й руки, що крутнула лезом. Тоді ведмідь випростався, піднісши на собі і людину з собакою, обернувся, ступив кілька кроків по-людському, на задніх лапах до лісу, все ще з людиною та собакою, і гупнувся додолу. Він не зігнувся і не осів. Він упав рівно, як був, як падає дерево, і всіх їх трьох — людину, собаку й ведмедя,— неначе аж підкинуло пружно з землі.

Хлопець із Джімом кинулися вперед. Бун стояв навколішки біля ведмедя. Ліве Бунове вухо було роздерте, лівий рукав куртки зовсім відірваний, права халява розпорота від коліна до кісточки, ясно-червона кров змішувалася з дрібним дощем і спливала по нозі, по плечі й руці, по щоці, і лице його було вже не запекле, а спокійне й умиротворене. Гуртом вони розціпили Левові щелепи у ведмедя на горлі.

— Легше, хай вам чорт! — скрикнув Бун.— Не бачите, в нього всі тельбухи вилізли?

Бун почав скидати куртку. Коли він заговорив до Джіма, голос його звучав спокійно:

— Прижени сюди човна. Він ярдів сто за водою. Я бачив.

Джім підвівся й пішов. Тоді — хлопець не пригадував пізніше, чи то Джім щось вигукнув, а чи він сам собою обернувся,—тоді він побачив, як Джім стоїть, нахилившись, а на витолоченому багниську ницьма лежить Сем Фазерс.

Мул не скидав Сема, хлопець пам'ятав, що Сем сам сплигнув на землю ще до того, як Бун рвонувся бігти. Ніякого сліду від удару абощо на ньому не було, а коли хлопець із Буном повернули його навзнак, очі Семові були розплющені, і він щось сказав тією мовою, якою колись розмовляв з Джо Бейкером. Але підвестися Сем не зміг. Джім уже підігнав човна, і чути було, як він перегукувався через річку з Де Спейном. Бун загорнув Лева у свою мисливську куртку й переніс у човен, потім перенесли Сема, повернулися, Джімовою мотузкою прив'язали ведмедя до сідла одноокому мулові, стягли його вниз на берег і в човен, а Джіма пустили плисти ззаду з конем та двома мулами. Тільки-но встиг Де Спейн дотягтися рукою до борту, як Бун, ще човен і дна не черкнув, уже вискочив на берег.

Майор Де Спейн глянув на Старого Бена й тихо промовив:

— Оце-то так.

Він увійшов у воду, нахилився до Сема й торкнув його, Сем глянув на нього і знов сказав щось тією давньою мовою, якою вони розмовляли з Джо Бейке-ром.

— Ти не знаєш, що з ним?..—запитав майор Де Спейн.

— Не знаю, сер,— відповів хлопець.— Це не мул. І взагалі хто його зна. Коли Бун біг до ведмедя, він уже сплигнув з мула. А потім оглянулись — аж він лежить на землі.

Бун кричав до Джіма, котрий був ще посеред річки.

— Швидше, хай тобі! Давай сюди мула!

— Навіщо тобі мул? — запитав майор Де Спейн. Бун навіть не озирнувся до нього.

— Поїду до Гоука по лікаря,— спокійно відповів він, а ясно-червона кров і досі розпливалася під дощем на його спокійному вже обличчі.

— Тобі самому лікаря треба,— сказав Де Спейн.— Краще Джім...

— Достолиха! — Бун обернувся до майора. Обличчя його було ще спокійне, тільки голос звучав на тон вище.—Не бачите, чи що? У нього ж усі тельбухи к бісу вилізли!

— Буне! — промовив майор Де Спейн. Вони втупились один в одного. Бун був на голову вищий від майора; хлопець і то вже його переріс.

— Мені треба по лікаря,—сказав Бун.—Онде в нього тельбухи—

— Гаразд,— погодився майор Де Спейн.

Джім саме виходив з води. Кінь і той нормальний мул почули запах Старого Бена і почали огинатись та вириватись, тягнучи з собою й Джіма; нарешті він якось таки прив'язав їх угорі на крутому березі й повернувся вниз. Де Спейн відстебнув ремінець компаса від петлиці й дав Джімові.

— їдь прямо в Гоук,— наказав він.— Привезеш лікаря Крофорда. Скажеш —треба оглянути двох чоловік. Бери мою кобилу. Знайдеш звідси дорогу?

— Знайду, сер,— відповів Джім.

— То гаразд. їдь,— Де Спейн обернувся до хлопця.— Забереш мулів і коня і поїдеш по фургон. Ми спустимось річкою під Єнотів міст. Там і зустрінемось. Сам туди доберешся?

— Доберуся, сер,— відповів хлопець.

— То гаразд. Рушай.

Хлопець подався назад по фургон. Аж тепер тільки він збагнув, як далеко вони забралися в погоні. Було вже за полудень, коли він запріг мулів, а коня прив'язав до задка у фургоні. До Єнотового моста дістався смерком. Човен уже був там. Але ще не встиг він його й побачити, і навіть води ще не побачив, як мусив вискочити з нахиленого набік фургона, з віжками в руках підбігти й схопити сполоханого нормального мула за вуздечку, а тоді за вухо, впертися ногами в землю і так його тримати, поки від берега піднявся Бун. Кінь за цю хвилину встиг обірвати мотузку і втекти дорогою до табору. Хлопець із Буном розвернули фургон, випрягли мулів, і того нормального він одвів дорогою ярдів за сто і там прив'язав. Бун тим часом переніс Лева з човна, де Сем Фазерс тепер уже сидів; коли його підвели на ноги, він

спромігся насилу вибратись нагору й навіть хотів сам залізти у фургон, тільки Бун не чекав — підхопив його й посадовив на передок. Тоді знову прив'язали Старого Бена до сідла одноокого мула, виволокли на берег, відкинули задок у фургоні, приставили похило дві деревини, затягли по них ведмежу тушу всередину, і хлопець пішов по нормального мула, а Бун силоміць став його запрягати, луплячи в тверду морду так, що вона аж стугоніла від ударів, поки мул став як треба, все ще тремтячи. І тоді линув дощ, наче це через них він стримувався цілий день.

Повертались до табору крізь цю зливу, крізь струменисту сліпу темінь, і ще задовго до того, як побачили перші вогники, вже чули звуки рога та час від часу постріли, що вказували їм, куди їхати.

Коли минали Семову темну хатину, старий спробував підвестись. Він знову заговорив мовою своїх предків, а тоді виразно сказав:

— Випустіть мене. Випустіть.

— У нього ж там холоднеча,— мовив майор Де Спейн,— Поганяй далі! — гостро кинув він.

Але Сем почав борсатися, силкуючись устати на ноги.

— Випустіть мене, пане,— сказав він.— Пустіть додому.

Отож хлопець зупинив фургон, Бун зліз і зняв Сема на землю. Однак і цього разу Бун не став чекати, щоб Сем ішов сам — заніс його в хатину, де майор Де Спейн у попелі вогнища знайшов жарину, скрученим папірцем запалив лампу і, коли Бун поклав Сема на ліжко й стяг з нього чоботи, укрив його. Хлопець до хатини не заходив, він стримував мулів, вірніше, того нормального, що знову сполохався, бо, коли зупинилися, запах Старого Бена приплинув до нього крізь струменисту чорноту повітря,— але він знав, що Семові очі знову, напевне, розплющені і

втуплені в далечінь, далі поза цю хатину й поза мисливців, далі поза смерть ведмедя й конання собаки.

Потім фургон знов рушив на протяглі поклики рога й постріли, кожен з яких наче зависав у густому струмепистому повітрі, аж поки розлягався і прилучався до нього наступний, і до освітленого будинку, яскравих вікон та притихлих облич, що дивились, як увійшов Бун, закривавлений і зовсім спокійний, несучи щось загорнене в свою куртку. Він поклав Лева в закривавленій куртці й усьому на свою просмерділу постіль, яка зроду не бачила простирадла і яку навіть Еш, справний у домі, мов жінка, ніколи не міг привести до ладу.

Лікар з тартака в Гоуку вже приїхав. Бун не дав себе оглянути, доки лікар не оглянув Лева. Приспати пса хлороформом лікар не наважився — він просто так уклав йому кишки на місце і зашив живота, поки майор Де Спейн тримав собаку за голову, а Бун за ноги. Пес і не пробував ворухнутись. Він лежав, розплющені жовті очі були втуплені в нікуди, а люди в новому й старому мисливському вбранні входили в задушливу комірчину, просяклу запахом Бунового тіла й одежі, і мовчки дивились.

Потім лікар промив і продезинфікував Бунові лице, руку й ногу, перев'язав рани, і всі рушили до Семо-вої хатини: хлопець із ліхтарем попереду, за ним лікар, Маккаслін, майор Де Спейн і генерал Компсон. Джім тітки Тенні уже розпалив вогонь і присів перед ним навпочіпки, куняючи. Сем, як поклав його Бун, а майор Де Спейн закутав укривалами, так і лежав непорушно, проте коли вони всі ввійшли, розплющив очі і став переводити погляд з обличчя на обличчя, аж поки Маккаслін торкнув його за плече і сказав:

— Семе, лікар хоче тебе оглянути.

Тоді він навіть витяг руки з-під укривала й почав шпортатись пальцями біля ґудзиків сорочки, але Маккаслін його стримав:

— Лежи. Ми самі.

Його роздягли. Він лежав нерухомо — майже безволосе, темно-мідного кольору тіло старої людини, діда, який навіть на одне покоління не відійшов від своїх предків-лісовиків, який не мав дітей, не мав роду чи племені — лежав, розплющивши очі, але вже не дивлячись ні на кого, а лікар тим часом оглянув його, закутав укривалами, поклав стетоскоп у свою сумку, клацнув замком, і тільки один хлопець зрозумів, що Сем теж має померти.

— Перенапруження,— заявив лікар,— Може, шок. У такому віці перепливати взимку річку! Нічого йому не буде. Хай тільки полежить день-два в ліжку. Є тут кому його доглянути?

— Хтось знайдеться,— відказав майор Де Спейн.

Потім повернулися до будинку, туди, де в задушливій комірчині Бун усе ще сидів на сіннику, поклавши руку на лоб Левові, а чоловіки,— і ті, хто полював разом з Левом, і ті, хто сьогодні вперше побачив пса,— мовчки заходили, дивились на нього й відходили. А потім настав світанок, і всі вийшли надвір подивитись на Старого Бена: він теж лежав з розплющеними очима, стерті зуби стирчали у вишкіреній пащі, задня лапа скалічена пасткою, під шкурою твердими гудзами випиналися старі кулі (всього п'ятдесят дві великі шротини, гвинтівкові кулі й круглі), і під лівою лопаткою ледь помітний поріз від Бунового ножа, котрий нарешті вкоротив ведмедеві віку. А тоді Еш задзвонив важкою ложкою в дно великої миски, скликаючи на сніданок, і вперше, відколи хлопець пам'ятав, собаки їли під кухнею без гавкоту й вовтузні. Чи не тому, що старий ведмідь, навіть мертвий лежачи на подвір'ї, проймав їх таким жахом, перед яким вони самі без Лева були безпорадні.

Дощ перестав ще вночі. Пізнього ранку показалося блідувате сонце, швидко випалило туман і хмари.

обігріло повітря й землю. Заходилося на ясний безвітряний день, які бувають у Міссісіпі в грудні, щось наче запізнілий відгомін бабиного літа. Лева винесли на веранду перед будинком, на осоння. Така була Бунова воля.

— Хай йому чорт,— заявив Бун,— він же ніколи не любив сидіти в хаті, це я його примусив. Ви знаєте.

Він ломом відірвав мостини під своїм лігвом, щоб Лева перенести разом з усією постіллю, не порушивши його спокою, і собаку поклали на веранді мордою до лісу.

Потім хлопець, лікар, Маккаслін і Де Спейн пішли провідати Сема. Цього разу Сем очей не розплющив і дихав так тихо й спокійно, що майже не помітно було, чи він узагалі дихає. Лікар навіть не діставав стетоскопа і не оглядав Сема.

— З ним усе гаразд,— заявив лікар.— Він навіть не застудився. Просто йому не стало снаги.

— Не стало снаги? — не зрозумів Маккаслін.

— А так. Із старими таке буває. А потім виспиться або хильне добру чарчину й передумає помирати.

Повернулися до будинку в таборі. І тоді почали прибувати люди — заморені жителі болотяних околиць, що ставили капкани на звіра й живилися хініном, єнотами та річковою водою, фермери, що обробляли маленькі латки кукурудзи й бавовнику над краєм улоговини і що їхні поля, засіки та хліви спустошував старий ведмідь, лісоруби з недалекої ділянки й робітники з гоукського тартака, городяни з дальших містечок, що їхніх гончаків старий ведмідь пороздирав, їхні пастки та капкани потрощив, а їхній свинець носив під шкурою. Прибували верхи й пішки, приїздили на возах, входили на подвір'я, дивилися на ведмедя, а тоді

йшли до веранди перед будинком, де лежав Лев, наповнювали маленьке подвір'я і аж вихлюпувалися з нього, бо врешті зібралася трохи не сотня чоловік — вони стояли й сиділи навпочіпки під теплим дрімотним сонцем і тихо розмовляли про лови, про дичину й про мисливських собак, про гончаків, ведмедів, оленів та людей, які вже відійшли зі світу, а великий сизуватий пес час від часу розплющував очі, — не прислухатись до них, а щоб глянути на ліс перед тим як за мить знову їх заплющить, щоб запам'ятати той ліс чи, може, переконатись, що він ще існує... Сконав він, коли сонце стояло на вечірньому прузі.

Того вечора майор Де Спейн наказав згортати табір. Лева віднесли до лісу, тобто Бун відніс сам, закутавши в своє укривало, не дозволивши нікому й торкнутись собаки, так само як і вчора, поки прийшов лікар,— Бун ніс Лева, а за ним ішли хлопець, генерал Компсон, Волтер та інші, мало не півсотні всього, з ліхтарями й запаленими смолоскипами — люди з Гоука і з дальших місць, яким ще треба було поночі вибиратися з уголовини, одним верхи, а іншим, болотникам і траперам, то й пішки до своїх розкиданих у глушині хатин. І щоб яму хтось інший копав, Бун теж не дозволив,— сам же таки поклав Лева в неї і присипав землею, а генерал Компсон став в узголів'ї могили і при смоляному димному світлі серед зимового віття виголосив прощальне слово, як над людиною.

Потім повернулися в табір. Майор Де Спейн, Маккаслін і Еш тим часом згорнули й позв'язували постелі. Запряжені мули стояли передом до дороги, фургон уже був налаштований і кухонна плита ви-холола. Коли хлопець вбіг у кухню, Де Спейн і Маккаслін саме попоїли, на столі лежали хліб та рештки холодної їжі, і тільки кава була гаряча.

— Це що? —закричав хлопець,—Уже? Я не їду.

— Уже,— відповів Маккаслін,— Сьогодні вирушаємо. Майор хоче повертатись.

— Ні! Я лишуся.

— В понеділок тобі до школи. Ти й так пропустив аж три тижні. До понеділка будеш надолужувати, в чому відстав. З Семом усе гаразд, ти ж чув лікаря. Я з ним залишу Буна й Джіма, поки він оклигає.

Хлопцеві перехопило дух. До кухні входили вже й інші. Він рвучко, майже несамовито оббіг поглядом обличчя. Бун тримав у руці повну ще пляшку. Він нахилив її, вдарив у денце долонею, витяг зубами корок, виплюнув і ковтнув трохи.

— Вертаєш до школи? Гляди ж но! — заявив Бун.— Бо як ні, то так тобі всиплю, що аж держись, чи тобі шістнадцять, а чи й шістдесят. Я не вмовлятиму, як Кас. Бо ким ти, в чорта, станеш без освіти? Ким би став Кас? Ким би я був, якби ніколи не ходив до школи?

Хлопець знову глянув на Маккасліна. Він дихав усе коротше й частіше, наче в кухні не вистачало на всіх повітря.

— Сьогодні тільки четвер. Я повернуся додому в неділю ввечері, візьму одного з цих коней. Навіть удень. За вечір і ніч я піджену, в чому відстав.— У прохальному тоні хлопця не чулося вже й розпачу.

— Я сказав тобі: ні,— відповів Маккаслін.— Сідай вечеряй. Зараз виїжджа...

— Стривай, Касе,— втрутився генерал Компсон. Хлопець не помітив, коли генерал підійшов,—тільки відчув, як той поклав руку йому на плече.— В чому річ, голубе? — спитав він.

— Мені треба лишитись,— заявив хлопець.— Треба.

— Гаразд,— відказав Компсон,— Можеш лишитись. Якщо через один зайвий тиждень тобі доведеться потім надолужувати, щоб уторопати, що там хтось за гроші натоптав у книжку, то краще й зовсім кинути таку науку. А ти помовч, Касе,— обернувся він до Маккасліна, хоч той і не

озивався.— Ти, застрявши одною ногою у фермі, а другою в банку, і на макове зерня не розумієш тієї давньої мудрості, що розкрилася перед Айком, що існувала ще перед тим, як ви, чортові Сарторіси й Едмондсн, понапридуму-вали різних ферм та банків, аби тільки оминути те, про що цей хлопець знав зроду, і може, теж його боявся, але не став боягузом, коли за десять миль пішов по компасу, бо хотів побачити ведмедя, якого ніхто з нас не зміг побачити так близько, щоб його вцілити, і побачив його, і пройшов поночі назад десять миль, маючи самий лише компас... Може, це знання важливіше за всі ті ваші ферми та банки!.. То ти, Айку, певно, так і не скажеш, у чому річ?

Але він таки не міг сказати, тільки й видушив із себе:

— Мені треба.

— Ну то гаразд,— мовив Компсон.— їжі тут вистачить. І ти повернешся додому в неділю, як і обіцяв Маккаслінові? Не ввечері, а вдень?

— Так, сер,— відповів хлопець.

— Гаразд,— мовив Компсон.— Сідайте вечеряти, хлопці,— додав він.— Бо вже пора й рушати. Поки доїдемо, буде мороз.

Повечеряли. Фургон уже був налаштований і готовий до від'їзду, залишалося тільки сісти. Бун мав довезти їх до путівця, до стайні фермера, в якого зоставили бричку. Він стояв біля фургона, на тлі неба проступала височезна постать з пляшкою, прикладеною до уст, з чалмою на голові, як у мусульманина. Потім він пошпурив порожню пляшку, просто від рота,—вона полетіла перевертом, зблискуючи в блідому світлі зір.

— Хто їде — залазь у фургон! — скомандував Бун,— А хто ні — паияй з дороги!

Посідали, хто мав їхати. Буй вибрався на передок поруч з генералом Компсоном, і фургон рушив у темряву, поволі розпливаючись у ній, аж поки врешті й саму рухливу пляму поглинула ніч. Але хлопець ще довго чув, як розмірено поскрипує дерев'яна снасть воза, що перевалювався з колії на колію. А Буна він чув і тоді, коли фургона вже зовсім не стало чути. Бун співав — хрипко, без усякої мелодії, зате на все горло.

Це було в четвер. А в суботу вранці Джім тітки Тенні виїхав з табору верхи на Маккасліновому мисливському коні, який уже шість років не покидав пущі, і надвечір змилений кінь домчав ного до воріт і до крамниці на плантації, де Маккаслін саме видавав харчі орендарям та робітникам на наступний тиждень, і цього разу Маккаслін, щоб не гайнувати часу на чекання, поки запряжуть бричку Де Спейна, взяв свою власну й погнав до Джефферсона, а Джім заснув собі на задньому сидінні. В місті довелося почекати лише, поки майор Де Спейн перевзує чоботи і надягне верхню куртку, тоді за ніч вони покрили в темряві тридцять миль і вдосвіта у неділю були вже в таборі, де пересіли на свіжих кобилу й мула, а коли сонце сходило, виїхали з густих хащів до невисокого пагорка, на якому був похований Лев. На розворушеній землі ще видніли сліди Бунового заступа, а за нею підносився на чотирьох палях поміст із недавно зрубаного молодняка, і па помості лежало щось довгасте, загорнене в укривало. Бун із хлопцем сиділи навпочіпки між помостом та могилою собаки; аж раптом Бун — перев'язки вже нема, здерта, і в сонячному промінні довгі струпи від пазурів Старого Беиа нагадують застиглу чорну смолу — схопився на ноги й кинувся до прибулих, держачи напереваги свою стару рушницю, з якої він зроду нікого не поцілив,— але Маккаслін встиг уже сплигнути з мула, обидві йоги вирвав із стремен, став на землю, ще до того, як мул зупинився, і рушив до Буна.

— Стій на місці! — закричав Буй.— Не підпущу до нього! Стій, Маккасліне!

Маккаслін не сповільнив ходу — він ступив швидко, однак не гарячково.

— Касе! — гукнув майор Де Спейн. А тоді: — Бу-не! Чуєш, Буне! — і вже він теж сплигнув на землю, хлопець хутко звівся на ноги, а Маккаслін підходив ближче, ішов не швидко, але твердо, підійшов до могили, простяг руку — твердо й хутко, проте не хапливо,— узяв Бунову рушницю за середину цівки, і обидва втупились один в одного через Левову могилу, кожен рукою тримаючи ту саму рушницю, Бун майже на голову вищий від Маккасліна, Бунове лице втомлене й непогамовне, приголомшене й відчайдушне під чорними струпами від звіровнх пазурів; і врешті Бун став дихати важко й натужно, мовби в цьому лісі, в усій цій пущі не стало повітря для них усіх, для них двох і навіть для нього одного.

— Пусти, Буне,— сказав Маккаслін.

— Ти, клятий недоростку!..— прохрипів Бун.— Ти не знаєш, що я можу вирвати її в тебе? І мов ту чортову краватку зав'язати тобі на шиї?

— Знаю,— відказав Маккаслін.— Пусти, Буне.

— Він так хотів. Він сказав нам. Сказав, як це зробити. І щоб я так живий був, коли дозволю його зайняти! Як він сказав, так ми й зробили, і відтоді я сиджу тут, стережу від диких кішок та всякої погані, і щоб я так живий був...

І вже тільки в Маккасліна в руці була рушниця, нахилена навкіс,— він викинув набої з магазина так швидко, що не встиг ще перший упасти на землю, як за ним полетів навздогінці останній, п'ятий. Усе ще не відводячи очей від Буна, Маккаслін пошпурив рушницю позад себе.

— Ти вбив його, Буне?

Тоді Бун ворухнувся. Він обернувсь і ступнув так, наче досі був п'яний, а тепер став ще й сліпий — одну руку простяг уперед і рушив навпомацки до великого дерева поблизу, але не встиг дійти, як ноги

йому наче відмовили, і він хитнувся, мало не падаючи, до дерева, обхопив руками стовбур, обернувся, вперся в прикорень спиною і так застиг, безтямне й зморене обличчя його в струпах, груди дихають важко й; надсадно, а Маккаслін підступає ближче й ближче, усе не спускаючи з нього очей.

— Ти вбив його, Буне? — повторив він.

— Ні! — закричав Бун.— Ні!

— Скажи правду,— напосідав Маккаслін.— Я б сам так зробив, якби він мене попрохав.

Тоді хлопець ворухнувся. Він підбіг до них, став між ними, лицем до Маккасліна, і відчув, як сльози наче потом бризнули й висипали йому з усього обличчя, а не з самих тільки очей.

— Облиш його! — закричав він,— К бісу! Облиш його!

IV

Він ще раз побував у таборі перед тим, як з'явилася лісокомпанія і почала вирубувати ліс. Сам майор Де Спейн більше туди не їздив, але їх гостинно запрошував жити в таборі й уволю полювати. Взимку після того полювання, що скінчилося смертю Сема Фазерса й Лева, генерал Компсон та Волтер Юел висунули думку перетворити давнє їхнє товариство на свого роду клуб і заорендувати табір та мисливські права на цей ліс — ідея, гідна самого Буна Хогенбека, хоч породив її таки генерал, трохи вже здитинілий. Навіть хлопцеві було ясно, що це викрут, спроба, заздалегідь приречена на невдачу, безпідставна й марна надія, за яку навіть Маккаслін один час був ухопився,— мовляв, якби їм пощастило умовити майора Де Спейна ще раз поїхати до табору, то він би, може, передумав продавати ліс,— хоч навіть хлопець розумів нездійсненність цих сподівань. І так і вийшло. Хлопець ніколи не

довідався, як саме майор Де Спейн відхилив цю ідею. Він сам не був при розмові, а Мак-каслін ніколи про неї не розповідав.

Отож настав червень, пора відзначати подвійний день народження, і ніхто про це й ие згадав; настав листопад, і ніхто й не натякнув про Де Спейнів мисливський табір. Хлопець так і не довідався, чи знав майор Де Спейн про їхнє готування до ловів, хоч старий Еш, безперечно, мусив би йому сказати: того разу Айк, його кузен Маккасліи, генерал Компсон (для генерала це було останнє полювання), Волтер, Бун, Джім тітки Тенні й старий Еш налаштували два фургони, за два дні проїхали майже сорок миль у незнайому хлопцеві місцину і прожили там у наметах два тижні.

А наступної весни вони почули (ие від майора Де Спейна), що він продав ліс на вирубку якійсь мемфіській лісокомпанії. І ось однієї червневої суботи хлопець, приїхавши з Маккасліном у місто, пішов до контори Де Спейна. В просторому кабінеті на другому поверсі стіни були заставлені книжками, вікна кімнати виходили на обшарпані задвірки крамниць, з другого боку були двері на балкон над площею, а в завішеному шторою алькові стояло кедрове відерце з водою, цукерниця, ложка, склянім і обплетена сулія з віскі. Коли старий Еш, сидячи на стільці при вході, смикав за мотузку, над столом поколихувалося опахало з бамбука і паперу.

— Авжеж,— сказав майор Де Спейн,— Еш, певне, залюбки вибереться пожити в лісі, принаймні не муситиме їсти того, що готує Дейзі. Він же весь час бурчить на неї. Хтось іще з тобою?

— Ні, сер,—відповів хлопець.—Я думав, може, Бун...

Бун уже півроку як виконував обов'язки полісмена в Гоуку — майор залагодив це питання з лісоком-панією чи то, краще сказати, погодився на компроміс, що його запропонувала компанія, яка воліла мати Буна скоріше вже в ролі співробітника поліції, ніж у ролі бригадира лісорубів.

— Гаразд,— сказав майор Де Спейн.— Сьогодні ж дам йому телеграму. Зустрінетесь у Гоуку. Еша я пошлю поїздом, вони вдвох візьмуть харчів, а ти собі сідай верхи — й гайда.

— Добре, сер,— відказав хлопець.— Дякую.— І враз він знову почув свій голос. Він не думав цього казати, але знав, у глибині душі знав, що скаже: — А може б, і ви...

Голос його урвався. Хлопець ие договорив, так і не зрозумівши, чому: адже майор сидів мовчки, а ворухнувсь і повернувся до своїх паперів па столі тільки тоді, як голос замовк,— та, власне, й повертатись йому не було потреби, бо коли хлопець увійшов, він саме сидів за столом з папером у руці, цей сивий огрядний чоловічок у чорному сукняному костюмі й накрохмаленій до блиску сорочці, якого хлопець звик бачити неголеним, у чоботях і заболоченій вельветовій куртці, верхи на кошлатій, сильній, довгоногій кобилі, зі старим вінчестером через сідло і здоровезним сизуватим собакою, що завмер біля стремена, непорушний мов статуя,— того минулого року, принаймні в хлопцевих очах, вони стали чимось схожі один на одного, як то буває з двома людськими істотами, що тривалий час кохалися між собою або спільно працювали.

Майор Де Спейн погляду більше не підводив.

— Ні. Я не маю часу. А тобі нехай щастить. Коли спіймаєш молоду білочку, можеш привезти мені.

— Гаразд, сер,— відказав хлопець,— Привезу.

Він вирушив иа своїй кобилі, трилітці, яку сам викохав, виростив і виїздив. З дому він вибрався зразу після півночі і через шість годин, навіть не змиливши кобили, прибув у Гоук, маленьку станцію, від якої відходила вузькоколійка в пущу. Хлопець звик думати про Гоук як про майорову власність, хоч насправді Де Спейн продав компанії (колись

давно) ту землю, на якій прокладено бічні колії, споруджено вантажні платформи й склад, і тепер вражено й тужливо розглянувся, хоч і знав про це, і приготував себе. Він побачив напівзбудоваиий деревообробний завод на площі в два чи три акри, цілі, здавалось, милі складених у стоси рейок, укритих свіжою рудизною іржі, штабелі шпал, просочених креозотом, дротяні загороди й жолоби, щонайменше на дві сотні мулів, намети для погоничів...— отож хлопець поспішив одвести кобилу до стайні, домовився, щоб її доглянули, і, вже ие роздивляючись ні на що, сів зі своєю рушницею в службовий вагончик лісовоза, забрався до верхнього віконечка і втупив погляд вперед, у стіну незайманої пущі попереду, де бодай ще раз зможе він сховатися від усього цього.

А потім паровичок пронизливо свиснув, зачахкав і рушив; сонний ляскіт зчеплень добіг до кінця поїзда, хапливе чахкання змінилося глибокими й повільними видихами пари, задній вагончик теж покотився по рейках, і з віконечка вгорі хлопцеві було видно, як голова поїзда завершує перший і єдиний на цій лінії поворот і вже зникає в пущі разом з вервечкою вагонів, тягнучи й хлопця з собою, немов це заповзає в бур'яни безбарвне й нешкідливе змієня,— і вже знову поїзд набрав найбільшої швидкості і, як і в давні дні, мчить, вистукуючи поміж двома стінами не займаного сокирою пралісу.

Колись цей поїзд нікому не заважав. Ще не минуло й п'яти років, як Волтер Юел з цього самого вагона на ходу застрелив оленя з шестипалими рогами, а ще ж була й історія з тим молодим ведмедем: лісовоз уперше вирушив вузькоколійкою за тридцять миль у пущу, а відмідь став собі між рейками, підняв зад, мов те щеня, граючись, і длубається під шпалою — які там мурашки чи комашки можуть бути, чи, може, просто хотів довідатись, що то за чудні рівненькі колоди без кори, викладені перед ним нескінченним рядом і посталі наче з нічого,—і так він усе длубався, аж поки машиніст загальмував і дав свистка кроків за п'ятдесят, і тоді ведмідь панічно кинувся навтіки, і на перше дерево, що трапилось, ясен, ледве грубшнй за людське стегно,— видерся якомога вище й принишк там, по-людському (власне, по-жіночому) затуливши голову лапами, ніби й не відчував, що гальмівник шпурляє у нього

камінцями з баласту. Коли поїзд через три години повертався назад з першим вантажем лісу, ведмідь саме почав злазити, але зараз же знову видерся чпмвище, принишк, поки проходив поїзд, і сидів там і тоді, коли поїзд удруге їхав у пущу вдень, і коли повертався ввечері. Того дня в обід Бун з фургоном приїхав до Гоука по борошно, почув про пригоду від когось із обслуги поїзда, і цілу ніч Бун з Бшем (обидва молодші тоді на двадцять років) просиділи під ясенем, щоб хто, бува, не підстрелив ведмедя, а на другий день уранці майор Де Спейн затримав поїзд у Гоуку і аж перед самим заходом сонця,— коли неподалік від дерева зібралися не тільки Бун з Ешем, а й майор Де Спейн, генерал Компсон, Волтер і Маккаслін, якому тоді було дванадцять років,— ведмідь зліз на землю, просидівши на дереві майже тридцять шість годин навіть без води. Маккаслін розповідав згодом хлопцеві: вони подумали, що він не витримає і нап'ється з ковбані в них під ногами — однак ведмідь глянув раз на воду і завагався, глянув на людей і знов иа воду, але ні, не став пити, пішов собі, побіг, по-ведмежому переставляючи лапи, то дві правих, то дві лівих, і лишаючи на землі два окремі паралельні рядки слідів.

Тоді цей поїзд нікому не заважав. Інколи у таборі їм було чути, як проїздить лісовоз — інколи, бо ніхто не морочив собі голову, щоб прислухатись, їде він чи ні. Вони чули, як він легко й швидко котився у ліс, порожні платформи дзвінко постукували, мініатюрний паровичок почахкував, пронизливо рипучий його свисток одразу ж танув у задумливій і байдужій пущі, навіть не збудивши лупи. Чули, як він повертався навантажений, ішов уже не так швидко, а проте створював ілюзію шаленого поспіху, іграшкового в своїй повзучості,— вже не свистів, бо заощаджував пару, і тільки в шалено безнадійному марнославстві, порожньому, галасливому й дитинячому, кидав у лице правічній пущі своє уривчасте й натужне чахкання, везучи без мети і без потреби якісь патички, що не залишали по собі ні шрамів, ні пеньків,— так само як ото іграшковий візок завантажують піском, перевозять його і висипають, нікому не потрібний, і вертаються знову вантажитись, безупинно, невтомно й жваво, але рука, що тим візком грається, завжди встигає вчасно перекинути пісок назад, щоб було що вантажити.

Тепер, проте, стало інакше. Поїзд був той самий, ті самі платформи й службовий вагончик, навіть ті самі гальмівник і кондуктор, перед якими Бун того дня два роки тому — протягом чотирнадцяти годин то п'яний, то тверезий, то знов п'яний, то знов більш-менш тверезий — вихвалявся, що вони збираються зробити завтра Старому Бенові; їхав поїзд усе з тим самим ілюзорно шаленим поспіхом, поміж тих самих стін-близнюків непроникного й непрохідного лісу, проминав давні знайомі околиці, давні звірині стежки, на яких він переслідував оленів, поранених і не поранених, де не раз у нього на очах олень вихоплювався з лісу, зовсім не поранений, і перебігав через насип зі шпалами й рейками, і вниз, і знову до лісу, як воно й годиться істотам, які живуть на землі, але водночас він ніби стрілою перетинав простір, відірвавшись від неї, видовжений, у леті втричі довший, ніж насправді, і навіть мастю якийсь інакший, блідіший, немовби між непорушністю і абсолютним рухом десь є такий момент, коли й сама маса хімічно перероджується, без болю та мук змінюється не лише обсягом і формою, а й барвою, наближаючись до барви вітру,— тільки що тепер здавалося, наче поїзд ніс із собою в пущу, приречену на вируб, призвістку неминучого в подобі нового заводу, хай і не закінченого ще, в подобі рейок та шпал, хай ще й не укладених,— та й він сам, хлопець, теж ніс цю призвістку: і його погляд, що те бачив, і пам'ять, що те закарбувала, і навіть його одежа — так само, як, виходячи на свіже повітря від недужого чи небіжчика, виносиш із собою на одязі той прикрий дух. І тепер він зрозумів те, що відчув ще вранці в Гоуку, але не встиг викласти словами: чому майор Де Спейн сюди не поїхав і чому він сам після цього разу теж більше ніколи сюди не поїде.

Під'їжджали. Хлопець знав це ще до того, як машиніст попередив його свистком. Тоді він побачив Еша й фургон, віжки неодмінно прив'язані до ручки гальма, хоч на самій тільки хлопцевій пам'яті майор Де Спейн уже вісім років забороняв йому так робити; поїзд сповільнював швидкість, брязкіт і клацання зчеплень прокотилося до хвоста поїзда, службовий вагончик повільно проминав фургон, коли хлопець зіскочив з рушницею в руці, кондуктор нахилився над ним і подав сигнал машиністові, хвіст поїзда ще повз, а чахкання паровпчка все швидше й

швидше врізалося в безлунну німотність пущі, дзвякіт буферів знову передався вздовж поїзда, і нарешті й хвостовий вагончик набрав швидкості. А потім поїзда не стало. Його зовсім і не було. Хлопець його й не чув. Незаймана пуща виросла й замкнулася вгорі, задумлива, байдужа, тисячолика, правічна, зелена, старша, ніж будь-який тартак, довша, ніж будь-яка вузькоколійка.

— Містер Бун уже тут? — спитав хлопець.

— Він раніш за мене сюди забрався,— відповів Еш.— Коли я приїхав учора до Гоука, фургон стояв уже налаштований, а ввечері Бун зустрів мене на ґанку в таборі. А сьогодні ще зарання подався в ліс. Казав, що йде до камедного дерева і що там його можна буде знайти.

Хлопець знав, де це: одиноке велике камедне дерево на узліссі, посеред давньої вирубки; коли скрастись туди нишком о цій порі року і зненацька вискочити на галявину, на дереві можна застукати з десяток білок — вони там як у пастці, діватись їм нікуди, дерев навколо більш немає. Отож він і у фургон не сідав.

— Я піду туди,— сказав він.

— Так я й думав,— відповів Еш,— На те я й привіз коробку з набоями.

Він віддав хлопцеві коробку й почав розмотувати віжки з ручки гальма.

— Скільки разів майор тобі казав, що так не можна? — зауважив хлопець.

— Як не можна? — перепитав Еш. А тоді додав: — І перекажи Бунові Хогенбеку, що обід буде на столі за годину, тож гав не ловіть, коли хочете обідати.

— За годину? — здивувався хлопець.—Та ще ж нема й дев'ятої.— Він вийняв годипника й повернув циферблатом до Еша.— Ось подивись.

Еш навіть не глянув у той бік. — Це міський час Ви тепер не в місті, а в лісі.

— Ну то подивись на сонце.

— А що сонце,—відмахнувся Еш.—Якщо ви з Буном Хогенбеком взагалі хочете мати обід, приходьте й обідайте, коли вам сказано. Потім я не матиму часу поратись у кухні, мені ще дрова рубати. Та й під ноги дивіться. Всякого тут гаддя повзає.

— Дивитимусь,— відповів хлопець.

І вже він був у лісі, не самотній, але усамітнений, і по-літньому зелене безлюддя огорнуло його. Ліс був усе такий самий, незмінний, він потребував змін не більше, ніж літня зелень, ніж осінні пожежі й дощі, ніж зимовий холод, а деколи, бува, й сніг...

того дня, того ранку, коли він уперше забив оленя і Сем помастив йому лице гарячою оленячою кров'ю, вони повернулись до табору, і йому й досі не забулося, як старий Еш недовірливо мружив до нього очі, бурчав і навіть почував себе ображеним, поки врешті Маккаслін підтвердив, що малий справді-таки сам забив оленя, а Еш того вечора сидів за плитою набурмосе-ний і неприступний, тож подавати вечерю мусив Джім, а потім він, Еш, розбудив їх спозаранку снідати, мовляв, сніданок уже на столі, хоч було тільки nie на другу ночі, і майор почав сердито лаятись, а Еш буркітливо й насуплено відповідав щось, і нарешті з'ясувалося, що Еш хоче піти на полювання й забити оленя, не тільки хоче, а й твердо вирішив, і майор сказав:

"А нехай тобі, як його не пустимо, то доведеться самим і варити!"

І Волтер Юел додав:

"Або вставати опівночі і їсти, що він наготує". Тоді хлопець подумав, що він забив уже свого оленя, і більше йому не дозволять у це полювання, хіба м'яса не вистачить,— тож він віддасть свою рушницю Ешеві; але майор звелів інакше, віддав на цей день Айкову зброю Бунові, а Ешеві дав Бунову магазинну рушницю, відому своєю норовистістю, доклавши до неї два картечних набої; однак Еш сказав: "У мене є набої".

І показав їх, усі чотири: один картечний набій, другий— номер три на кролів і ще два на птицю, і розповів історію кожного з них, котрий звідки; Ликові запам'яталося, з яким виразом на обличчі Еш розповідав, а майор Де^Спейн, Волтер і генерал Компсон слухали, і як звучав Ешів голос:

"Чи вистрелять? Ще й як! Ось цей,— він показав на картечний набій, — генерал Компсон дав мені вісім років тому — це до тієї самої рушниці, що з неї він забив отого здорового оленя, А ось цей,— він урочисто показав на третій номер,— старший навіть за нашого хлопця!"

Айк сам того ранку зарядив йому рушницю, дотримуючись зворотного порядку: набої на птицю, на кроликів, а тоді картечний, щоб цей останній першим увійшов до патронника, і так вирушили в ліс — хлопець без рушниці, вони обидва з Ешем ідуть пішки обік майора й Джіма — ті на конях, поруч собаки, і ось — тоді саме падав сніг — собаки винюшили слід і помчали, дзвінкий дужий гавкіт розлігся в обважнілому густому повітрі і відразу ж завмер, мовби незліченні й невагомі сніжинки, спадаючи без угаву й без шелесту, встигли поховати під собою і звук, і ще не народжену луну; майор та Джім, горлаючи, теж помчали в ліс, залишилися вони вдвох з Ешем, і було вже все гаразд — хлопець зрозумів це так виразно, наче Еш сказав йому, що він, Еш, свого оленя вже вполював і навіть його простив, що він, Айк, у такому молодому віці забив оленя, і вони повернули назад, у бік табору, а сніг усе падав, і Еш спитав:

"Тепер куди?"

І він відповів:

"Сюди".

Він ступав попереду, бо знав, що хоч до табору не було й милі, Еш, який уже двадцять років щороку по два тижні проводив у таборі, все одно не міг зорієнтуватись, де вони, але Еш так ніс рушницю, що скоро не на жарт занепокоїв хлопця, і він сказав Ешеві йти попереду; Еш простував широкою ходою і, балакучий тепер, завів по-старечому невпинний монолог: почав про те, що було навколо, потім про ліс, про табір у лісі, про їжу в таборі, про їжу взагалі, про готування страв, розповів, як готує їжу його жінка, тоді коротко про свою стару і майже відразу докладно про нову няньку-мулатку в майорових сусідів, мовляв, коли вона й далі так вихлятиме хвостом, то побачить, що хоч він і старий, але ще ого-го!, одна біда, що його стара не спускає з нього ока; вони пробиралися звіриною стежкою крізь хащі очерету й шипшини, які кінчалися за чверть милі від табору, підходили до великої колоди, що лежала поперек стежки; Еш, не перестаючи говорити, підніс ногу, щоб переступити, коли це раптом з-за колоди підвівся ведмідь-одноліток, сів на задні лапи, а передні підняв на рівень грудей, наче збирався молитись, і збігла ціла хвилина, поки Ешева рушниця якось непевно звелася вгору; хлопець підказав:

"Набій! Спершу набій у патронник!"

Але рушниця вже клацнула, і він знову сказав:

"Спершу набій у патронник!"

Еш зробив це, трохи згодом рушниця застигла і знову клацнула, тож він сказав: "Другий!"

І побачив, як картечний набій перекидьки полетів у зарості. "Тепер на кролів",— подумав він, рушниця так само загнулась і у нього в голові майнуло: "Це вже на птицю", але не встиг він нагадати Ешеві, як той уже перезарядив, тож він закричав:

"Не стріляй! Не стріляй!" — але й те було пізно, легке і сухе зле "щек!" випередило його слова, ведмідь обернувся, впав на всі чотири й уже його не стало, тільки колода, очерет, пухнастий безупинний сніг, і Еш каже:

"Тепер куди?"

І він відповідає:

"Сюди. Ходім",

І вже повернув стежкою, але Еш озвався:

"Ні. М ЄНІ треба позбирати набої".

Тоді він гукнув:

"Біс їх бери, ходім, чуєш!" Але Еш прихилив рушницю до колоди, повернувся і поліз, пригнувшись, у гущину, став порпатись між корінняччям; він мусив і собі забратися в зарості, нахилитись і познаходити йому ті набої, тоді вони випросталися, і враз рушниця, кроків за шість від них прихилена до колоди, забута обома в цю мить, раптом сама собою гримнула, бухнула, пахкнула полум'ям і змовкла, і потім він уже сам ніс рушницю, спершу розрядивши її і віддавши Ешеві той засохлий останній набій, і вже з розкритим замком, і так до самого табору, де поставив її на нісце, в кутку за Буковим ліжком

...Літо, ї осінь, і сніг, і життєдайними соками сповнена весна в їхній одвічній послідовності, безсмертні і предковічні стадії буття пущі, що

була йому за матір і зробила з нього майже дорослого чоловіка, що була і за матір, і за батька старому Семові, в жилах якого текла кров негрів-невільників та індіанських ватагів і який сам у свою чергу був наче духовним батьком хлопцеві — Айк його поважав, шанував і любив, а втративши, оплакував; колись він ожениться, і вдвох з дружиною вони також зазнають ненадовго швидкоплинного щастя, яке самою природою своєю нетривке і тому ще дорожче, і вони обоє перенесуть бодай згадку про зазнані втіхи туди, де плоть уже не промовлятиме до плоті, бо ж пам'ять принаймні тривкіша, але пуща буде йому понад усе господиня і дружина.

Він не йшов у бік камедного дерева — ба навіть відходив далі від нього. Не так давно був час, коли його самого сюди б не пустили, а трохи підрісши й почавши здогадуватись, як мало йому відомо, він би й сам не наважився іти сюди один; ставши ще трохи старшим і вже почасти усвідомивши, хоч і ие виразно, межі свого незнання, він би ризикнув піти у ліс із компасом і не заблукав би, однак не тому, що більше став вірити в себе, а тому що Маккаслін, майор Де Спейн, Волтер та й генерал Компсон навчили його нарешті покладатись на компас, хоч би що він показував. А цього разу хлопець навіть і до компаса не вдавався, ішов, керуючись тільки сонцем, та й то підсвідомо, хоча в будь-яку мить міг би вказати на карті місце, де перебував, з точністю до сотні кроків. І справді, майже там, де він і сподівався, земля почала трохи підвищуватись, і вже він проминув один з чотирьох бетонних стовпчиків, поставлених землеміром лісокомпанії на позначення ділянки лісу, що її майор не захотів продати; і ось він уже стоїть на самому пагорку, звідки видно всі чотири стовпчики, ще білуваті, незважаючи на зимові негоди, такі безживні й разюче чужорідні тут, де самий розклад буяв заплідненням, зачаттям, набряканням і народженням і де смерті просто не існувало. Після двох зим, що покривали землю листям, і двох весен, що розмивали її водою, від обох могил не лишилося й сліду. Але той, хто добувся лісом аж сюди, не потребував ніяких надгробків, щоб знайти могили, бо орієнтувався по прикметах на деревах, як навчав його Сем Фазерс; отож, колупнувши землю мисливським ножем, щоб переконатись, він майже за першим разом натрапив на неї, на круглу

бляшанку з-під колісної мазі, в якій лежала висхла скалічена лапа Старого Бена, закопана над кістками Лева.

Він не зайняв її. І навіть не глянув, де друга могила, в яку він, Маккаслін, майор Де Спейн і Бун того недільного ранку два роки тому поклали Семове тіло разом з мисливським рогом, ножем і люлькою,— в цьому не було потреби. Він ступив на ту могилу, а може, й перейшов уже по ній. Але це нічого. "Він, певно, знав, що я тут сьогодні буду, ще до того, як я прийшов,— подумав хлопець, підходячи до дерева, що підтримувало один край помосту, на якому лежав Сем, коли в той день застали тут Айка з Буном Маккаслін і Де Спейн. До стовбура було прибито другу бляшанку, потьмянілу й заіржавілу; теж чужорідна, вона, однак, притерлася до лісового загалу і вже не звучала незграйною нотою в гармонії пущі, і була порожня, давно спорожнена від їжі та тютюну, що він поклав у неї тоді,— так само як невдовзі вона спорожниться і від того, що він зараз витяг з кишені: пучка тютюну, нова барвиста хустинка, маленький паперовий пакуночок м'ятних цукерок, які Сем любив; і таки спорожніла, ледь устиг він одвернутись — воно не зникло, а просто перенеслося в тисячолике життя,

яке розписало легкими химерними слідами цю вічно вологу, похмуру й усамітнену землю, куди не пробивається сонце, життя, яке, завмерши, приглядається до нього з-за кожної гілочки й листочка, жде, коли він рушить, піде далі. І він не барився, тільки завагався на мить, сходячи з пагорка, який зовсім не був оселею небіжчиків, бо вони, Лев і Сем, ніякі не мертві — не скуті в землі, а вільні в ній і не під землею, а разом з нею, роздрібнені на тисячу тисяч живих часток, присутні в кожному листочку, н гілочці, й зернині, в повітрі, й сонці, й дощі, й росі, в жолуді, в листку дуба й знов у жолуді, в смерку й світанні, в смерку й світанні, що незмінною плетеницею ідуть одне за одним,—роздрібнені й водночас єдині, і Старий Бен, Старий Бен також: вони віддадуть йому його лапу, авжеж, віддадуть, а потім знову кинуть йому виклик і знову буде погоня, але вже без серця, яке розривалося б від натуги, і без тіла, яке б шарпалося й кривавилось...

Коли він так завмер на мить, у пам'яті раптом спливло Ешеве застереження, навіть виразно почувся його голос. Він уже підніс ногу, щоб ступити далі, і враз затамував дух, глянувши вниз, і відчув, як його щось гостро вдарило з глибин часу, коли ще й на світі не було його, Айзека Маккасліна,— отже, це тільки страх, а не переляк, то й добре; вона, змія, ще не зви-нулася в кільце і ще не засичала, тільки швидким і рвучким рухом відкинула вбік один виток, наче для того, щоб, підвівши голову, легше було її відхилити, сама теж не пройнята переляком і ще не зовсім погрозлива, завдовжки понад шість футів, голова трохи вище хлопцевих колін і на відстані в який крок від нього. Стара, видно, була: яскраві колись барви на ній виблякли й примерхли в узгідненій одностайності з пущею, де вона повзала й чаїлася, ця старизна, якій споконвічно судилося бути самотньою і нещадною до

всього живого. Він уже відчув її запах — гнилих огірків та ще чогось безіменного, що будило думки про всезнання, старечу втому, упослідженість і смерть. Нарешті вона ворухнулась. Але не головою — коли змія почала плавно відсуватися від нього, голова її була все так само випростана вгору і трохи навскіс, через що здавалося, ніби піднесена третина тіла існує сама собою і переміщується безвідносно до законів тяжіння і рівноваги,— бо важко було повірити, щоб уся ця тінь, яка струменіла по землі вслід за головою, належала тій самій змії, що й голова. Змія проповзла і зникла. Хлопець нарешті опустив другу ногу, несвідомо, і так став з піднесеною рукою, як Сем стояв того дня шість років тому, коли привів його в саму пущу і показав, яка вона, і він перестав бути дитиною. І тоді промовив тією давньою мовою, мимовільно, як і Сем того дня: — Ватаже. Предку.

Він не зміг би сказати, коли вперше почув цей звук, але, в усякому разі, раніше, ніж усвідомив — звук був тонкий, наче хтось молотив цівкою рушниці об рейку, гучно, важко й запекло, хоч і не часто, так,

ніби "молотник" не тільки був дужий чоловік і розходився не в жарт, а ще н мав дратівливу вдачу. Проте це не могло бути на колії, хоча й чулося з того боку: до залізниці було добрих дві милі, а звук долинав щонайбільше ярдів за триста. І зразу хлопець зрозумів: хоч би хто там був і хоч би що означав той дзенькіт, долітав він десь ізвідти, де вирубка з камедним деревом, місце його зустрічі з Буном. Досі хлопець ішов по-мисливському — повільно й тихо, приглядаючись до землі й до дерев. А тепер, тримаючи незаряджену рушницю прикладом уперед і трохи вниз, щоб не зачіпати нею густих заростей, він рушив на ті все гучніші удари металу об метал, розмірені, несамовиті й запеклі, і вийшов на узлісся, на давню вирубку, де просто перед ним стояло самотнє камедне дерево. На гіллі кишма кишіло білок,— йому спершу навіть здалося, що то саме дерево ожило. З півсотні їх, може, гасало й стрибало з гілки на гілку, перетворивши ціле дерево на зелений вир шаленого листя, а час від часу по одній, по двоє-троє вони кидалися стовбуром униз, але з півдороги раптом завертали й бігли назад угору, наче їх засмоктувала невідпорна сила шаленого білячого крутіжу. А потім хлопець побачив Буна, як він, схиливши голову й спершись спиною об дерево, сидів і оскаженіло щось гамселив. Те, чим він молотив, була цівка поламаної рушниці, а те, по чому молотив,— замок від неї. Навколо валялося з півдесятка інших уламків рушниці, а він, нахиливши багряне й пошерхле, як волоський горіх, обличчя, заливаючись потом, охоплений божевільною нестямою, усе гатив цівкою об замок. Він навіть не підвів голови глянути, хто це підійшов. Не перестаючи молотити, він тільки крикнув до хлопця, хрипко й задихано:

— Геть звідси! Не займай їх! Ані одної! Це мої!

ЧЕРВОНЕ ЛИСТЯ

I

Двоє індіанців перейшли через селище, прямуючи до осель невільників. Два ряди чепурненько побілених хатин з недопаленої цегли, в яких мешкали раби племені, стояли обабіч притіненої вулички,

помережаної слідами босих ніг. Де-не-де в пилюці німотно валялися саморобні цяцьки. На вуличці не було й знаку життя.

— Я знаю, щб ми тут знайдемо,— сказав один з індіанців.

— Чого ми не знайдемо,—поправив його другий.

Дарма що був полудень, надворі ніхто не показувався, та й у хатинах було порожньо й тихо, з потинькованих і потрісканих коминів піде не курилося.

— Атож. Так само було, коли помер батько того, хто тепер Чоловіком.

— Ти хочеш сказати, того, хто був Чоловіком.

— Еге ж.

Один індіанець називався Три Коші. Років йому було під шістдесят. Обидва вони були приземкуваті, досить огрядні й череваті і виглядом нагадували заможних міщан; обидва мали великі голови, великі й широкі землисті обличчя з виразом якогось притьмареного супокою, як у тих різьблених постатей, що виринають несподівано з туману на зруйнованій стіні десь у Сіамі чи на Суматрі. Такими зробило їх сонце — різкі промені його й різкі тіні. Волосся їхнє було мов осока на випаленій землі. У Коша вухо оздоблювала емальована табакерка.

— Я весь чає казав, що так воно не годиться. В давнину не було ні хатин для невільників, ні самих невільників. Кожен робив собі, що хотів. Усі мали вдосталь часу. А тепер раз у раз мусиш вишукувати роботу для негрів — вони люблять гнути спину.

— Вони як ті коні чи собаки.

— Та вони дурні, далі нікуди. Ніщо їх не вдовольняє, їм би тільки гнути спину. Вони гірші за білих.

— Якби ж то Чоловік сам знаходив для них роботу!

— Ай правда. Я не люблю рабства. Так воно не годиться. Колись — отоді люди жили, як годиться. А тепер ні.

— Звідки тобі пам'ятати, як жили колись!

— Я чув від тих, хто пам'ятає. І сам пробував жити, як годиться. Людину не для того створено, щоб гнути спину.

— Атож. Бачиш, яке в них стало тіло від роботи.

— Еге ж. Чорне. І гірке на смак.

— А ти їв?

— Один раз. Ще замолоду, коли був неперебірливий до їжі. Тепер то вже не їв би.

— Звісно. Тепер вони занадто дорогі, щоб їх їсти.

— їхнє м'ясо гіркувате, а це мені не смакує.

— Все одно вони занадто дорогі, щоб їх їсти, адже білі дають за них коней.

Вони ввійшли у вуличку. Жалюгідні, німотні цяцьки — божки з дерева, лахміття і пір'я — валялися в пилюці біля потемнілих порогів, упереміш із кістками та поламаними посудинами з гарбузів. Ніде пі звуку з якої-небудь хатини, ні живої душі в дверях. Так було вже від

учора, коли помер Ісетібега. Але двоє індіанців і без того знали, що знайдуть.

Посеред негритянського висілка стояла хатина, трохи більша, ніж решта. У певні фази місяця негри збиралися тут виконувати першу частину своїх обрядів, а потім, як споночіє, вирушали у видолинок, де зберігалися їхні барабани. В цій хатині вони тримали дрібніше ритуальне начиння: якісь таємничі оздоби та обрядові записи у вигляді паличок, що на них червоною глиною було намальовано різні символи. Серед хатини під отвором у даху було вогнище з рештками попелу, а над ним висів залізний казан. Віконниці були зачинені. Ввійшовши в ту хатину із сліпучого сонячного світла, двоє індіанців спершу нічого не могли розрізнити, лише якийсь рух і тінь, що в ній поблискували білки очей, немов усередині було напхом напхано негрів. Індіанці зупинилися на порозі.

— От і маєш,— озвався Три Коші.— Я ж казав, що так воно не годиться.

— Щось мені не дуже хочеться тут бути,— промовив другий індіанець.

— Коли чорні бояться, від них відгонить інакшим духом, ніж від нас. Оце ж того тобі й вадить.

— А таки не дуже хочеться тут бути.

— І від тебе відгонить, коли ти боїшся.

— Може, то від Ісетібеги такий дух?

— Атож. Він знає. Знає, що ми тут знайдемо. Ще помираючи, він уже знав, що ми тут сьогодні знайдемо.

В загуслій теміні хатини назустріч індіанцям поблискували очі негрів, напливав їхній запах.

— Мене звуть Три Коші, ви знаєте,— заговорив перший індіанець.— Ми прийшли від Чоловіка. Той, кого ми шукаємо, втік?

Негри нічого не відповіли. Запах від них, від їхніх тіл наче хвилями здіймався в гарячому застиглому повітрі. Здавалося, в них усіх одна думка — про щось далеке й незбагненне. Всім гуртом вони скидались на одного восьминога, на розкопане коріння велетенського дерева, так мовби зненацька зняли верхній шар грунту, і під ним відкрився покорчений, густий, відворотний клубок сполоханого життя, що зроду не знало сонця.

— Ну? — сказав Три Коші.— Би знаєте, чого ми прийшли. Той, кого ми шукаємо, утік?

— Вони щось думають,— промовив другий індіанець.— Мені таки не хочеться тут бути.

— Вони щось знають,— відказав Три Коші.

— Гадаєш, вони його переховують?

— Ні. Віп утік. Ще вчора ввечері. Таке вже раз було, коли помер дід того, хто тепер став Чоловіком. Три дні ми його ловили. І три дні Дум не міг піти в землю, він немов казав: "Я бачу свого коня і собаку. Але не бачу свого невільника. Де ви його поділи, що не дасте мені спокійно спочити?"

— Вони не люблять помирати.

— Авжеж. Чіпляються за життя. Завжди з ними морока. Ні честі в них, ні пристойності. Сама лиш морока.

— Не подобається мені тут.

— Мені теж. Але ж вони дикуни. Звідки б у них повага до звичаю. Отож я й кажу, що так воно не годиться.

— Еге ж. Вони чіпляються за життя. Воліють навіть працювати на сонці, аби лиш не зійти в землю разом з ватагом. Але цей наш негр таки втік.

Негри нічого не казали, не озивались ані звуком. В темряві поблискували білки очей, дикі й тьмяні, густо напливав гострий запах.

— Звичайно, вони бояться,— сказав другий індіанець.— Що ж нам робити?

— Ходім поговоримо з Чоловіком.

— Гадаєш, Мокетубе слухатиме?

— Та куди він дінеться! Йому це не сподобається, але ж він тепер Чоловік.

— Еге ж, тепер він г Чоловік. І вже може весь час носити пантофлі з червоними підборами.

Вони повернулись і вийшли. Дверей у дверній проймі не було, як не було їх і по інших хатинах.

— Він і раніше Тх носив.

— Потай від Ісетібеги. А тепер пантофлі вже його, бо він став Чоловіком.

— Атож. Ісетібезі це не подобалось, я знаю. Я сам чув, як він казав Мокетубе: "Коли ти станеш Чоловіком, пантофлі будуть твої. А поки що вони мої". Тепер Мокетубе став Чоловіком і може їх вільно носити.

— Еге ж,—озвався другий,—Тепер він Чоловік. Він собі носив їх потай від Ісетібеги, і хто зна, чи Ісетібезі було про це відомо. А тепер Ісетібега помер, хоч і не був ще старий, і пантофлі перейшли до Мокетубе, бо ж він став Чоловіком. Що ти про це думаєш?

— Я про це не думаю,— сказав Три Коші,— А ти?

— Я теж не думаю,— відказав другий.

— То й добре,— схвалив Три Коші,— Так воно розумніше.

II

Будинок стояв на пагорку серед дубняка. Одноповерховий фасад будинку складався, власне, з палубної надбудови пароплава, що колись сів на мілину під берегом річки. Дум, батько Ісетібеги, із своїми невільниками розібрав цей пароплав і на кипарисових колодах перетяг за дванадцять миль від річки, що забрало в них п'ять місяців. Перед тим будинок ватага являв собою саму тільки цегляну стіну. Дум звелів приставити пароплав бортом до тієї стіни, і тепер пощерблені та облуплені карнизи в стилі рококо виставляли там напоказ свою збляклу позолоту; двері кают були завішені жалюзі, і над ними ще збереглися золочені написи.

Дум родом був з племені мінгів і не мав прямих спадкових прав на місце ватага, бо хоч і належав до вождевого роду, але тільки як один із трьох дітей по материнській лінії. Замолоду він здійснив подорож човном з північного Міссісіпі до Нью-Орлеана — Ныо-Орлеан тоді був майже європейським містом,—де познайомився з таким собі кавалером Сьє Блонд де Вітрі, суспільне становище якого було не менш сумнівне,

ніж Думове. Під опікою цього свого патрона Дум увійшов у коло картярів та горлорізів нью-орлеанського узбережжя, де він видавав себе за ватага племені, Чоловіка, спадкового власника тієї землі, що належала чоловічій лінії роду. Той же таки кавалер де Вітрі і дав йому ім'я — він назвав його du homme1, звідки й вийшло Дум.

Усюди їх бачили разом — приземкуватого індіанця з зухвалим, загадковим обличчям людини нечистої раси, і вигнанця-парижанина, друга — як подейкували — Каронделе й близького приятеля генерала Вілкін-сона2. Потім їх десь не стало, обидва вони зникли з тих лихої слави кубел, куди вчащали, і по них лишилася легенда про чималі гроші, що їх нібито виграв Дум, та ще плітка про одну молоду жінку з досить заможної вест-індської родини — брат цієї жінки з пістолетом у руці розшукував Дума по всіх кублах після того, як він зник.

Через півроку зникла й молода жінка — разом з не-гритянкою-покоївкою вона сіла на пакетбот, що прямував до Сент-Луїса, і однієї ночі судно висадило її на лісистий берег північного Міссісіпі. Там її зустріли четверо індіанців з конем та фургоном, і вони повільно — бо жінка була вже при надії — протягом трьох днів добиралися до селища, де Дум, як виявилося, став

1 Перекручене французьке "de l'homme" — "з роду людського".

2 Каронделе, Франсіско (1748?—1807) — іспанський, а потім французький губернатор Луїзіани. В і л-к і н с о н, Джеймс (1757—1825) — американський генерал, брав участь у приєднанні Флоріди до США па початку XIX ст.

на цей час ватагом. Він ніколи не розповідав їй, як це йому пощастило, сказав тільки, що його дядько й двоюрідний брат раптово померли. Тоді будинок складався з цегляної стіни, що її абияк вимурували невільники, та притуленої до неї просторої хатини під стріхою. Ця хатина була поділена на кілька кімнаток, засмічених

кістками та всякими покидьками, і стояла вона посеред розкішного лісу на десять тисяч акрів, більше схожого на парк, де олені паслися, мов свійська худоба. Незадовго перед народженням їсетібеги Дума й жінку обвінчав мандрівний проповідник (а заразом і торговець рабами), що прибув на мулі, з притороченими до сідла бавовняною парасолькою та трига-лоновою 1 обплетеною сулією віскі. Згодом Дум почав прикуповувати дедалі більше невільників і, за прикладом білих людей, обробляти частину своєї землі. Але роботи невільникам усе одно не вистачало. Більшість із них любісінько собі били байдики і жили так, як і в своїх африканських джунглях; тільки й того, що часом Дум цькував їх собаками задля розваги своїх гостей.

Коли Дум помер, його синові Ісетібезі було дев'ятнадцять років. Ісетібега став власником усієї землі і вп'ятеро тепер більшої череди чорних, з якими він не знав що робити. Хоч у нього й був титул Чоловіка, тобто ватага, існувала ще ціла ієрархія дядьків та двоюрідних братів, які, власне, й правили племенем. Отож урешті вони зібралися на нараду з негритянського питання і в глибокій задумі попрісідали навпочіпки під позолоченими написами на дверях пароплава.

— З'їсти ми їх не можемо,— озвався один.

— Чому?

— Бо їх забагато.

1 Галон дорівнює 3,8 літра.

— Це правда,— погодився третій.— Якби вже почали, то довелося б їх усіх поїсти. А так багато м'яса — це недобре для шлунка.

— А може, їхнє м'ясо, як оленина? Тоді воно не зашкодить.

— Можна б частину їх перебити й не їсти,— сказав Ісетібега.

Хвилину всі дивилися на нього.

— Навіщо ж? — спитав один.

— Ай справді,— підтримав його другий.— Ми не можемо цього зробити: вони занадто дорого нам обійшлися. Пригадуєте, скільки було мороки, щоб знайти їм роботу? Нам треба так, як роблять білі.

— А як це? — спитав Ісетібега.

— Вони розчищають якомога більше землі, сіють більше кукурудзи, вигодовують більше негрів, а тоді продають їх. І ми будемо розкорчовувати ліс, сіяти зерно і вигодовувати негрів, щоб потім продавати їх білим за гроші.

— А що ми робитимемо з грішми? — спитав третій. На хвилину всі задумалися.

— Там побачимо,— мовив перший.

Вони сиділи навпочіпки, замислені й поважні.

— Але ж це яка робота,— озвався третій.

— Нехай негри й роблять її,—сказав перший.

— Атож. Нехай. А нам упрівати нема чого. Піт мокрий. Від нього розкриваються пори.

— І крізь них виходить нічне повітря.

— Атож. Нехай негри працюють. їм це подобається.

Таким оце чином індіанці стали посилати негрів розчищати нові ділянки землі й сіяти там зерно. Доти невільники жили в чомусь схожому на свинячий хлів, у великій загороді, з одного краю покритій дахом. А тепер плем'я наказало їм будувати окремі оселі, хатини, й селитися в них по двоє молодим неграм та негритянкам. Через п'ять років Ісетібега продав мемфі-ському купцеві сорок рабів і на ці гроші разом зі своїм нью-орлеанським дядьком по матері здійснив подорож за кордон. На ту пору кавалер Сьє Блонд де Вітрі уже мешкав у Парижі — він дуже постарів і втратив зуби, носив корсет і маленку перуку, і на його пещеному старечому обличчі застигла іронічна й водночас трагічна гримаса. Він позичив у Ісетібеги триста доларів і за це ввів його в певні кола паризького товариства. Ще за рік Ісетібега повернувся додому, привізши з собою позолочене ліжко, два канделябри, що при їхньому світлі нібито сама мадам Помпадур поправляла свою зачіску, тоді як з-за її напудреного плеча шкірився в дзеркало король Людовік,— і пару пантофель на червоних підборах. Пантофлі ті були замалі на Ісе-тібегу, бо він зроду не носив ніякого взуття, поки не вибрався до Нью-Орлеана.

Загорнені в тоненький папір і напхані кедровою стружкою, вони зберігалися у нього в бічній кишені сакв; він лише зрідка виймав їх, щоб ними погрався Мокетубе. Його син Мокетубе вже в три роки мав широке й пласке монгольське обличчя, таке непробудно дрімотне, що його, здавалося, тільки пантофлі могли розворушити до життя.

Матір'ю Мокетубе була гожа дівчина, яку одного дня Ісетібега побачив за роботою на баштані. Він тоді зупинився і хвильку придивлявся до неї, до її широких міцних стегон, дужих плечей, спокійного обличчя. Того дня він саме прямував до річки ловити рибу, але далі вже не пішов; стоячи там і непомітно придивляючись до дівчини, він, певно, згадував свою матір, городянку, що втекла з міста разом із віялами, мереживами та негритянською кров'ю в жилах, згадував усю пошарпану сухозлотицю того її жалюгідного роману. І не скінчився ще й рік, як народився Мокетубе. А коли йому було три роки, ноги його вже не влазили в пантофлі.

Ісетібега нишком сміявся, коли бачив, як у тихі й спекотні дні його спадкоємець запекло змагається з пантофлями в марній надії таки взути їх. Не один рік сміявся він так з Мокетубе: адже той тільки в шістнадцять років облишив свої спроби. Вірніше, Ісе-тібезі так здалося. Бо насправді Мокетубе перестав це робити лише на очах у батька: нова дружина Ісетібеги якось сказала йому, що Мокетубе вкрав пантофлі й сховав. Ісетібега перестав тоді сміятись і відіслав дружину, щоб побути на самоті.

— Атож,— мовив він уголос— Здається, мені теж хочеться ще пожити.

Ісетібега покликав сина.

— Дарую їх тобі,— сказав він йому.

Мокетубе мав о тій порі двадцять п'ять років і був неодружений. Ісетібега й сам не був високий, але все-таки вищий за сина на шість дюймів і фунтів на сто легший. Мокетубе вже тоді хворобливо розпух тілом, мав бліде, широке застигле обличчя і обрезклі руки та ноги.

— Тепер вони твої,—сказав Ісетібега, вдивляючись у сина.

Мокетубе глянув на батька тільки раз, коли ввійшов,— швидко, обережно й примружено.

— Дякую,— відповів він.

Ісетібега дивився на нього. Ніколи він не міг зрозуміти, чи бачить Мокетубе щось, чи тільки дивиться на що-небудь.

— Хіба ж не однаково, якщо я їх тобі подарую?

— Дякую,— відповів Мокетубе.

На той час Ісетібега вже навчився вживати нюхальний тютюн: один білий показав йому, як закладати щіпку за губу і розтирати по зубах галузкою камедного дерева чи алфеї.

— Ну що ж,— сказав він,— людина не може жити вічно.

Ісетібега знову подивився на сина, тоді його погляд теж став порожнім і невидющим, і він замислився. Хто зна, про що йому думалось; досить того, що трохи згодом він сказав упівголоса:

— Атож. Але дядько Дум не мав пантофель з червоними підборами. — Він ще раз подивився на сина, одутлого й непорушного.— Під такою шкірою можна думати, що завгодно, і нічого не довідаєшся, поки не буде запізно.— Ісетібега сидів на стільці, заплетеному оленячими ремінцями.— Він навіть не може їх узути. І йому, і мені, нам обом на заваді оце його м'ясиво. Він навіть не може їх узути. Але чи ж я в цьому винен?

Ісетібега прожив ще п'ять років і потім помер. Одного дня він занедужав, і хоча прибув знахар у скунсовій безрукавці й палив над ним палички, на світанку він таки помер.

Це сталося вчора. Могилу вже викопали, і цілий день прибували люди на возах і фургонах, верхи й пішки, щоб поласувати собачою печенею, кукурудзою з бобами й свининою, картоплею, спеченою в попелі, і взяти участь у поховальному обряді.

III

— На це піде три дні,— сказав Три Коші, коли вони з тим другим індіанцем повертались до будинку.— На це піде три дні і харчів не вистачить, я вже раз таке бачив.

Другого індіанця звали Луї Брусниця.

— І така погода, що він теж засмердиться,— докинув він.

— Авжеж. Від них самий клопіт і морока.

— А може, менше трьох днів.

по

— Вони далеко забігають/ Еге ж. Поки цей Чоловік зійде в землю, то ще засмердиться. Ось побачиш.

Обидва індіанці підійшли до будинку.

— Тепер він може взувати пантофлі,— сказав Брусниця.— Хоч би й у всіх на очах.

— Ні, ще не може,—заперечив Три Коші. Брусниця глянув на нього.— Нехай спершу очолить лови.

— Мокетубе? — здивувався Брусниця.— Гадаєш, він схоче? Та йому й слово промовити тяжко!

— А хто ж це за нього зробить? То ж його власний батько скоро засмердиться.

— Ай справді,— сказав Брусниця.— За пантофлі йому таки доведеться ще відробляти. Атож. Він же й так за них заплатив, як ти думаєш?

— А ти як думаєш?

— Ні, як ти думаєш? —— Я ніяк не думаю.

— Я теж. Ісетібезі пантофлі вже ні до чого, нехай Мокетубе бере їх собі. Ісетібега тепер нічого не скаже.

— Еге ж. Чоловік мусить померти.

— Еге ж. Нехай помирає, у нас є новий Чоловік. Перед будинком кілька обкорованих кипарисових

стовпів підтримували критий корою дашок, вищий за рубку пароплава; на втолоченій землі під дашком у негоду прив'язували мулів та коней. На передній частині пароплавної палуби сиділи якийсь дід і дві жінки—одна скубла птицю, а друга лущила кукурудзу. Старий щось говорив. Він був босий, у довгій полотняній куртці й касторовому капелюсі.

— Світ іде шкереберть,— сказав дід.— І це все через білих. Поки вони не нав'язали нам своїх негрів, ми жили собі й лиха не знали. У давні часи старі люди сиділи в затінку, їли тушковану оленину й кукурудзу, курили тютюн і розмовляли про поважні й почесні справи. А тепер? Навіть старі заморюють себе до смерті, дбаючи про тих, що люблять упрівати.

Коли Три Коші та Брусниця проходили палубою, дід примовк й скинув на них поглядом. В його притьмарених очах стояла невдоволеність, а лице було поороване безліччю дрібних зморщок.

— І цей дав драла,— сказав старий.

— Еге ж,— відповів Брусниця.— Утік.

— Я так і знав. Я ж їм казав. Три тижні доведеться його ловити, як і тоді, коли помер Дум. Ось побачите.

— Тоді ловили три дні, а не три тижні,— заперечив Брусниця.

— Ти що, був при тому?

— Ні,—відповів Брусниця.—Але мені розповідали.

— А я сам там був,— сказав старий.— Аж три тижні по болотах і чагарниках...

Обидва індіанці пішли далі, а він усе говорив.

Від пароплавного салону залишилися самі тільки підгнилі стіни та стеля; обшивка з червоного дерева та позолочене різьблення лиш де-не-де поблискували крізь шар плісняви якимись таємничими кабалістичними візерунками; вибиті вікна скидалися на порожні очниці. У колишньому салоні лежало кілька мішків з насінням чи зерном та ще передок коляски-ландо; над її віссю грацiйно вигиналися дві іржаві ресори, що нічого не підтримували. У кутку в лозовій клітці нечутно й невпинно бігало туди-сюди лисеня; троє худих бойових півнів порпалося в поросі, і все навколо було поцятковане їхнім висохлим послідом.

Індіанці пройшли крізь отвір у мурованій стіні і вступили до просторого приміщення з потрісканого колоддя. Там стояла задня половина ходу коляски, а самий короб її лежав на боці, віконце було заплетене лозою, і крізь шпарини вистромляли, голови ще кілька бойових півнів, зовсім молоденьких,— очі-намистини в них були непорушні й злі, гребінці потріпані. Долівка була з утоптаної глини. В одному кутку стояли прихилені до стіни рало та пара саморобних весел.

До стелі на чотирьох оленячих ременях було підвішено позолочене ліжко — те, що Ісетібега привіз із Парижа. Ні матраца, ні пружин на ньому вже не лишилося — рама була акуратно заплетена навхрест ремінням.

Ісетібега пробував привчити свою останню дружину, зовсім молоденьку, спати в тому ліжку. Змалку хворіючи на ядуху, сам він цілу ніч напівлежав на своєму плетеному стільці. Він бачив, як дружина забиралася на ліжко, а потім сидів у темряві, вдаючи, ніби спить,— хоч насправді він спав уночі лише три-чотири години,— і слухав, як вона нишком викрадається з позолоченого ліжка до сінника на долівці. Удосвіта вона тихенько вилазила назад на ліжко, і тепер надходила її черга вдавати, ніби вона спить, а Ісетібега сидів собі збоку, слухав і тихцем сміявся.

У другому кутку над десятигалоновим барильцем віскі звисали канделябри, прив'язані ремінцями до двох жердин. Була ще там глиняна піч; обличчям до неї і сидів на плетеному стільці Мокетубе. Зростом усього в п'ять футів з дюймом, важив він добрих двісті п'ятдесят фунтів. На ньому був сюртук з тонкого сукна, одягнений на голе тіло, і його пухке й гладке мідяне черево видималось над полотняними кальсонами. На ногах у нього красувалися пантофлі з червоними підборами, а за спиною стояв підліток з опахалом із покраяного на вузенькі стьожки паперу. Мокетубе сидів непорушно, його руки-плавці лежали на колінах, а широке жовте обличчя з заплющеними очима й пласкими ніздрями мало вираз непроникний, трагічний і відчужений. Коли ввійшов Три Коші з Брусницею, він не розплющив очей.

— Вони в нього на ногах ще зранку? — запитав Три Коші.

— Ще зранку,— відповів хлопець, не перестаючи помахувати опахалом.— Самі ж бачите.

— Атож,— сказав Три Коші.— — Бачимо.

Мокетубе не ворухнувся. Він скидався на статую, на малайського божка в сюртуку й кальсонах, без сорочки, в банальних пантофлях на червоних підборах.

— Я б не займав його, бувши вами,— озвався підліток.

— Бувши тобою, я б теж не займав,— відказав Кіш. Він і Брусниця присіли навпочіпки. Хлопець невпинно помахував опахалом.

— О Чоловіче,—звернувся Три Коші до Мокетубе,— послухай! — Ватаг не ворухнувся.— Він утік.

— Я ж вам казав,— знову озвався підліток,— Я так і знав, що він утече. Я ж казав.

— Атож,—мовив Три Коші.—Ти вже не перший кажеш нам опісля те, що ми мали б знати наперед. Тільки чого це ви, такі мудрі, вчора й пальцем не ворухнули, щоб не дати йому втекти?

— Він не хоче вмирати,— сказав Брусниця.

— А чого б це йому не хотіти? — здивувався Три Коші.

— Що він усе одно колись мусить померти, це ще не доказ,— озвався підліток.— Мене б це теж не переконало, дядьку.

— Помовч уже,— кинув йому Брусниця.

— Цілих двадцять років він слугував Чоловікові в затінку, тоді як інші з його племені гнули спину на полі,— сказав Три Коші.— То чого б це він не хотів тепер умирати, коли раніш не хотів гнути спину?

— І воно ж буде — раз, два, і по-всьому,— додав Брусниця.— Це швиденько.

— Оце ж і поясніть йому, коли зловите,—сказав підліток.

— Цить-но,— урвав його Брусниця.

Обидва індіанці сиділи навпочіпки, дивлячись в обличчя Мокетубе. Той був як неживий.. Здавалося, навіть дихання під цією товщею жирної плоті криється так глибоко, що й не догледиш.

—— Послухай, о Чоловіче! — звернувся до ватага Три Коші.— Ісетібега помер. І він чекає. У нас є його собака і його кінь. Але його невільник утік. Той самий, що тримав перед ним горня, що їв його їжу, з його миски. Він утік. А Ісетібега чекає.

— Атож,— підтвердив Брусниця.

— Таке не вперше трапляється,— казав далі Три Коші.—Таке саме сталося, коли Дум, твій дід, лежав і чекав, поки зійде в землю. Він лежав так три дні і все запитував: "Де мій негр?" А Ісетібега, твій батько, відповідав йому: "Я знайду його. Спочивай у мирі, я приведу його до тебе, щоб ти міг вирушити у свою дорогу".

— Атож,— підтвердив Брусниця.

Мокетубе не ворухнувся і очей не розплющив.

— Три дні Ісетібега полював у видолинку,— провадив далі Три Коші. — Навіть їсти додому не ходив, поки не зловив нарешті негра. Тоді й сказав він Ду-мові, своєму батькові: "Ось твій собака, твій кінь і твій негр. Спочивай у мирі". Це так сказав Ісетібега, що відучора лежить мертвий. А тепер утік негр Ісетібеги. Його кінь і його собака при ньому, але його негр утік.

— Атож,— підтвердив Брусниця.

Мокетубе не ворухнувся. Очі його були заплющені, страхітливо недвижну тушу охопила нездолання млявість, щось настільки застигле,

що, здавалося, нічиєму голосові його не розворушити. Обидва індіанці сиділи навпочіпки й дивилися йому в обличчя.

— Це сталося, коли твій батько тільки-тільки став ватагом,— додав Три Коші.— І саме Ісетібега привів невільника назад, туди, де чекав його батько, щоб зійти в землю.

Обличчя Мокетубе було так само непорушне, очі не розплющилися. Три Коші перечекав трохи, а тоді звелів:

— Скинь з нього пантофлі!

Хлопець скинув їх. Мокетубе раптом почав відсапуватись, голі груди його заходили від глибоких від-дихів, наче він виринав зі своєї бездонної плоті назад до життя, як із води, з моря. Але очі його ще не розплющились.

— Він очолить лови,— сказав Брусниця.

— Авжеж,— погодився Три Коші.— Він тепер Чоловік. І він очолить лови.

IV

Увесь цей день негр служник Ісетібеги, заховавшись у стайні, стежив, як помирає ватаг. Негр походив з Гвінеї і мав років під сорок. У нього був плаский ніс і маленька кругла голова, трохи почервонілі внутрішні кутики очей; широкі квадратні зуби з синяво-рожевими яснами були випнуті вперед. Якийсь торговець рабами вивіз його з Камеруну ще чотирнадцятирічним хлопцем, і зуби у нього так і лишились не-підпиляні. Відтоді він пробув двадцять три роки служником Ісетібеги.

Того дня, коли Ісетібега занедужав, служник смерком повертався в негритянський виселок. У цю неспішну годину в усіх хатинах готували вечерю, і від дверей до дверей ширився запах усюди однакового м'яса та хліба. Готуванням їжі заклопотані були жінки, а чоловіки, збившись у гурт при вході до вулички, дивилися, як служник повільно спускається схилом від будинку, обережно переставляючи босі ноги в непевному присмерку. Чоловікам здавалося, що очі його трохи світяться.

— Ісетібега ще не помер,— мовив старший.

— Не помер,— озвався служник.— Хто не помер?

У сутінках їхні обличчя здавалися такими самими, як і в нього, і різниця віку стала непомітною, і думки заховалися у непроникній глибині за цими обличчями, схожими на посмертні маски з мавп. Терпкий запах вогнищ і готованої їжі повільно плив у сірому присмерку, ширячись понад вуличкою і голими негренятами в пилюці мовби з якогось іншого світу.

— Якщо він переживе захід сонця, то дотягне йдо світанку,— озвався один.

— Хто це каже?

— Так кажуть.

— Атож. Так кажуть. Але ми знаємо лиш одне. Вони все дивились на служника, що стояв серед

них. Очі його трохи світилися, дихав він поволі й глибоко. На голих його грудях краплинами виступив піт.

— Він знає. Він сам знає.

— Нехай барабани скажуть.

— Атож. Нехай барабани скажуть.

Барабани заговорили, коли вже стемніло. Вони були з видовбаних кипарисових стовбурів і зберігалися у схованці на дні видолинка. Чому їх так переховували, ніхто не знав. Негри закопали барабани в намулі понад трясовиною, і охороняв їх чотирнадцятирічний хлопець, недоросток і німий зроду. Під хмарою москітів він просиджував навпочіпки цілі дні у багнищі, і єдиною його одежею був шар багна — ним він боронився від комашні. На шиї в нього висіла ликова торбинка із свинячим ребром, на якому чорніло кілька волокнинок м'яса, та дротяний нашийник з двома шматками лускуватої кори. Пускаючи слину, він мурмотів щось у стиснуті коліна; час від часу з кущів позаду нього нечутно виходили індіанці, зупинялись на хвилинку-другу, приглядалися до хлопця і відходили, а він так і не помічав їх.

З сінника в стайні, де служник лежав, ховаючись, ізвечора й пізніше, йому добре чутно було барабани. Вони бумкали за три милі, але він чув їх так, наче це діялося тут-таки під ним, у самій стайні. Йому здавалося, наче він бачить і багаття, і чорні руки, щомелькають на тлі полум'я, мідно поблискуючи. Тільки полум'я там не було. І світла було не більше, ніж тут, де він лежав па закуреному сіннику, і де щурячі лапки вигравали шелестливі арпеджіо на обтесаних сокирою теплих старезних кроквах. Єдиний вогонь, що там був, це курне багаттячко від москітів, за яким навпочіпки сиділи жінки з важкими обвислими персами, тулячи ротами хлопчиків-немовлят до своїх набряклих від молока пипок,— сиділи задумані й глухі до барабанного гуркоту, і вогонь означав для них життя.

Зате вогнище горіло в хатині при мурованій стіні, де помирав у колі своїх дружин Ісетібега, лежачи під прив'язаними канделябрами і підвішеним ліжком. Негрові було видно дим, а якраз перед самим заходом сонця він побачив, як знахар у скунсовій безрукавці вийшов на передню частину палуби й запалив дві обмащені глиною палички.

— То він ще не помер,— проказав негр у шелесткий морок сінника, сам собі відповідаючи,— він чув, як перемовлялися між собою два голоси, обидва його власні:

— Хто не помер?

— А ти помер.

— Атож, я помер,— сказав він тихо.

Йому захотілось бути там, де барабани. Він уявив собі, як вихоплюється з кущів і вистрибує серед барабанів на своїх голих, худих, намащених жиром невидимих ногах. Проте він не міг цього зробити, бо такий стрибок виносить людину з життя туди, де смерть: вона сама поривається назустріч смерті і все-таки не помирає, бо смерть забирає людину лиш тоді, коли життя її доходить кінця, коли воно вже ледь жевріє — смерті треба настигнути людину ззаду, але ще за життя.

Тонкий шерех щурячих лапок завмирав легенькими повівами уздовж кроків. Раз колись він з'їв щура. Ще тоді, коли його, зовсім підлітка, везли до Америки. Судно пливло в тропічних широтах, і негри дев'яносто днів просиділи у міжпалубному приміщенні заввишки в три фути, чуючи, як нагорі п'яний капітан родом з Нової Англії наспівно вичитус з якоїсь книжки,—лише через десять років він дізнався, що то була біблія. Присівши навпочіпки на сіннику, він наче наяву бачив ту пригоду: цивілізований завдяки спілкуванню з людиною щур утратив природну вправність руху й окомір, і негр простяг руку й запросто схопив його, а тоді повільно зів, дивуючись, як це взагалі щури могли тут уціліти. У той час на ньому була тільки довга біла сорочка, що дав йому торговець рабами (він же й диякон унітаріанської церкви), і розмовляв він лише рідною говіркою.

А тепер він був голий, коли не брати до уваги бавовняних штанів, що їх індіанці купували в білих, та амулета на ремінці, яким він був

підперезаний. Амулет складався з половинки перламутрового лорнета — Ісетібега привіз його з Парижа — і черепа мокасинової змії. Ту змію негр сам убив і всю з'їв, крім отруйної голови. Він лежав на сіннику, дивився на будинок, на пароплав, прислухався до барабанів і уявляв, що це й він там, серед тих барабанів.

У стайні негр пролежав цілу ніч. А вранці побачив, як з будинку вийшов знахар у скунсовій безрукавці, сів на свого мула й поїхав; негр застиг нерухомо і тільки дивився, як улягається пилюка, збита копитами обережного мула, а тоді раптом помітив, що він ще дихає — його вразило, що він і досі дихає і потребує повітря. Потім він знову ліг і став мовчки дивитись, так само не рухаючись,— білки його очей трохи світились, але спокійним світлом, дихання було легке й розмірене. Він побачив, як вийшов Луї Брусниця і глянув на небо. Вже зайнявся ранок, і стало видно, що на палубі сидять навпочіпки п'ятеро індіанців у святкових убраннях; до полудня їх зійшлося вже двадцять п'ять чоловік. Надвечір вони викопали довгий рів, в якому смажитиметься м'ясо й пектиметься картопля. На цей час зібралося вже до сотні гостей — стриманих, спокійних і терплячих, незважаючи на свої незвичні європейські вбрання,—і негр побачив, як Брусниця спочатку вивів із стайні кобилу Ісетібеги й припнув до дерева, а тоді вийшов з будинку зі старим гончаком, що звичайно лежав біля стільця ватага. Гончака він теж прив'язав до дерева, і той сів там, поважно розглянувся по обличчях індіанців і завив. Собака все ще вив, коли зайшло сонце, і негр зліз по задній стіні стайні й спустився у видолинок, де протікав струмок. Там уже панував присмерк. Тоді він кинувся бігти. Він чув ззаду виття гончака, а біля самого струмка на бігу проминув іншого негра. Двоє чоловіків, один стоячи, а другий біжачи, зиркнули на мить один на одного так, наче їх розділяли цілі світи. Запала суцільна темрява, а він усе біг, стуливши рота, стиснувши кулаки, ритмічно роздимаючи широкі ніздрі.

Він біг у темряві. Місцевість була йому добре знайома, він часто полював тут з Ісетібегою, їдучи слідом лиса чи дикого кота на мулі поруч з ватагом, що був верхи на коні,— він так само добре знав цю місцевість,

як і ті, хто його переслідуватиме. їх він уперше побачив другого дня надвечір. Доти він пробіг тридцять миль видолинком в один бік і вже встиг повернути назад за течією струмка; тепер він заліг у заростях дерев і звідти вперше побачив переслідувачів. Було їх двоє — вони йшли в самих сорочках та солом'яних брилях, а свої дбайливо згорнені штани несли під пахвами; зброї при собі вони не мали. Літнього віку, чере-ватеньким, рухатись швидко їм було не під силу; мине годин з дванадцять, поки вони здужають повернутись до того місця, де він зараз лежить.

— Тож до півночі можна відпочивати,—сказав негр. Він був так близько від селища, що відчував дим тих вогнищ, на яких готували їжу, і в негра промайнула думка: це ж він, мабуть, голодний, адже майже півтори доби й у нього ріски в роті не було.—Але ще більш мені треба відпочити,— сказав він сам до себе. Він раз у раз нагадував собі це, лежачи в заростях, бо від намагання відпочити, від втоми й поспіху, з яким він рвався до відпочинку, серце його калатало так само сильно, як перед тим від бігу. Здавалося, він забув, як відпочивати, і шести годин буде замало й на те, щоб відпочити, і навіть на те, щоб згадати, як це робиться.

Коли смеркло, він знову звівся на ноги. Спершу він думав іти цілу ніч спокійно й розмірено; все одно йому ж нікуди поспішати, але тільки-но рушив, як одразу погнав щодуху, захекуючись, широко роздимаючи ніздрі в задушливій дошкульній темряві. Він пробіг так наосліп добру годину, втратив уже напрямок і раптом зупинився; трохи перегодом він відрізнив від ударів власного серця стукіт барабанів. До них було десь так зо дві милі, не більше. Він подався в той бік і йшов, аж поки відчув їдкий запах курного вогнища. Коли він вийшов з гущини, барабани не змовкли, і тільки старший підступив туди, де втікач, відсапуючись, стояв у пасмі диму,— його ніздрі роздималися й спадали, а очі на обліпленому багнюкою обличчі тьмяно поблискували в такт із диханням, немов блиск цей залежав від роботи легенів.

— Ми так і думали, що ти прийдеш,— сказав старший.— А тепер іди далі.

— Іти?

— Попоїж і йди. Мертвому не можна бути серед живих, ти сам знаєш.

— Еге ж, знаю.

Вони не дивились один на одного. Барабани не змовкали.

— їстимеш? — запитав старший.

— Я не голодний. Удень я зловив кроля і з'їв, поки лежав у заростях.

— Тоді візьми з собою трохи печені.

Він узяв шматок м'яса, загорнений у листя, і знову спустився до струмка у видолинку. Невдовзі звуки барабанів стихли. Розміреною ходою він ішов до самого світанку.

— Я маю дванадцять годин,— сказав він.— А то й більше, бо ж по сліду вони йшли вночі.

Присівши навпочіпки, він з'їв м'ясо і руки витер об стегна. Тоді підвівся, скинув штани, присів біля драговиння, обмастив себе всього багнюкою — лице, руки, тулуб, ноги — і, знову вмостившись навпочіпки, схилив голову на стиснуті коліна. Коли вже зовсім розвидніло, він відступив далі в болото, присів там знову та так і заснув. Не снилось йому нічого. Але добре, що він забрався в глушину, бо, прокинувшись раптом серед білого дня, коли сонце підбилося вже високо, він побачив двох індіанців. Вони стояли навпроти того місця, де він ховався,

череватенькі, дорідні, добродушні на вигляд, трохи кумедні в тих своїх солом'яних брилях та довгополих сорочках; дбайливо згорнені штани індіанці все так само тримали під пахвами.

— Ну й стомлива робота,— озвався один з них.

— Я б волів оце вдома у холодку посидіти,—сказав другий.— Але ж там чекає Чоловік, поки зможе зійти в землю.

— Атож.

Вони спокійно огледілись. Один індіанець нахилився і зняв клубок реп'яхів з подолу сорочки.

— Клятий негр,— мовив він.

— Атож. Від них самий тільки клопіт та морока.

Вилізши пополудні на вершок дерева, негр подивився на селище. Тіло Ісетібеги лежало в гамаку між двома деревами, до яких були прив'язані кінь і собака, на галявині перед пароплавом повно було возів та візків, запряжних та верхових коней, мулів, а жінки з малими дітьми, старі жінки й чоловіки попрісідали строкатими купками вздовж рову, де смажилися цілі туші й повільпо курився густий дим. Чоловіки й старші хлопці всі вже мусили бути у видолинку — старанно позгортавши свої святкові вбрання й встромивши їх у розгілля дерев, вони, мабуть, подались у погоню за ним. Однак таки не всі: невеликий гурт чоловіків він побачив біля дверей будинку, тобто пароплавного салону; трохи згодом ті чоловіки винесли надвір Мокетубе на ношах з оленячої шкіри та жердин хурмового дерева. Із свого високого листяного сховку негр, що на нього лаштували ці лови, незворушно дивився, як наближалась його неминуча загибель, і вираз його обличчя був так само непроникний, як і в Мокетубе.

— Ага,—тихо промовив він.—Отже, й він піде. Той, чиє тіло вже п'ятнадцять років мертве,— він теж піде.

Десь надвечір він зіткнувся лице в лице з одним індіанцем. Вони обидва були на протилежних кінцях кладки через багнистий потік — негр високий, худий, жилавий, невтомний і пройнятий розпачем, індіанець— дорідний і добродушний, живе втілення цілковитої і крайньої нехоті до будь-якого зусилля. Індіанець не ворухнувся і ані звуком не озвався; він стояв на колоді й дивився, як негр хлюпнувся в потік, виплив на другий берег і, затріщавши галуззям, зник у чагарях.

Перед самим заходом сонця негр лежав за поваленим деревом. По колоді повільно посувалася вервечка мурах. Він брав їх одну по одній і неквапливо їв, наче між іншим, як ото гість за обідом знічев'я куштує солоні горішки. Мурахи теж були солоні, і від них у роті набігало повно слини. Він їв їх не хапаючись і дивився, як з упертою і моторошною неухильністю вервечка посувається по колоді до своєї неминучої загибелі. Він не їв нічого цілий день, і під маскою присохлої багнюки на обличчі було видно тільки очі, як вони невпинно бігали в червоних обідках.

При заході сонця, коли він повз берегом струмка, щоб схопити жабу, його несподівано тупим лінькуватим ударом ужалила в передпліччя мокасинова змія. Удар був незграбний і залишив йому на руці два довгі порізи, як від бритви, а сама змія впала, відштовхнувшись від руки, розлючена й на мить зовсім наче безпорадна від власної неоковирності та шаленої злості.

— Вітаю тебе, предку! — сказав негр.

Він доторкнувся до голови змії і став дивитись, як вона вдруге вжалила його в руку, тоді втретє — удари були тупі, дряпучі й незграбні.

— Це тому, що я не хочу вмирати,—сказав він і повторив: —Що я не хочу вмирати.—У спокійному голосі його повільно наростав тихий подив. Так, наче тільки вимовивши ці слова, він збагнув свою жагу до життя, збагнув глибину й силу цього бажання.

V

Мокетубе взяв пантофлі з собою. Він не міг довго мати їх на ногах, коли рухався і навіть коли, поколихуючись, напівлежав у ношах, отож вони спочивали в нього на колінах, на килимку з оленячої шкіри — приношені й потріскані пантофлі, вже трохи скривлені, лак на них облупився, не стало пряжок на передках, і тільки підбори були ще червоні,— пантофлі лежали на його опасистому ледь живому тілі, що простяглося майже навзнак. І цілий той день носії, чергуючись між собою, терпляче тягли по болотах і тернистих чагарях злочин у погоні за жертвою злочину. Для Мокетубе це, певно, було так, наче його, безсмертного, волокли через пекло приречені духи тих, які за життя жадали йому погибелі, а, померши, стали мимовільними співучасниками його мученицької долі.

Коли перепочивали часинку, ноші ставили посеред гурту індіанців, що сідали навпочіпки, і Мокетубе застигав з заплющеними очима, умиротворений нарешті, хоча й сповнений передчуття неминучих дальших страждань. Тоді він ненадовго міг побути в пантофлях, що їх насилу натягував на його великі, недужі одутлі ступні хлопчак-служка. Обличчя Мокетубе набирало тоді трагічного й покірливого виразу і ставало глибоко зосередженим, як у людей з розладом шлунка. Потім рушали далі. Мокетубе не озивався і не подавав ніяких ознак життя чи то внаслідок своєї хронічної апатії, чи, може, завдяки таким високим чеснотам, як мужність або стійкість духу. Згодом ноші ставили на землю, і носії заглядали ватагові в лице, завмерле, як у ідола, жовте і все в краплинах поту. Тоді звичайно Три Коші або індіанець на ім'я Син Двох Батьків казав:

— Стягни їх. Шану йому віддано.

Пантофлі скидали з ватага. Обличчя Мокетубе не змінювалося, але тільки тоді помітним ставав його віддих, що виходив з безбарвних уст із якимось ніби хлипанням, а індіанці тим часом знову присідали навпочіпки, поки прибували розвідувачі та гінці.

— Ще нема?

— Нема. Він іде на схід. Надвечір добереться до гирла Тіпагу. Тоді поверне назад. Завтра ми зможемо його взяти.

— Маймо надію. Бо й так затяглося.

— Атож. Сьогодні вже четвертий день.

— Коли помер Дум, на це пішло тільки три дні.

— Але той чорний був старий. А цей молодий.

— Еге ж. Добряча гонитва. Якщо завтра його візьмемо, я виграю коня.

— Може, й виграєш.

— Еге ж. Марудна це робота.

Того дня в селищі скінчилася вся їжа. Гості роз'їхались по домівках і повернулися з запасами харчів на цілий тиждень. Того ж таки дня почав смердіти Ісетібега — коли перед полуднем стало спекотно й повіяв вітер, сморід рознесло далеко в обидва кінці видолинку. Негра, однак, не зловили ні в той день, ні в наступний. Надвечір шостого дня прибули розвідувачі й доповіли, що знайшли сліди крові.

— Він поранився.

— Маймо надію, що не сильно,— сказав Три Коші.— Ми ж не можемо послати з Ісетібегою такого, що не придасться йому ні до чого.

— Або такого, що його сам Ісетібега муситиме доглядати,— докинув Брусниця.

— Ми не знаємо,— сказав розвідувач.— Він заховався. Заповз назад у болото. Але ми розставили людей.

Тепер ноші понесли бігцем. До місця, де негр забрався в болото, була з година дороги. В поспіху й метушні забули, що на Мокетубе пантофлі, і коли дісталися на край болота, він знепритомнів. З ватага стягли пантофлі й привели його до пам'яті.

Коли смеркло, болото оточили. Індіанці сиділи навпочіпки під хмарою мошви та москітів, а низько над західним обрієм горіла вечірня зоря, і на небі вже висіялися сузір'я.

— Дамо йому час,— казали вони.— Завтра — це тільки інша назва для сьогодні.

— Атож. Даймо йому час.

Вони змовкли і втупились у темряву, в напрямку болота. Трохи згодом гамір там стих, і невдовзі з темряви постав розвідувач.

— Він пробував вирватись.

— Але ви завернули його назад?

— Він сам завернув. Ми злякались були на мить, усі троє. Ми чули, що він повзе поночі, але чули й щось інше, тільки не знали, що то таке. Отож ми й злякались, поки він не пояснив нам. Він просив, щоб його там

і забили, бо темно і він не побачить у обличчя того, хто підійде. Але цей запах — то було щось інше, і він пояснив нам. Його вжалила змія. Два дні тому. Рука спухла й почала смердіти. Тільки цей запах, що ми тепер чули,— то було щось інше, бо опух уже зійшов і його рука зробилась маленька, як у дитини. Він нам показав. І ми її помацали, всі троє — вона зробилась маленька, як у дитини. Він просив, щоб йому дали топірця відрубати собі руку. Але завтра — це те саме сьогодні.

— Атож. Завтра — це сьогодні.

— Ми трохи були злякалися. Але він вернувся назад у болото.

— Це добре.

— Атож. Ми були злякалися. Сказати Чоловікові?

— Я подивлюся,— відповів Три Коші.

Він відійшов. Розвідувач, сидячи навпочіпки, знову почав розповідати про негра. Три Коші повернувся.

— Чоловік каже, що це добре. Можеш вертатися на своє місце.

Розвідувач подався назад у гущину. Індіанці сиділи навпочіпки довкола нош, вряди-годи поринаючи в дрімоту. Після півночі їх розбудив негр. Він заходився кричати й розмовляти сам із собою, різкий голос його несподівано вирвався з темряви, а потім замовк. Почало світати. Лопотячи крильми, по блідо-жовтому небу повільно пролетів білий журавель. Три Коші вже не спав.

— Ходімо,— сказав він.— Настало сьогодні.

Двоє індіанців подалися на болото, шелестячи очеретом. Коли вони наблизилися до негра, він заспівав, і вони зупинилися. їм було видно, як він, голий, обліплений багнюкою, сидить на колоді й співає. Вони тихенько присіли навпочіпки, поки він скінчить. Негр співав щось своєю рідною мовою, піднісши обличчя до сонця на сході. Голос його був ясний і звучний, і вчувалося в ньому щось дике й сумне.

— Даймо йому час,—сказали індіанці. Сидячи навпочіпки, вони терпляче дожидали ще якусь хвильку.

Коли він скінчив співати, індіанці підступили до нього. Негр звів на них погляд через плече. Лице його покривала маска з потрісканої багнюки; очі налилися кров'ю, губи порепалися, ще дужче випнулися широкі квадратні зуби. Для присохлої маски на обличчі було замало місця, наче, наклавши її, він страшенно схуд; ліву руку він тулив до грудей. Від ліктя й до низу вона була обмащена чорною багнюкою і вже й на руку не схожа. Вони чули, яким гіркуватим духом відгонить від негра. Він спокійно дивився на них, аж поки один з індіанців торкнув його за плече.

— Ходімо,— сказав індіанець.— Ти добре бігав. Тобі нема чого соромитись.

VI

Коли цього ясного й моторошного ранку вони підходили до селища, негр почав водити очима, як кінь. З рову, де смажилося м'ясо, низько над землею стелився дим, сповиваючи й гостей, що в яскравих, цупких та незручних убраннях сиділи навпочіпки й чекали і на подвір'ї, і на палубі пароплава — жінки, діти, старі. По видолинку розіслали гінців, а одного прислали наперед сюди, тож тіло Ісетібеги вже перенесли до могили, разом з конем та собакою, хоча запах його смерті ще не розвіявся біля будинку, де він проводив свої дні за життя. Гості потроху теж сходилися домо-

гиля, коли на схилі пагорба стало видно ноші з Мокетубе, що їх несли вгору індіанці.

Негр був серед них найвищий, його високо посаджена кругла голова, обліплена, багнюкою, підносилася над ними всіма. Він дихав важко, немовби відчайдушне напруження цих шести сповнених небезпеки й відчаю днів аж тепер навалилося на нього, і хоч вони йшли поволі, голі пошрамовані груди в негра тяжко здіймалися й опадали під щільно притуленою до тулуба лівою рукою. Він раз у раз поводив очима то в один бік, то в другий, наче нічого не бачив, наче не міг охопити поглядом того, на що дивився. Рот його був трохи розкритий, і видніли великі білі зуби; він почав захекуватись. Гості, що вже збиралися біля місця поховання, зупинялись і пристоювали, оглядалися на ноші з почтом, у декого були шматки м'яса в руках, а негр дивився на їхні обличчя безтямним, напруженим і неспокійним поглядом.

— Може, ти спершу попоїси? — спитав Три Коші. Він мусив сказати це двічі.

— Так,— відповів негр.— Справді. Я хочу попоїсти. Ззаду вже почала натискати юрба; ці слова переказували тим, хто був найдалі:

— Він спершу попоїсть. Підійшли до пароплава.

— Сідай,— сказав Три Коші.

Негр сів на краю палуби. Він важко хекав, груди його здіймалися й опадали, голова безупинно хилиталася з боку на бік, білки очей поблискували. Здавалося, він нічого не бачить не тому, що зір у нього пригас, а тому, що його охопила безнадія. Йому принесли їжу, і всі стали спокійно дивитись, як він силкується їсти. Він поклав шматок у рот і спробував жувати, але напівпережована маса почала виступати з кутиків рота й спливати йому на підборіддя й груди, і через якусь хвилину він перестав жувати і так і сидів, го-

лий, покритий засохлою багнюкою,—миска на колі-пах, рот з недожованою їжею розтулений, очі широко розплющені й неспокійні, дихання нерівне й натужне. Індіанці вичікувально дивились на нього, терплячі й невблаганні.

— Ходім уже,— сказав нарешті Три Коші.

— Води,— озвався негр.— Я хочу води.

Джерело було трохи нижче по схилу, з боку негритянських хатин. Землю помережили полуденні тіні — о цій мирній годині Ісетібега мав звичай дрімати на своєму стільці, чекаючи обіду та довгого пообіднього сну; для його служника-негра наставала тоді вільна пора. Він сідав на порозі кухні й балакав з жінками, що готували їжу. За кухнею тяглася низка негритянських осель, тихих і мирних, де жінки перебалакувалися через вуличку та дим з хатин стелився понад негренятами, що в пилюці скидались на ляльок із чорного дерева.

— Ходімо,— сказав Три Коші.

Негр ступав поміж індіанців, вищий за всіх їх. Гості прямували туди, де чекав Ісетібега з конем та собакою. Негр безупинно хилитав високо піднесеною головою, груди його тяжко здіймалися.

— Сюди,— сказав Три Коші,— Ти ж хотів пити.

— Так,— відповів негр.— Так.— Він подивився назад, на будинок, тоді вниз, на хатини, де сьогодні не горіло жодне вогнище, жодного обличчя не видно було в дверях, жодного негреняти в пилюці. Дихав він

натужно.— Вона вжалила мене сюди, дряпонула через усю руку — раз, удруге й утретє. Я сказав: "Вітаю тебе, предку!"

— Сюди ось,— сказав Три Коші.

Високо підносячи коліна й закинувши назад голову, так наче він працював на тупчаку, негр розпачливо силував себе йти, але ніяк не міг зрушити з міс-

ця. Його очі горіли диким напруженим блиском, як то буває в очах коня.

— Ти хотів пити,—сказав Три Коші.—Ось вода. Біля джерела висіла тиква. В неї набрали води,

дали негрові й стали дивитись, як він намагається пити. Очі його все бігали, коли він повільно нахиляв посудину до покритого багнюкою обличчя. Індіанці дивились, як ходить у нього на шиї борлак і як іскриста вода каскадом збігає обабіч тикви на підборіддя й на груди. Потім посудина спорожніла.

— Ходімо тепер,— сказав Три Коші.

— Зараз,— відповів негр.

Він зачерпнув у тикву води, підніс її до обличчя і знов почав нахиляти; очі його безупинно бігали. І знов усі дивились, як рухається в нього борлак, а невипита вода, розбиваючись на безліч цівок, спливає по підборіддю і струменить по голих грудях. Вони чекали, терплячі, поважні, достойні, невблаганні — члени племені, гості й рідня небіжчикова. Потім води не стало, хоча спорожніла тиква перехилялася дедалі вище дном, а чорний борлак марно робив ковтальні рухи, коли вже й ковтати не було чого. З грудей негра впав до його закаляних ніг

шматок розмоклої багнюки, і чути було, як у порожній посудині гуде його хрипке дихання: "Хек, хек, хек".

— Ходімо,— сказав Три Коші.

Він узяв тикву з негрових рук і повісив її біля джерела.

ТРОЯНДА ДЛЯ ЕМІЛІ

I

Коли міс Емілі Грірсон померла, все наше місто пішло на її похорон: чоловіки з поваги до загиблого монумента, а жінки більше з цікавості й бажання побачити зсередини її дім, в якому ніхто не бував (крім старого служника, що був заразом садівником та кухарем) добрих років десять.

То був просторий, колись давно побілений, майже квадратний каркасний будинок, оздоблений маленькими банями, шпилями й крученими балкончиками в перенасиченому деталями й дещо легковажному стилі сімдесятих років, споруджений на найаристократичнішій свого часу вулиці. Але вдерлися гаражі та бавовноочисні машини й витіснили звідси навіть найдостой-ніші імена і тільки будинок міс Емілі залишився, вперто й гордовито виставляючи свою старизну над автофургонами з бавовною та бензоколонками, сам більмо в оці серед інших більм. І ось тепер і міс Емілі відійшла до представників тих найдостойніших імен, що лежали на кладовищі в затінку кедрів, поміж титулованих і безвісних могил воїнів північан та південців, що полягли в битві за Джефферсон.

За життя міс Емілі була втіленням нашої традиції, нашим символом, нашою підопічною, своєрідним спад* ковим зобов'язанням Джефферсона, походження якого датується тим днем 1894 року, коли полковник Сар-торіс, мер,— той самий, котрий видав указ, щоб жодна негритянка не виходила на вулицю без фартуха,— звільнив її від

оподаткування, починаючи від дня смерті її батька й довічно. Хто-хто, а міс Емілі на ніяке благодійництво не пристала б, отож містер Сар-торіс вигадав якусь заплутану історію, нібито батько міс Емілі позичив місту гроші, а місто з чисто ділових міркувань вирішило сплачувати борг саме в цей спосіб. Тільки чоловік такого крою і покоління, як полковник Сарторіс, міг це вигадати, і тільки жінка могла в це повірити.

Коли, однак, влада в місті перейшла до рук наступного покоління з його більш сучасними уявленнями, полковникова ухвала почала викликати певні нарікання. Отож першого січня котрогось року їй послали поштою податкове повідомлення. Настав лютий, а відповідь не надходила. Тоді написали їй офіційного листа, прохаючи завітати у зручну для неї годину до шерифової контори. Ще через тиждень їй написав сам мер, запрошуючи до себе й навіть пропонуючи послати по неї свою машину. У відповідь він дістав записку на аркуші старомодного поштового паперу, написану тонким каліграфічним почерком, збляклим чорнилом: вона, мовляв, узагалі не виходить з дому. До записки без ніяких коментарів було долучено податкове повідомлення.

Тоді скликали збори членів міської управи й ухвалили відрядити до неї депутацію. Посланці постукали в двері, в які жоден сторонній не входив уже років вісім чи десять, відколи вона перестала давати уроки малювання на порцеляні. Старий негр впустив їх у напівтемний хол, звідки сходи вели до ще більшої теміні нагорі. Відгонило порохом і затхлістю, дух у приміщенні стояв спертий і вогкий. Негр провів їх до вітальні, заставленої важкими шкіряними меблями, і відчинив віконницю на одному вікні. Гості побачили, що шкіра на меблях потріскана, а коли вони сіли, маленькі хмарки пилюки знялися довкола них і мляво завихрились у вузькому пасмі сонця. Перед каміном на почорнілому, колись золоченому мольберті стояв малюнок пастеллю — портрет батька міс Емілі.

Вони підвелися, коли вона ввійшла — маленька гладка жіночка в чорному, з тонким золотим ланцюжком, що звисав із шиї і зшікав у складках за поясом. Міс Емілі спиралася на ебенову тростину з

потемнілою золоченою головкою. Невисока на зріст і тендітна будовою, вона, мабуть, саме через це справляла враження не просто повної, а саме ожирілої. Тіло її здавалося обрезклим, наче воно хтозна-скільки кисло в стоячій воді, і мало блідуватий відтінок. Очі, загублені в жирних пухлинах щік і схожі на дві вуглинки, встромлені в грудку тіста, раз у раз перебігали з обличчя на обличчя, поки гості переказували мету своїх відвідин.

Господиня не запросила їх сісти. Вона тільки стояла в дверях і спокійно слухала, аж доки промовець зніяковіло змовк. Тоді гості почули, як цокає невидимий годинник десь на кінці золотого ланцюжка.

Голос її був сухий і холодний:

— Я не сплачую податків у Джефферсоні. Полковник Сарторіс пояснив це мені. Може, хтось із вас має доступ до міських архівів, то нехай він задовольнить вашу цікавість.

— Але ми перевіряли архіви. Ми члени міської управи, міс Емілі. Хіба ви не одержали листа від шерифа і з його підписом?

— Я одержала якогось папірця, справді,— відповіла міс Емілі.— Може, він і вважає себе за шерифа... Але я не сплачую податків у Джефферсоні.

— Однак ніякі документи не підтверджують цього вашого привілею, ви розумієте? Ми мусимо вдатися до...

— Зверніться до полковника Сарторіса. Я не сплачую податків у Джефферсоні.

— Але ж, міс Емілі...

— Зверніться до полковника Сарторіса.— Полковник Сарторіс помер майже десять років тому.— Я не сплачую податків у Джефферсоні. Тобе! — Увійшов негр, її служник.— Проведи цих добродіїв.

II

Отож вона подолала їх усіх, з усіма їхніми аргументами, як тридцять років перед тим подолала їхніх батьків, коли йшлося про сморід. То було через два роки після смерті її батька і невдовзі після того, як від неї втік наречений, якого ми всі вважали її майбутнім чоловіком. Після батькової смерті вона дуже рідко виходила з дому; після втечі нареченого її вже майже й зовсім ніхто не бачив. Деякі дами наважились завітати до неї, але їх не прийняли, і єдиним доказом, що будинок ще не вимер, був негр — тоді молодий хлопець, котрий день у день ходив з кошиком по закупки.

— Де ж ви бачили, щоб чоловік, хоч би який він там, міг тримати кухню в чистоті!— приказували жінки; отож вони й не здивувалися, коли з'явився сморід,— цей новий сполучник між ординарним плебейським світом та гордовитими вельможними Грір-сонами.

Сусідка міс Емілі поскаржилася мерові, судді Сті-венсові, якому тоді було вісімдесят років.

— Але що ж я, по-вашому, повинен зробити? — запитав він.

— Ну, накажіть їй прибирати в себе, чи що,— сказала жінка.—Адже ж є якісь приписи щодо цього.

— Я певен, що в цьому нема потреби,—заспокоїв її суддя Стівенс— Це, мабуть, її негр забив у дворі змію або щура, та й годі. Я поговорю з ним.

Наступного дня надійшли ще дві скарги, одна з них від чоловіка, що висловив своє невдоволення у вельми делікатній формі.

— Таки доведеться щось із цим зробити, містере Стівенс. Я б волів нізащо в світі не турбувати міс Емілі, але якихось заходів таки треба вжити.

Того вечора зібралися члени міської управи — троє сивобородих дідів і один молодик, представник нового покоління.

— Це все дуже просто,— заявив цей останній.— Пошлемо їй розпорядження, щоб привела до ладу свою садибу. Визначимо їй певний термін, і якщо вона не...

— Хай йому чорт, чоловіче, то ви прямо у вічі скажете дамі, що від неї погано пахне?— урвав його суддя Стівенс.

Отож другого дня після півночі четверо чоловіків крадькома, наче злодії, забралися на подвір'я міс Емілі й тихенько обійшли садибу, принюхуючись до підмурка й продухвин з льоху, а один з них раз у раз простягав руку до торбини за плечима і робив такі рухи, наче розсівав щось. Вони відчинили двері льоху і натрусили й туди хлорного вапна, як і в усі надвірні будівлі. А кбли вони відходили через моріжок, то побачили, що одне вікно тепер освітилося й у ньому стало видно силует міс Емілі — вона сиділа випростана й непорушна, мов статуя. Чоловіки тихенько перейшли подвір'я і шмигнули в тінь від акацій, що росли понад вулицею. За тиждень-другий смороду не стало.

Від цього часу люди пройнялися щирим співчуттям до міс Емілі. Наші городяни, пам'ятаючи, як стара леді Вайєт, її двоюрідна бабуся, на схилі віку геть зовсім з'їхала з глузду, вважали, що Грірсони не бозна-які й пани, щоб так високо заноситись. Жоден молодик, бачте, не був гідним претендентом для міс Емілі й таких, як вона. Нам надовго запало в пам'ять це промовисте видовище: у глибині тендітна постать міс Емілі в

білій сукні, на передньому плані силует її батька, що стоїть спиною до неї, розставивши нош й затиснувши батога в руці, обоє на тлі широко розчинених парадних дверей. Отож коли їй минуло тридцять, і вона все ще була неодружена, ми відчули не так втіху, як скоріше мстиву радість: навіть маючи божевілля в роду, вона б не проминула своєї нагоди, якби така їй трапилась.

Коли помер її батько, розійшовся поголос, що в спадщину він їй залишив самий тільки будинок. І це в певному розумінні припало людям до вподоби: нарешті вони зможуть поспівчувати міс Емілі. Ставши самотньою і зубожілою, вона в очах навколишніх наче набрала більш людських рис. Тепер і вона знатиме, як то тремтіти над кожним зайвим центом!

Другого дня після смерті батька всі наші дами наготувалися відвідати її, щоб висловити своє співчуття і запропонувати допомогу, як то велить звичай. Міс Емілі зустріла їх на порозі, по-буденному вдягнена і без будь-яких слідів пережитого горя на обличчі. Вона сказала їм, що її батько зовсім не помер. І так вона відмагалася три дні, хоч як її вмовляли і пастори, і лікарі, щоб дозволила опорядити небіжчика. Аж коли вирішили вдатися до закону й присилувати її, вона здалася, і батька швидко поховали.

Ми не казали тоді, що вона несповна розуму. Як на нас, вчинок її був цілком логічний. Ми пам'ятали, скількох юнаків вигнав з дому її батько, тож коли їй нічого більше не лишилося, вона мусила вчепитися бодай за того, хто позбавив її щастя. Така вже людська вдача.

III

Вона довго хворіла. А коли знов стала показуватись на людях, волосся в неї було коротко підстрижене, як у дівчинки, і вона навіть зробилася схожою на ангела, як їх ото малюють на різнокольорових вікнах у церкві — трагічних виглядом і водночас умиротворених.

Невдовзі перед тим місто підписало контракт на брукування тротуарів, і першого літа після смерті її батька розпочалися роботи. Будівельна компанія приставила негрів, мулів, машини й до них майстра на ім'я Гомер Берен — то був янкі, жвавий вдачею, високий і смаглявий, з громовим голосом і очима, яснішими, ніж колір його обличчя. Хлопчаки табунами снували за ним, щоб почути, як він лає негрів та як ті негри співають, розмірено підіймаючи й опускаючи кайла. Дуже скоро він перезнайомився з усіма в місті. Коли б ви не почули сміх десь на площі, Гомер Берен напевне стояв у тому гурті і був заводієм. А незабаром його побачили вдвох із міс Емілі — по неділях вони стали роз'їжджати у найнятій двомісній бричці з жовтими колесами, запряженій парою гнідих.

Спершу ми зраділи, що міс Емілі знайшла собі хоч якийсь інтерес у житті, тим наче, що жінки казали: "Вона ж із роду Грірсонів і, звісно, не думатиме серйозно про північанина, та ще й поденника". Та були й інші, старші віком, котрі вважали, що справжня леді, навіть коли вона вбита горем, не повинна забувати, що noblesse oblige — не вживаючи саме ция слів, noblesse oblige. Вони просто казали: "Бідолашна Емілі. її рідня повинна подбати про неї". У неї таки були якісь родичі в Алабамі, але кілька років тому її батько пересварився з ними за спадок по леді Вай-єт, тій самій божевільній старій жінці, і відтоді обидві родини не підтримували ніяких стосунків. Ніхто з тих алабамських не приїхав навіть на похорон.

І тільки-но старі люди почали приказувати: "Бідолашна Емілі",— як відразу пішов і поговір. "Ви гадаєте, й справді?.."— питали вони одне в одного. "Авжеж.

1 Шляхетність зобов'язує (франц.).

Бо що ж інше, як не..." Це промовляли, прикриваючи рота долонею; і от під шелест шовків та атласів за жалюзі, опущеними від яскравого недільного сонця, повзло: "Бідолашна Емілі...", коли з вулиці чулося швидке й дрібне цокотіння копит пари коней.

Міс Емілі високо тримала голову навіть і тоді, хоч ми всі були певні, що вона низько впала. Здавалося, наче міс Емілі ще більше, ніж будь-коли, обстоює свою гідність, як останньої з роду Грірсонів, так наче вона потребує цього доторку вульгарної матеріальності, щоб скріпити свою недоторканість. Так було й тоді, коли вона купувала отруту на щурів, арсен.

Це сталося за рік після того, як про неї почали приказувати: "Бідолашна Емілі", і саме в ті дні, як у неї гостювали дві її кузини.

— Мені треба отрути,—звернулася вона до аптекаря. Було їй уже за тридцять; струнка ще, худіша, ніж звичайно, вона мала холодні, з гордовитим блиском чорні очі; шкіра на обличчі в неї, на скронях і біля очей постягувалося — таке, певно, мало б бути обличчя у доглядача маяка.— Мені треба отрути.

— Будь ласка, міс Емілі. А якої саме? На щурів, мабуть? Я порадив би...

— Мені треба найкращої. А як вона називається — байдуже.

Аптекар перелічив кілька різновидів:

— Ними можна й слона вбити. Але вам треба...

— Арсен,— сказала міс Емілі.— Він добре діє?

— А... Арсен? О так, мадам. Але вам треба...

— Мені треба арсену.

Аптекар пильно подивився на неї згори вниз. Вона відповіла йому таким самим поглядом, випростана, з лицем, як напнутий прапор.

— Звичайно, я розумію,— сказав аптекар.— Якщо це те, що вам потрібно. Але закон вимагає, щоб ви пояснили, навіщо він вам.

Міс Емілі стояла мовчки й не спускала з нього погляду, закинувши назад голову, щоб дивитися йому просто в вічі. Кінець кінцем аптекар не витримав; одвернувшись, він вийшов, дістав арсен і запакував отруту. Хлопчина-негр виніс їй пакуночок; сам аптекар більше не повертався. Розгорнувши вдома пакуночок, вона побачила на коробочці під черепом з кістками напис: "Проти щурів".

IV

Отож наступного дня ми всі, як один, казали: "Вона накладе на себе руки"; нам і справді здавалося, що це найкращий для неї вихід. Відколи її стали бачити вдвох із Гомером Береном, то спершу казали: "Вона вийде за нього". Потім стали твердити: "Вона ще обкрутить його",— адже Гомер сам якось докинув (він був охочий до товариства й часто випивав з молодими хлопцями в "Клубі лося", це всі знали), що він зовсім не сімейної вдачі. Ще пізніше ми вже приказували з-за жалюзі: "Бідолашна Емілі", коли вони по неділях проїздили у лискучій бричці — міс Емілі з високо піднесеною головою, а Гомер Верен у капелюсі з загнутими крисами, з сигарою в зубах, руками в жовтих рукавичках тримаючи віжки й батіг.

Тоді деякі дами заговорили, що це ганьба для міста і поганий приклад для молоді. Чоловіки не хотіли втручатись, але дами кінець кінцем умовили завітати до неї баптистського священика (родина міс Емілі належала до єпископальної церкви). Що сталося під час тих відвідин, він так і не розповів, але надалі відмовився мати з нею справу. Найближчої неділі вони знов удвох роз'їжджали вулицями міста, і другого дня священикова дружина написала листа алабамським родичам міс Емілі.

Таким оце чином родичі міс Емілі знову загостювали в неї, а ми собі приглядалися, що буде далі.

Спершу нічого не змінилося. Потім ми дійшли висновку, що вони таки поберуться. Ми довідалися, що міс Емілі побувала в ювеліра й замовила туалетне чоловіче приладдя, все із срібла, і з монограмою "Г. Б." на кожній речі. Ще через два дні ми довідалися, що вона придбала повний комплект чоловічого вбрання, аж до нічної сорочки включно, і нам стало ясно, що вони одружуються. Нас це щиро втішило. Таки втішило, бо дві її кузини виявилися ще гонористішими Грірсонами, ніж сама міс Емілі.

Через те ми не здивувалися, коли невдовзі після закінчення робіт на міських вулицях Гомер Берен зник. Ми були трохи розчаровані, що все відбулося без розголосу, але вирішили, що він виїхав, щоб приготуватися до зустрічі міс Емілі або щоб дати їй змогу спекатись двоюрідних сестер. (На той час ми всі вже одностайно підтримували міс Емілі в її боротьбі з кузинами) . І справді — минув тиждень, і вони виїхали. Здогади наші таки підтвердилися: за три дні Гомер Берен повернувся до міста. Хтось із сусідів бачив, як пізнього вечора негр-служник впускав його кухопними дверима.

Відтоді вже ніхто ніколи не бачив Гомера Берена. Та й міс Емілі теж — принаймні якийсь час. Негр-служник своїм звичаєм ходив з кошиком по закупки, а парадні двері все були замкнені. Іноді її випадково бачили у вікні, як от тієї ночі, коли чоловіки розкидали вапно, але на вулиці вона не з'являлася з півроку. Ми вважали, що цього й слід було сподіватися— затятість батька міс Емілі, котрий стільки разів руйнував її надії на щастя, напевне, виявилась занадто живучою, щоб померти разом з ним.

Коли знову побачили міс Емілі, вона вже погладшала, і волосся її трохи посивіло. В наступні кілька років воно сивішало все більше, поки не прибрало однотонної сталево-сивої барви, і таким уже й лишилося. До останнього свого дня — а померла вона у віці сімдесяти чотирьох

років — волосся її було все так само сталево-сиве, як у людини, що веде діяльний спосіб життя.

І весь цей час парадні двері в міс Емілі були замкнені, за винятком проміжку в шість чи сім років (їй було тоді більше сорока), коли вона давала уроки малювання на порцеляні. В одній з нижніх кімнат вона влаштувала студію, і дочки та онучки сучасників полковника Сарторіса ходили до неї так само регулярно й охоче, як і в неділю до церкви, коли їх забезпечували четвертаком для пожертви. Саме тоді міс Емілі звільнили від оподаткування.

А потім нове покоління стало душею і плоттю міста, і учениці її, вирісши з шкільного віку, своїх дітей уже не посилали до неї з коробками фарб, нудними пензлями та малюнками, вирізаними з жіночих журналів. Парадні двері зачинилися за останньою ученицею, і вже назавжди. Коли місто запровадило безплатну доставку листів додому, тільки міс Емілі не дозволила прикріпити металевого номера в себе над дверима та поштової скриньки трохи нижче. Ніяких умовлянь вона не хотіла й слухати.

День у день, місяць у місяць і рік у рік ми бачили, як негр-служник сивішає і сутулішае, але так само ходить з кошиком по закупки. Щогрудня посилали їй податкове повідомлення, яке за тиждень неодмінно поверталося назад, навіть не розпечатане. Коли-не-коли ми її бачили в одному з вікон унизу (верхній поверх, мабуть, був замкнений) — виглядом своїм вона нагадувала різьблене погруддя якогось божка, і годі було визначити, бачить вона нас чи ні. Так вона переходила від покоління до покоління — близька всьому місту, неуникна й незбагненна, незворушна й живуча.

І ось вона померла. Вона занедужала в будинку, де панували порох та сутінок і де доглядав її лише напівз дитині лий негр. Ми навіть не знали, що вона хворіла,— допитатися чогось у негра була безнадійна річ, ми вже давно в цьому переконалися. Він ні до кого не озивався,

певно, й до неї також, бо голос його став шорсткий і скрипучий, наче був бозна-відколи без ужитку.

Померла вона в одній з кімнат першого поверху, у великому, горіхового дерева ліжку з запоною. Сива її голова лежала на подушці, пожовклій і запліснявілій від старого віку й браку сонячного світла.

V

Перших жінок негр зустрів біля парадних дверей, впустив їх і сам зник — пройшов через увесь дім на чорний хід, і відтоді ніхто його більше не бачив. Жінки пошепки перемовлялися, жваво й допитливо розглядаючись навколо.

Обидві кузини прибули відразу, як тільки їх сповістили, і другого ж дня відбувся похорон. Все місто зійшлося побачити міс Емілі, що лежала під горою накуплених квітів. Над труною висів пастельний портрет 'її батька з лицем у глибокій задумі; перешепти жінок навколо звучали аж якось моторошно. Старі діди — дехто навіть у вичищеній з такої нагоди кон-федератській уніформі,— розташувавшись на ґанку й на моріжку, розмовляли про міс Емілі, як про свою ровесницю, впевнені, що танцювали з нею, а то й залицялися до неї; забуваючи про математичну прогресію часу, вони плутали події і факти, як то буває з людьми похилого віку, і минуле їм уявлялося не як дорога, що сходиться вдалині, а як широкий луг, на якому панує вічне літо і від якого їх відділяє тільки вузенький перешийок останнього десятка років.

Ми вже знали, що на верхньому поверсі є замкнена кімната, куди років сорок ніхто не заглядав, і двері

до неї треба було виламувати. З цим затрималися тільки тому, що хотіли спочатку поховати міс Емілі, як велів звичай.

Виважуючи двері, збили в приміщенні цілу хмару пороху. Все в цій кімнаті, опорядженій і умебльованій як для молодят, було наче покрите густим шаром могильного пилу: і зблякла рожева запона перед ліжком, і рожевий абажур, і туалетний столик, на якому стояли кришталеві флакони й лежало чоловіче туалетне приладдя з потьмянілого срібла — настільки потьмянілого, що годі було розгледіти й монограму. Поміж того всього лежали комірець і краватка, ніби щойно зняті; коли хтось узяв їх до рук, у сірій пилюці на столику виразним півколом виписався слід. На стільці висів костюм з дбайливо вирівняними складками, а на підлозі німотно стояла пара черевиків і валялися недбало кинуті шкарпетки.

Сам чоловік лежав у ліжку.

На цілу часину ми завмерли, дивлячись на бездонний вищир голого черепа. Спершу тіло лежало в такій позі, немов його обіймали, але довгий сон, триваліший за кохання, дужчий навіть за примхи кохання, поглумився з нього. Останки людини зігнили під рештками нічної сорочки й стали невіддільні від ліжка, в якому тіло спочивало. І тлін людський, і подушку поряд з ним встилав рівний шар пороху, терші я чішого й тривкішого над усе.

Потім ми помітили відбиток голови і на другій подушці. Один з нас підняв щось із подушки, і коли ми нахилилися, у ніздрі нам гостро вдарив сухий запах невидимого пороху: то було довге пасмо сталево-сивого волосся.

ПОСУШЛИВИЙ ВЕРЕСЕНЬ

I

Дощу не було цілих шістдесят два дні, і в багряних вересневих сутінках чутка, поголоска, чи як його там сказати, поширилася, наче вогонь по сухій траві. Щось таке про міс Мінні Купер і негра. Нібито він

напав на неї, образив, перелякав. Жоден з тих, хто був цього суботнього вечора в перукарні, де вентилятор під стелею тільки ворушив задушне повітря, зовсім його не остуджуючи, і хвилями переганяв назад до людей запах несвіжої помади й лосьйону, їхні власні несвіжі видихи й випари, не знав до пуття, що саме сталося.

— Хто-хто, тільки не Вілл Мейз,— озвався перукар, який саме голив клієнта. Перукар був худий, білявий, середнього віку і мав лагідне обличчя.— Я знаю Вілла Мейза. Він спокійний негр. Та й міс Мінні Купер я теж знаю.

— Що ти знаєш про неї?— запитав другий перукар.

— А хто вона така? Молоденька дівчина?—поцікавився клієнт.

— Ні,— відказав перший перукар.— їй десь так під сорок. І вона незаміжня. Отож я й не вірю...

— Не віриш, хай тобі чорт!— вигукнув дебелий молодик у пропітнілій шовковій сорочці.— То ти віриш чорнопикому, а не білій жінці?

— Я не вірю, щоб це зробив Вілл Мейз,—відказав перукар.— Я знаю Вілла Мейза.

— То, може, ти знаєш, хто це зробив? А може, вже й спровадив його з міста, ти, клятий негролизе?

— Я не вірю, щоб взагалі хтось щось зробив. Не вірю, що взагалі щось сталося. Хіба ви не знаєте, як цим старим паннам, бува, таке наверзеться...

— То це такий з тебе білий? — засовався клієнт під простирадлом.

Молодик схопився на ноги.

— Так ти не віриш?—скрикнув він.—По-твоєму, біла жінка бреше?

Перукар затримав бритву над клієнтом, що трохи підвівся в кріслі. Він навіть не оглянувся.

— А все ця чортова погода,— докинув хтось.— Доводить чоловіка до такого, що будь-куди полізе. Навіть і до тако~...

Ніхто не засміявся. А перукар мовив своїм лагідним, але непоступливим голосом:

— Я не кажу, що хтось там бреше чи не бреше. Я просто кажу — та й ви, хлопці, самі знаєте, що жінка, котра зроду...

— Клятий негролизе! — скрикнув молодик.

— Замовкни, Здороваю,— втрутився хтось інший.— Ми з'ясуємо все й тоді побачимо, що робити. Часу в нас досить.

— Хто? Хто це з'ясовуватиме?— аж кинувся молодик.— Хай йому чорт! Та я...

— Ти порядний білий, так?— промовив клієнт. Зі своїм намиленим підборіддям він скидався на старого золотошукача, як його показують у кіно.— Розтовк-мач їм, Джеку,— звернувся він до молодика.— Якщо в цьому місті не знайдеться жодного порядного білого, то можеш розраховувати на мене, хоч я тільки комівояжер і не ваш городянин.

— Та годі вам, хлопці!— сказав перукар.— Спершу перевірте, як воно було. Я знаю Вілла Мейза.

— А щоб тобі! — скрикнув молодик.— І хто б подумав, що білий з нашого міста...

— Замовкни, Здорованю,— стримав його другий клієнт.— Часу в нас досить.

Комівояжер випростався в кріслі й глянув на нього.

— То ти гадаєш, можна виправдати негра, котрий ґвалтує білу жінку? І ти хочеш, щоб я повірив, ніби ти білий, коли в тебе такі думки? Краще забирайся назад на Північ, звідки тебе принесло сюди. На Півдні таких, як ти, не треба.

— На яку Північ?— запитав другий.— Я народився і виріс у цьому місті.

— А щоб тобі!—Молодик обвів перукарню чудним невидющим зором, немов силкуючись пригадати, що він хотів сказати чи зробити. Потім витер рукавом спітніле обличчя.— Хай мене повісять, але я не дозволю, щоб білу жінку...

— Розтовкмач їм, Джеку,— озвався комівояжер.— Сто чортів, якщо вони...

Надвірні двері, хряснувши, розчинилися. На порозі, широко розставивши ноги й похитуючись на підборах, зупинився кремезний чоловік. На голові в нього був фетровий капелюх; сорочка на шиї розхристалася. Розгарячілим визивним поглядом він зміряв присутніх. Прізвище його було Маклендон, у війну він командував загоном у Франції, брав участь у боях і мав відзнаки за хоробрість.

— Ну?— сказав він.— То ви так і сидітимете й дозволите, щоб у Джефферсоні чорний паскудник серед вулиці ґвалтував білу жінку?

Здоровань знову схопився на ноги. Шовкова сорочка щільно облягала його тугі плечі, під пахвами темніли півкола від поту.

— Про це ж я їм і товкмачу І Я й кажу...

— То там і справді щось сталося?— поцікавився хтось третій.— Бо це вже вона не вперше закидає чоловікам. Гокшоу має рацію. Рік тому хіба ж не вона скаржилась, що якийсь чоловік виліз на дах кухні підглянути, як вона роздягається?

— Що?—вигукнув комівояжер.— А це що таке? Перукар став обережно втискувати його назад у

крісло, і він знову схилився на спинку, голову ще підносячи вгору, хоч перукар і притримував його за плечі.

Мак лей дон рвучко обернувся до того третього:

— Сталося? А яка в біса різниця, сталося чи ні? Ти хочеш дозволити, щоб таке миналось чорному паскудникові, аж поки воно насправді станеться?

— Про це ж я й товкмачу їм! — знову скрикнув Здоровань і сипонув дешевою лайкою, довгою і запеклою.

— Спокійно, спокійно,— озвався хтось четвертий.— Не так голосно. Тихіше.

— Ай правда,— сказав Маклендон.— Тут нема чого й балакати. Я вже своє сказав. Хто зі мною?

Він стояв, похитуючись на підборах, і обводив очима присутніх.

Перукар притис голову комівояжера до узголів'я крісла і стояв з бритвою напоготові.

— З'ясуйте спершу, як воно було, хлопці. Я знаю Віллі Мейза. Це не він. Краще хай візьметься за цю справу шериф, щоб було по закону.

Маклендон рвучко обернув до нього скривлене від люті обличчя. Перукар не одвів погляду. Вони дивились один одному в очі, ніби люди з різних світів. Інші майстри теж припинили роботу й застигли над своїми клієнтами.

— То ти віриш слову чорнопикого, а не білої жінки?—запитав Маклендон.—Ти, клятий негролюбе?..

Той, котрий озвався третім, схопився на ноги й стримав Маклендона за руку. Він теж побував на війні.

— Стривай-но, стривай. Краще розберімося, що й до чого. Чи хто-небудь знає, що, власне, сталося?

— Ще й розбиратися?! — Маклендон висмикнув руку.— Всі, хто зі мною, ходімо. А хто ні...

Він обвів поглядом перукарню, водночас утираючи рукавом обличчя.

Троє чоловіків підвелося. Комівояжер випростався в кріслі.

— Забери свою ганчірку!—сказав він, зриваючи з шиї простирадло.— Я йду з ним. Я не тутешній, але присягаюсь, якщо наші матері, жінки й сестри...

Він витер обличчя простирадлом і пожбурив його додолу. Маклендон усе стояв серед кімнати, кленучи решту присутніх. Ще один підвівся і

підійшов до нього. Інші хвильку сиділи ні в сих ні в тих і не дивились один на одного, а тоді один по одному стали підводитись і приєднуватись до Маклендона.

Перукар підняв з підлоги простирадло й почав ретельно складати його.

— Хлопці, не робіть нічого. Вілл Мейз у цьому не винен. Я знаю.

— Гайда! — скомандував Маклендон.

Він рвучко крутнувся. З його задньої кишені стирчала колодочка важкого автоматичного пістолета. Вони вийшли. Надвірні двері хряснули за ними, сколихнувши мертве повітря.

Перукар швидко, але дбайливо витер бритву, сховав її, метнувся в глиб приміщення і зняв зі стіни капелюха.

— Я скоро повернуся,— кинув він своїм колегам.— Не можна ж дозволити, щоб...

Він вибіг. Двоє інших перукарів підійшло за ним до дверей, поки ті ще не зачинились, вистромили голові* надвір і подивилися йому вслід. Повітря було непорушне й мертве. На язику від нього залишався металевий присмак.

— Що він може зробити?— озвався один із них. Другий раз у раз ледве чутно приказував:

— Боже мій, боже мій.

— Не хотів би я бути ні на місці Вілла Мейза, ні на місці Гока. Так розізлити Мак лей дона!.

— Боже мій, боже мій,—— шепотів другий.

— Гадаєш, у нього й справді щось із нею було?— запитав його перший.

II

їй було років тридцять вісім — тридцять дев'ять. Жила вона в дерев'яному будиночку разом з недужою матір'ю та тіткою, сухорлявою і на вигляд хворобливою, але енергійної вдачі. Щоранку між десятою та одинадцятою годиною вона виходила в оздобленому мереживом чепці на веранду і до полудня просиджувала у кріслі-гойдалці. Після обіду вона відпочивала, поки спаде денна жарота, а тоді надягала одну з трьох-чотирьох своїх нових суконь, які справляла собі щоліта, і йшла в центр міста. Там у товаристві інших жінок Мінні гайнувала час по крамницях, де вони перемацували крам і холодними діловитими голосами торгувалися за ціну, хоч не мали найменшого наміру що-небудь купувати.

Вона походила з заможної родини — не з найкращої у Джефферсоні, але досить порядної. Більш-менш пересічна зовнішністю, Мінні звикла поводитися з силуваною бадьорістю, а вбиратися претензійно. Замолоду вона була струнка, збудлива і по-своєму жвава тілом і душею, і це давало їй змогу певний час плисти на гребені світського життя в місті, поки її ровесники й приятелі зі школи та церковної громади були ще досить молоді, щоб не зважати на класові різниці.

Вона останньою зрозуміла, що втрачає грунт під ногами, що її однолітки, проти яких вона була трохи живіша й пломеніла яснішим вогнем, уже нехтують нею: юнаки збайдужіли до неї, а дівчата почали відчувати мстиву радість. Ось тоді її обличчя й набрало того виразу силуваної бадьорості. З цим виразом — наче то було щось подібне до маски чи стягу — ходила вона й далі на вечірки в затінених галереях та на пікніки серед літніх моріжків, а очі її горіли відчайдушним

неприйняттям прикрої правди. Але от на одній вечірці вона почула, як про неї розмовляють юнак і двоє дівчат, її шкільні товариші. Від того часу вона перестала приймати запрошення.

Дівчата, з якими вона виросла, на її очах виходили заміж, обзаводились домівками й дітьми, тоді як до неї жодний чоловік ніколи не підступав з поважними намірами, і вже кілька років, як діти її подруг стали називати її "тітонька", а матері їхні бадьоро розказували їм, який успіх мала тітонька Мінні за молодих літ. Потім у місті побачили, як вона по неділях пополудні катається з касиром місцевого банку, рум'янолицим удівцем років під сорок, що від нього завжди трохи відгонило чи то перукарнею, чи то горілкою. Він був власником першого автомобіля в місті, невеликого червоного лімузина. Мінні ж — також перша в місті — продемонструвала капелюшок і вуаль спеціально для поїздок автомобілем. Тоді одні джеф-ферсонці почали приказувати: "Бідна Мінні". А інші докидали: "Але ж вона вже доросла, щоб про себе подбати". Саме о тій порі вона попросила своїх колишніх шкільних подруг, щоб їхні діти називали її "кузина", а не "тітонька".

Минуло вже дванадцять років, відколи громадська думка розжалувала її до рівня перелюбниці, і вісім років — відколи касир перебрався до Мемфіса. Він служив там у банку, а кожного різдва приїздив до Джефферсона на один день і проводив його на традиційному бенкеті нежонатих у мисливському клубі над річкою. З-за фіранок сусіди дивилися, як вибирається туди чоловіча компанія, і на другий день різдва, коли заведено відвідувати знайомих, бадьоро розповідали їй про нього,-як добре він виглядає і як чудово йому ведеться в Мемфісі,— не забуваючи при цьому потай зорити за її вдавано бадьорим, але прив'ялим обличчям. У такі години віддих її часто тхнув спиртним. Цією горілкою постачав її молодий продавець з крамнички безалкогольних напоїв: "Атож. Дістаю віскі для старої панни. Хіба ж не має вона права на крихту втіхи?"

Мати Мінні тепер уже зовсім не потикала носа з кімнати, а все господарство вела сухоребра тітка. На цьому тлі яскраві сукні Мінні, її

порожні й марні дні здавались якоюсь дикою нереальністю. Вечорами вона тепер виходила з дому тільки з сусідками до кіно. А щодня пополудні вбиралася в одну зі своїх нових суконь і сама йшла до центру міста, де тепер надвечір прогулювались її молоді "кузини" —у них були тонкі шовковисті кучері, незграбні руки й уже сформовані стегна, вони тулились одна до одної або дзвінко й сміхотливо перемовлялися з хлопцями біля прилавків з безалкогольними напоями. Вона проходила повз них і йшла далі вздовж суцільного ряду вітрин, а чоловіки, що сиділи чи стояли у дверях крамниць, тепер навіть голови не повертали їй услід.

III

Перукар швидко йшов угору вулицею, де аж роїлося від комашні в холодному й різкому світлі нечисленних ліхтарів, що висіли у безживному повітрі. Сповитий пилюгою, день помирав; над темним майданом, покритим саваном знесиленої куряви, небо було ясне, мов нутро мідного дзвона. На сході мрів край обрію проблиск майже повного місяця.

Коли він наздогнав їх, Маклендон та троє інших саме сідали до машини, що стояла в провулку. Маклендон висунув свою велику голову з автомобіля.

— Що, передумав?— сказав він.— І з біса добре зробив. Бо коли завтра в місті дізнаються, що ти сьогодні патякав...

— Ну, ну,— озвався другий учасник війни.— Гок-шоу свій хлопець. Давай, Гоку, залазь сюди.

— Вілл Мейз ніколи в світі такого не зробить, хлопці,— мовив перукар.— Якщо взагалі там щось було. Таж ви й самі добре знаєте, що ніде нема таких спокійних негрів, як у нас у місті. І знаєте, як то, бува,

жінка наговорить на чоловіка такого, чого він і сном-духом не відає. І вже ця міс Мінні...

— А певно, певно,— відказав колишній військовий.— Ми тільки хочемо погомоніти з ним трохи, та й годі.

— Дідька лисого погомоніти!—зірвався Здоровань.— Коли ми ухекаємо цього...

— Заткни пельку, ради бога!— цитьнув на нього військовий.— Ти хочеш, щоб усе місто...

— Ай нехай знають, чого там! — озвався Маклендон.— Нехай знає кожний паскудник, котрий попускає, щоб білу жінку...

— Та їдьмо вже, їдьмо! Ось іще машина. Завищавши гальмами, з хмари куряви при вході

в провулок, виринув другий автомобіль. Маклендон завів мотор і рушив першим. Курява млою застилала вулицю. Ліхтарі світилися тьмяно, мовби крізь воду. Машини виїжджали за місто.

Поборознена дорога кілька разів круто звертала то в один бік, то в інший. Над дорогою теж зависала курява, як і над усією околицею. На тлі неба почав виростати темний силует фабрики штучного льоду, де Вілл Мейз працював нічним сторожем.

— Може, тут і зупинимось? — промовив військовий.

Маклендон не відповів. Він рвучко кинув машину вперед і різко загальмував; світло фар вихопило з темряви голу стіну.

— Послухайте, хлопці,— озвався перукар.— Коли він на місці, то хіба не ясно, що він нічого не зробив? Хіба ні? Якби це він, то він утік би. Ну, правда, утік би?

Над'їхала друга машина й зупинилась. Зі своєї машини вийшов Маклендон, за ним вискочив Здоровань і став поряд.

— Послухайте, хлопці...— озвався перукар.

— Погасіть фари! — наказав Маклендон.

Запала глуха пітьма. В ній не чути було ні звуку, тільки їхні власні легені натужно пропускали крізь себе задушливу куряву, в якій ці люди жили два місяці; потім почулася рипуча хода Маклендона й Здорованя, а через хвильку Маклендонів голос:

— Віллє!.. Віллє!

На сході все ясніше кривавилася пляма місяця. Він піднісся над гірським пасмом, посріблив повітря н куряву, і людям почало здаватися, що вони дихають і живуть на дні чаші з розтопленим оловом. Ні пташка нічна не озивалась, ні комашина, ніякий звук не порушував тиші, тільки чулося їхнє власне дихання та ще ледь потріскували, холонучи, металеві деталі в машинах. Там, де тіла ненароком торкались одне одного, з них неначе виступав сухий піт.

— О боже! — не витримав котрийсь.— Забираймося вже звідси!

Але ніхто не зрушив з місця, доки з темряви попереду не долинув якийсь невиразний гомін. Усі повискакували з машин і стали напружено чекати в глухому мороці. Тоді почулись інші звуки: удар, свистючий видих і неголосна Маклендонова лайка. Люди постояли ще хвилинку й кинулися вперед. Бігли вони щільним гуртом, так ніби втікали від чогось.

— Забий його, забий падлюку! — просичав чийсь голос.

Маклендон зупинив їх усіх.

— Не тут,-—сказав він.—У машину його!

— Забий його, забий чорного падлюку! — буркнув знову голос.

Негра поволокли до машини. Перукар так і стояв біля неї увесь час. Він відчував, що обливається потом, і знав, що ось-ось його занудить.

— Що таке, начальники? — озвався негр.— Я нічого не зробив! Як перед богом, містере Джон.

Хтось дістав наручники. Білі тихо й зосереджено, заважаючи один одному, вовтузилися біля негра, мов біля якоїсь мертвої колоди. Він покірно дав закувати себе в наручники і тільки швидко бликав поглядом по невиразних у темряві обличчях.

— Ви хто, начальники? — сказав він і, щоб розгледіти їх, нахилив голову так низько, що вони почули його віддих і запах спітнілої шкіри. Він назвав одне-двоє імен.— Що, ви кажете, я зробив, містере Джон?

Маклендон шарпнув дверцята автомобіля.

— Залазь! — звелів він. Негр не ворухнувся.

— Що ви хочете мені заподіяти, містере Джон? Я нічого не зробив! Панове білі, начальники, я нічого не зробив! Богом присягаюсь!

Він назвав ще одне ім'я.

— Залазь! — повторив Маклендон і вдарив негра. Інші білі перевели дух, аж сухо засичало повітря,

і заходилися бити його хто по чому. Негр крутнувсь і, кленучи, став відбиватися, підкинувши скуті руки їм до облич; він заїхав перукареві в зуби, і той теж його вдарив.

— Сюди його! — скомандував Маклендон.

Усі гуртом напосіли на негра. Він раптом перестав відбиватися й слухняно заліз у машину; решта посідали, хто де. Негр опинився між перукарем та військовим; він зіщулився, щоб не торкатися до них, а очі його раз у раз бликали по обличчях. Здоровань став на приступці. Машина рушила. Перукар приклав до рота хусточку.

— Що тобі, Гоку? — запитав військовий.

— Нічого,— відказав він.

Автомобіль знову виїхав на шосе і звернув убік від міста. З куряви виринула друга машина. їхали, набираючи швидкості, і скоро лишилась позаду остання вервечка будинків на передмісті.

— Та й смердить же від нього, хай йому чорт! — сказав військовий.

— Це ми залагодимо,— озвався комівояжер, що сидів спереду поряд з Маклендоном.

Здоровань на приступці вилаявся просто в струмінь гарячого повітря. Раптом перукар нахилився вперед і торкнув Маклендона за плече.

— Зупини, Джоне, я вийду,— сказав він.

— Вистрибуй так, негролизе! — відповів Маклендон, не повертаючи голови і не зменшуючи швидкості. Позад них крізь куряву пробивалося імлисте світло фар Другої машини. Незабаром Маклендон звернув на вузький вибоїстий путівець, що вів до напіврозвале-ної цегельні — низки червонястих кучугур та бездонних чанів, обснованих бур'янами й диким виноградом. Був час, коли це місце використовували як пасовище, аж поки одного дня котрийсь фермер не долічився свого мула. І хоч як енергійно тицяв він довгою жердиною в чани, в жодному навіть дна не дістав.

— Джоне,— сказав перукар.

— Вистрибуй собі,— відповів Маклендон, женучи машину вибоїнами.

Поруч з перукарем озвався негр:

— Містере Генрі!

Перукар посунувся вперед. Вузька колія дороги напливала на них і зникала позаду. Рух їхній був наче тяга в погаслій печі: так само холоднуватий і безнадійно мертвий. Машина перескакувала з вибоїни на вибоїну.

— Містере Генрі! — знов озвався негр. Перукар почав шалено шарпати дверцята.

— Обережніш там! — гукнув військовий. Перукар ударом ноги вже відчинив дверцята й

став на приступку. Військовий перехилився через негра, щоб схопити Гокшоу рукою, але той устиг сплигнути. Машина мчала, не сповільнюючи швидкості.

З розгону перукар полетів через закурені бур'яни в рівчак. Круг нього знялася курява, а він, задихаючись і блюючи, лежав серед тонкого, зловісно хрускотливого й ламкого бадилля. Коли проїхала друга машина й зникла вдалині, він підвівся і пошкутильгав до шосе, а там звернув у бік міста, на ходу обтріпуючи одежу. Місяць підбився вище, і його ясного сяйва вже не затьмарювала земна порохнява. Трохи згодом крізь куряву заблимали далекі вогні міста. Перукар, накульгуючи, йшов далі. Невдовзі він почув хурчання моторів і побачив, як іззаду пробиває куряву світло фар. Він відступив з дороги і принишк у бур'янах, чекаючи, поки проїдуть машини. Маклендова їхала тепер другою, в ній сиділо четверо, і Здоровань був уже не на приступці.

Машини проїхали й потонули в куряві, світло й звук поглинула відстань. Кушпела незабаром знов уляглася, змішавшись із правічним пилом. Перукар вибрався назад на дорогу й пошкандибав до міста.

Коли вона перевдягалася до вечері тієї суботи, всю її колотило, наче в гарячці. Руки тремтіли й ніяк не могли позастібати гаплички, очі гарячково поблискували, волосся від доторку гребінця скручувалось і сухо потріскувало. Вона ще не скінчила чепуритись, коли прийшли її приятельки й посідали чекати, поки вона вбиралася в найтоншу білизну, панчохи й нову муелінову сукню.

— У тебе вже досить сили, щоб вийти? — запитували вони, і їхні очі теж світилися бадьорим темним полиском.— Коли ти зовсім отямишся від шоку, розповіси нам, як це сталося. Що він сказав і зробив — все-все.

Вони йшли до міського майдану в присмерку під густолистими деревами, і вона почала глибоко вдихати повітря, мов плавець перед тим, як пірнути, і скоро перестала тремтіти; четверо її приятельок ступали повільно — трохи через те, що була страшенна спекота, трохи через Мінні. Але біля майдану її знову стало проймати дрожем, хоч вона йшла, все так само високо піднісши голову, а руки притиснувши до боків. Довкола тихо бриніли голоси приятельок, і в очах у них не пригасав гарячковий блиск.

Вони вийшли на майдан, вона посередині, тендітна в своїй новенькій сукні. Тремтіння її посилилося. Ступала вона все повільніш і повільніш, як діти, коли дорогою їдять морозиво; голова її була високо піднесена, лице скидалося на обвислий стяг, очі блищали. Так вони пройшли повз готель, минули гурт комівояжерів, які без піджаків сиділи на стільцях над тротуаром і придивлялися до неї:

— Он вона, бачиш? У рожевому, посередині.

— То це її? А що зробили з чорнопиким? Його той?..

— Авжеж. Зробили, що слід.

— Що слід, значить?

— Авжеж. Прокатався трохи.

Далі — аптека, де навіть молоді хлопці, що стовбичили коло входу, доторкались до капелюхів, коли вона проминала їх, і проводжали поглядом рух її стегон та ніг.

Вони йшли далі, і дорогою старші добродії скидали капелюхи, а голоси раптово змовкали, на знак шанобливості й готовності захистити її.

— Ти бачиш? — казали приятельки. Слова їхні звучали, як довге тремтливе й збуджене зітхання.— Жодного негра немає на майдані. Жодного.

Дійшли до кінематографа. Він скидався на мініатюрний зачарований край своїм освітленим фойє і кольоровими літографіями, на яких було зафіксовано життя в моменти жахливих і прекрасних перетворень, її уста затремтіли. У темряві, коли почнеться фільм, усе буде гаразд,— вона зможе стримувати цей сміх, щоб не розтрусився він зашвидко й

передчасно. Вона хутко пройшла в глибину зали, де її супроводили пильні погляди й тихі вислови подиву, і всі п'ять приятельок посідали на своїх звичних місцях; їй зі свого місця було видно на тлі сріблястого екрана прохід між рядами і юнаків та дівчат, що входили пара за парою.

Світло згасло, екран засріблився, і на ньому почало розмотуватись ілюзорне життя, прекрасне, пристрасне й сумовите, а юнаки та дівчата все входили, наповнюючи напівтемряву запахом парфумів і тихим шелестом. Пари ці,— ніжні й гожі обрисами, стрункі тілом і жваві рухами, хоч водночас і незграбні,— були божественно юні; а за ними снувалося сріблясте марево у своєму безупинному русі. її прорвало реготом. Силкуючись погамувати його, вона зайшлася ще дужче, і до неї стали обертатись глядачі. Вона сміялася й тоді, коли приятельки підвели її й вивели з зали — стоячи край тротуару, вона безперестану сміялася на одній високій ноті, аж поки підїхало таксі і жінки допомогли їй сісти в машину.

Приятельки скинули з неї муслінову сукню, тоненьку білизну й панчохи, поклали в ліжко, натовкли льоду прикладати їй до скронь і послали по лікаря. Його не пощастило знайти відразу, тож вони почали самі її доглядати — змінювали їй лід та обмахували обличчя, перемовляючись притишеними голосами. Поки свіжий лід холодив скроні, вона не сміялась і лежала спокійно, тільки стиха постогнуючи. Але скоро сміх вибухав знову, мало не до вереску.

— Ш-ш-ш! Ш-ш-ш! — втишували її жінки, коли змінювали компреси й погладжували їй волосся, приглядаючись, чи нема де сивизни.— Бідна дівчина! — Тоді одна до одної: — Гадаєш, і справді щось було? — В очах у них усе не згасав темний блиск, потайний і пристрасний.— Ш-ш-ш! Бідна дівчина! Бідна Мінні!

V

Була північ, коли Маклендон під'їхав до свого нового будиночка, чепурного й чистого, мов пташина клітка, і мало не такого самого завбільшки, охайно пофарбованого зеленою та білою фарбою. Він замкнув машину, піднявся на веранду й увійшов у дім. Дружина підвелася зі стільця біля настільної лампи. Маклендон зупинився і втупив у неї погляд, примусивши її опустити очі.

— Глянь на годинника,— сказав він, тицяючи рукою вбік. Вона стояла перед ним, схиливши голову, з журналом в руках. Обличчя її було бліде, напружене і втомлене.— Хіба я не казав тобі, щоб не сиділа так довго й не дожидала, поки я повернуся?

— Джоне,— озвалась дружина.

Вона поклала журнал. Чоловік стояв, похитуючись на підборах, і свердлив її розгарячілим зором. Лице його блищало від поту.

— Що я тобі казав?

Він підступив до неї. Тоді вона підвела погляд. Він схопив її за плече. Вона стояла непорушна, не відводячи погляду.

— Не треба, Джоне. Я не могла спати... Духота, і взагалі... Прошу тебе, Джоне. Не тисни так, мені боляче.

— Що я тобі казав?

Він випустив її і чи то вдарив, чи то штурхнув на стілець. Вона так і лишилася там лежати і мовчки дивилась, як він виходить з кімнати.

Здираючи на ходу з себе сорочку, він пройшов на обгороджену сіткою веранду ззаду будинку, зупинився там у темряві, витер сорочкою лице й плечі і пошпурив її геть. Потім витяг з кишені пістолета, поклав на столику коло ліжка, сів, роззувся, тоді устав і скинув штани. Його

знову облив піт. Він нахплився і почав розлючено шукати сорочку. Нарешті знайшов її, ще раз обтер усе тіло, прихилився до запорошеної огорожі і так стояв, тяжко відсапуючись. Не чулось ані поруху, ані звуку, ані одної комашини. Темний світ лежав заціпеніло під холодним місяцем і застиглими зорями.

в в. Фолкнер

ПІСЛЯ ЗАХОДУ СОНЦЯ

I

Тепер понеділок у Джефферсоні нічим не відрізняється від інших днів тижня. Вулиці тепер бруко-вані, а телефонні й електричні компанії все більше й більше вирубують крислатих дерев — чорного дуба, явора, акації і береста,—щоб на їхньому місці поставити залізні стовпи з голими, примарними, безкровними плодами, і ми маємо міську пральню, яка щопонеділка вранці посилає свої яскраво розфарбовані машини звозити білизну: навантажені брудним одягом, накопиченим за цілий тиждень, вони, мов привиди, сунуть по місту, тільки раз у раз сторожко озиваються дражливі гудки та шурхотять шини на асфальті, наче хто роздирає шовк; навіть негритянки, що за давнім звичаєм і досі перуть білим, забирають і розвозять білпзну машинами.

Але п'ятдесят років тому на тихих, курних, тінистих вулицях щопонеділка вранці було повно негритянок із загорненими в простирадла клунками брудної білизни, десь такими завбільшки, як добра пака бавовни; вони вмощували ті клунки на своїх міцних, прикритих капелюшками головах і, не підтримуючи руками, несли від порога кухні білих до потемнілого казана біля своєї халупи в негритянському кварталі.

Ненсі вмощувала клунок з білизною на голову, а вже на клунку прилаштовувала свого чорного матроського бриля, якого носила і влітку

і взимку. Вона була висока на зріст, з вилицюватим сумним обличчям і ледь запалою щокою в тому місці, де бракувало кількох зубів. Інколи ми трохи проводили її вулич-

кою і вигоном — дуже нам цікаво було дивитися на той клунок і поверх нього бриль; він не зсувався й не ворушився навіть тоді, коли Ненсі спускалася в яр, підіймалась на другий бік і перелазила крізь огорожу. Вона ставала рачки, закинувши назад голову, на якій клунок тримався міцно, мов скеля чи повітряна куля, тоді знов підводилась і йшла далі.

Часом білизну забирали або приносили чоловіки праль, але Джезес ніколи не допомагав Ненсі, навіть ще до того, як батько заборонив йому приходити до нас, навіть тоді, як Ділсі була хвора і Ненсі куховарила в нас замість неї.

Нам тоді майже щодня доводилось бігати вигоном до халупи Ненсі і кликати її, щоб ішла готувати сніданок. Ми зупинялися біля яру, тому що батько наказував нам не зв'язуватися з Джезесом,— Джезес був низький негр зі шрамом на щоці, яку йому хтось різонув бритвою,— і кидали в халупу камінцями, аж поки Ненсі, зовсім гола, висовувала голову з дверей.

— Що це за мода шпурляти в хату камінняччям?— гукала вона.— Чого вам, іроди, треба?

— Тато казав, щоб ти йшла готувати сніданок,— відповідала Кедді.— Казав, що ти вже спізнилася на півгодини і повинна зараз таки йти.

— Великий мені клопіт ваш сніданок! — казала Ненсі.— Я хочу спати.

— Закладаюся, що ти п'яна,— казав Джейсон.— Тато каже, що ти п'яна. Ти п'яна, Ненсі?

— Хто це таке ляпає? — обурювалась Ненсі.— Я хочу спатп, великий мені клопіт ваш сніданок.

Ми ще якусь хвилину шпурляли камінцями в халупу, потім верталися додому. Коли Ненсі нарешті з'являлася, мені було вже пізно йти до школи. Так ми думали, що все це через віскі, аж до того дня, коли її знов заарештували і дорогою до в'язниці їм трапився назустріч містер Стоувол. Він працював

у банку касиром і був титарем баптистської церкви. Ненсі відразу ж накинулась на нього:

— Коли ви мені заплатите, містере? Коли ви мені заплатите? Ви в мене були тричі останнім часом, а не заплатили ні цента...

Містер Стоувол ударив її так, що вона впала, проте й далі правила своєї:

— Коли ви мені заплатите, містере? Ви в мене були тричі останнім ча...

Містер Стоувол ударив її закаблуком в обличчя, судовий виконавець відтяг його назад, а Ненсі лежала на землі й сміялася. Вона повернула голову, виплюнула з рота кілька зубів разом з кров'ю і сказала:

— Тричі був у мене останнім часом і не заплатив ні цента.

Так вона втратила зуби, і того дня скрізь тільки й мови було, що про Ненсі й містера Стоувола, а тієї ночі кожен, хто йшов повз в'язницю, чув,

як Ненсі співає і кричить. У вікно видно було, як вона чіпляється руками за грати, і не одне спинялося коло огорожі послухати, як вона кричить і як наглядач пробує її втихомирити. Вона не вмовкала майже до світанку, до тієї хвилини, коли наглядач, почувши нагорі стукіт і шурхіт, пішов до камери й побачив, що Ненсі висить на гратах. Потім він казав, що річ тут не в горілці, а в кокаїні, бо жоден негр не накладе на себе руки, хіба що начиниться кокаїном, а негр, начинений кокаїном, уже не негр.

Наглядач витяг Ненсі з зашморга й привів до тями, потім добре налупцював її, відшмагав дубцем. Вона повісилась на своїй сукні. Вона зробила добрий зашморг, та коли її арештували, на ній, крім сукні, нічого не було, тому вона не мала чим зв'язати собі руки, і в неї не вистачило сили відпустити підвіконня. Тож наглядач, почувши стукіт, побіг нагору й побачив, що Ненсі висить на вікні зовсім гола. її живіт уже трохи віддимався, як невеличка повітряна куля.

Коли Ділсі лежала хвора в своїй халупі і Ненсі куховарила в нас, ми бачили, як відстовбурчується в неї на животі фартух; це було ще перед тим, як батько заборонив Джезесові приходити до нас. Дже-зес сидів у кухні біля плити, і шрам вирізнявся на його чорному обличчі, мов уривок брудної мотузки. Він сказав, що Ненсі носить від фартухом диню.

— Це диня не з твого баштана,— сказала Ненсі.

— Аз чийого баштана? — спитала Кедді.

— Ось візьму й виріжу той баштан,— мовив Джезес.

— Знайшов що казати при дітях,— мовила Ненсі.— Чому ти не йдеш до роботи? Сидиш тут і теревениш казна-що. Хочеш, щоб тебе застукав на кухні містер Джейсон і почув, що ти плещеш при дітях?

— А що він плеще? — спитала Кедді.— Який баштан?

— Мені не можна сидіти в кухні білого,— мовив Джезес.— А білому в моїй кухні можна сидіти. Білий заходить до моєї хати, і я не можу його не впустити. Коли білий захоче зайти в мій дім, у мене вже нема дому, я не можу його не впустити. Але й він не може мене вигнати. Не може.

Ділсі й далі лежала хвора в своїй халупі, а батько заборонив Джезесові приходити до нас. Ділсі все хворіла.— Дуже довго хворіла. Якось після вечері ми сиділи в бібліотеці.

— Ненсі ще не скінчила роботи? — спитала мати.— Як на мене, то вже давно можна було помити посуд.

— Хай Квентін гляне,—сказав батько.—Піди, Квентіне, глянь, чи Ненсі все вже зробила. Скажи їй, що вона може йти додому.

Я подався до кухні. Ненсі скінчила роботу. Посуд був складений, у плиті вичахло. Ненсі сиділа на стільці біля холодної плити. Вона глянула на мене.

— Мама питає, чи ти вже все зробила,— сказав я.

— Так,—відповіла Ненсі, дивлячись на мене.— Зробила.— Вона й далі дивилася на мене.

— Що сталося? — спитав я.— Що сталося?

— Я тільки негритянка,— мовила Ненсі.— А хіба я цьому винна?

Вона сиділа в своєму матроському брилі на стільці біля холодної плити й дивилася на мене. Я вернувся до бібліотеки. Холодна плита й порожнеча на кухні справляє дивне враження, коли ти звик, що там завжди тепло, весело і всі щось роблять. А тут у плиті вичахло, посуд складений, і ніхто в такий час не хоче їсти.

— Ну що, попоралась вона? — спитала мати.

— Попоралась,— відповів я.

— Що ж вона робить?

— Нічого. Все зроблене.

— Я сам піду глянути,— сказав батько.

— Може, вона чекає, щоб прийшов Джезес і забрав її додому,— сказала Кедді.

— Джезеса нема,— сказав я.

Ненсі розповідала, що одного разу вранці прокинулась, а Джезеса нема. "Кинув мене,— сказала Ненсі.— Мабуть, подався в Мемфіс. Може, ховається від поліції".

— Ну й щасливої йому дороги,— сказав батько.— Добре, якби він там і лишився.

— Ненсі боїться темряви,— сказав Джейсон. •

— Ти також боїшся,— сказала Кедді.

— А от і ні,— сказав Джейсон.

— Боягуз,— сказала Кедді.

— А от і ні,— сказав Джейсон.

— Цить, Кендейсі,— сказала мати. Зайшов батько.

— Я проведу Ненсі вуличкою,— сказав він,— Вона каже, що Джезес вернувся.

— Вона бачила його? — спитала мати.

— Ні, але якийсь негр переказав їй, що він у місті. Я не забарюся.

— І ти через Ненсі лишиш мене саму? — сказала мати.— її безпека тобі дорожча, ніж моя?

— Я не забарюся,— сказав батько.

— Ти кинеш без захисту своїх дітей, коли десь поблизу вештається той негр?

— Я також піду,— сказала Кедді.— Можна, тату?

— Нащо йому здалися діти, якби він навіть добрався до них? — сказав батько.

— І я піду,— сказав Джейсон.

— Джейсоне! — сказала мати.

З її тону чути було, що вона звертається до батька. Наче вона хотіла сказати: батько цілий день шукає, чим би їй найдужче дошкулити, і вона була певна, що він нарешті щось придумає. Я принишк, бо ми з батьком добре знали: якщо мати зараз зверне на мене увагу, то захоче, щоб батько звелів мені лишитися з нею. Тому батько навіть не дивився в мій бік. Я був найстарший, мав дев'ять років, Кедді мала сім, а Джейсон — п'ять.

— Пусте, ми не забаримося.

Ненсі вже була готова. Ми звернули у вуличку.

— Джезес до мене завжди добре ставився,— сказала Ненсі.— Коли, бувало, заробить два долари, то неодмінно віддасть один мені.

Ми йшли вуличкою.

— Мені аби тільки минути вуличку, а далі вже нічого,— сказала Ненсі.

На вуличці завжди було темно.

— Отут Джейсон злякався на день усіх святих,— сказала Кедді.

— А от і не злякався,— сказав Джейсон.

— А Рейчел не може на нього вплинути? — сказав батько.

Тітка Рейчел була зовсім стара. Вона жила сама в халупі неподалік від Ненсі і вже навіть не працювала. Біла, як молоко, вона цілими днями сиділа на порозі й курила люльку. Казали, ніби вона Джезесо-ва мати. Часом Рейчел не заперечувала цього, а часом заявляла, що Джезес їй навіть не родич.

— Ні, ти злякався,—сказала Кедді.—Ти боягузливіший за Фроні. Боягузливіший за якогось там негра.

— Він нікого не хоче слухати,— сказала Ненсі.— Каже, що я збудила в ньому диявола, і тепер він мусить його заспокоїти, іншої ради немає.

— Ну годі, він же десь подався,—сказав батько.— Тепер тобі нічого боятися. Аби тільки ти не лигалася з білими.

— Як це не лигалася з білими? — спитала Кедді.— Як це не лигалася?

— Нікуди він не подався,— сказала Ненсі.— Я відчуваю, що він тут. Відчуваю, що він десь причаївся на цій вуличці і чує нашу розмову, кожне слово. Я не бачила його, а як побачу, то вже востаннє, з бритвою в зубах. Він її носить на шворці під сорочкою на спині. І навіть не здивуюся, як побачу.

— Я не злякався,— сказав Джейсон.

— Якби ти була шанувалася, то до цього б не дійшло,— сказав батько.— Але тепер уже однаково. Джезес, мабуть, уже в Сент-Луїсі, знайшов собі іншу жінку й давно забув про тебе.

— Коли так, то краще, щоб я про це не знала,— сказала Ненсі.—А то я йому не подарую! Хай тільки спробує обняти її, я йому руки відрубаю, голову відріжу, а їй розпорю живіт, я...

— Цить! — сказав батько.

— Чий живіт, Ненсі? — спитала Кедді.

— Я ие злякався,— сказав Джейсон,— Я можу сам перейти цю вуличку.

— Аякже, перейдеш! — сказала Кедді.—Без нас ти б сюди й носа не поткнув.

II

Ділсі й далі хворіла, і ми щовечора проводили Ненсі, аж поки мати не витерпіла.

— Доки це буде? — сказала вона.— Лишаєш мене саму в такому великому будинку, щоб провести додому негритянку, бо вона, бач, боїться!

Ми поклали для Ненсі в кухні сінник. І якось уночі прокинулись від дивного звуку. З темряви під сходами долинав чи то спів, чи плач. У материній кімнаті горіло світло, і ми почули, як батько вийшов у хол, тоді рушив до бічних сходів. Ми з Кедді також вийшли в хол. Підлога там була холодна, нам аж ноги почало судомити, поки ми дослухалися до того звуку. То був наче спів, а наче й не спів, як часто в негрів.

Потім він стих, ми почули, що батько спускається бічними сходами, і теж підійшли до поруччя. Звук почувся знов, неголосний, уже з самих сходів, і ми побачили десь посеред них проти стіни очі Ненсі. Вони світилися, ніби в кішки, немов біля стіни причаїлася величезна кішка й дивилася на нас. Коли ми спустилися до Ненсі, вона знов замовкла. Ми стояли з нею, аж поки батько вийшов з кухні з пістолетом у руці. Потім він ще раз вернувся в кухню, вже з Ненсі, і вони взяли звідти її сінник.

Ми розіслали сінник у своїй кімнаті. А коли в матері погасло світло, знов побачили очі Ненсі.

— Ненсі! — пошепки покликала Кедді.— Ти спиш, Ненсі?

Ненсі щось шепнула у відповідь, я не дочув, що саме. Шепіт долинув десь із темряви, невідомо звідки, наче виник сам собою, а Ненсі там зовсім і не було; а її очі я бачив тому, що ще на сходах вони відбилися в моїх зіницях, як, буває, подивишся на сонце, а тоді зажмуришся і однаково бачиш ясну цятку, хоч повіки й заплющені.

— Господи,— зітхнула Ненсі.— Господи.

— То був Джезес? — спитала Кедді.— Він хотів залізти до кухні?

— Господи,— сказала Ненсі. Так протягло: "Гос-с-с-с-споди", поки звук не згас, як гасне сірник або свічка.

— Ти нас бачиш, Пенсі? — прошепотіла Кедді.— Ти також бачиш наші очі?

— Я тільки негритянка,— сказала Ненсі.— Бог знає, бог знає—

— Що ти там бачила на кухні? — прошепотіла Кедді.— Що то хотіло влізти?

— Бог знає,— сказала Ненсі. Ми бачили її очі.— Бог знає.

Ділсі одужала й заходилась готувати обід.

— Ти б краще полежала ще день чи два,— сказав батько.

— Навіщо? — сказала Ділсі.— Якщо я ще хоч день полежу, тут усе перевернуть догори дном. Ану гайда звідси, дайте мені навести лад у моїй кухні!

Вечерю теж готувала Ділсі. І якраз, коли зайшло сонце, в кухні з'явилася Ненсі.

— Звідки ти знаєш, що він вернувся? — спитала Ділсі.— Ти ж його не бачила?

— Джезес — чорношкірий,— сказав Джейсон.

— Я відчуваю,— відповіла Ненсі.— Відчуваю, що він причаївся в яру.

— Оце тепер? — спитала Ділсі.— І тепер він у яру?

— Ділсі також чорношкіра,— сказав Джейсон.

— Хоч з'їж що-небудь,— сказала Ділсі.

— Нічого мені не хочеться,— сказала Ненсі.

— А я не чорношкірий,— сказав Джейсон.

— Випий кави,— сказала Ділсі й налила Ненсі чашку кави.—Ти знаєш, що він сьогодні там? Звідки ти можеш знати, що він саме сьогодні в яру?

— Знаю,— сказала Ненсі.— Він там, вичікує. Недарма ж я стільки з ним прожила. Я знаю, що він зробить, ще коли він і сам не знає.

— Пий каву,— сказала Ділсі.

Ненсі піднесла чашку до рота і дмухнула на каву. Рот у неї віддувся, мов у гадюки, і став як гумовий, ніби вона здмухнула весь колір із своїх губ у каву.

— Я не чорношкірий,— сказав Джейсон.— А ти чорношкіра, Ненсі?

— Я нещасне створіння,— сказала Ненсі.— А скоро стану нічим. Піду туди, звідки прийшла.

III

Ненсі почала пити каву. І поки пила, тримаючи чашку обома руками, знов чи то заспівала, чи то заплакала. Той звук линув просто в чашку, і кава розхлюпувалася на руки й на сукню Ненсі. Очі її були спрямовані на нас, вона сиділа, спершись ліктями на коліна, тримаючи обома руками чашку, дивилася на нас понад її вінцями і чи то співала, чи плакала.

— Гляньте на Ненсі,— сказав Джейсон.— Вона тепер уже не куховарить у нас, бо Ділсі видужала.

— Та цить же,— сказала Ділсі.

Ненсі тримала обома руками чашку, дивилася на нас і чи то співала, чи плакала, немов було дві Ненг" сі: одна дивилася на нас, а друга чи то співала, чи плакала.

— Чому ти не попросиш, щоб містер Джейсон зателефонував шерифові? — спитала Ділсі.

Ненсі замовкла, тримаючи чашку в своїх довгих, чорних руках. Вона знов спробувала сьорбнути кави, знов розхлюпала И по руках та по сукні й відставила чашку. Джейсон пильно дивився на неї.

— Не можу проковтнути ні краплі,—сказала Ненсі.— Ковтаю, а кава вертається назад.

— Іди до мене. Фроні тобі постелить, а я також скоро прийду,— сказала Ділсі.

— Хіба його спинить якийсь там чорношкірий? — сказала Ненсі.

— Я не чорношкірий,—сказав Джейсон.—Ділсі, я чорношкірий?

— Мабуть, ні,—сказала Ділсі. Вона дивилася на Ненсі.— Мабуть, таки ні. То що я: ти робитимеш?

Ненсі поглянула на нас. її очі перебігали швидко, наче вона боялася, що взагалі нічого не побачить, коли не водитиме ними.

Вона дивилася на нас, на всіх трьох водночас.

— Пам'ятаєте ту ніч, коли я спала у вашій кімнаті? — спитала вона.

Вона нагадала, як ми тоді рано прокинулись і почали гратися. Спокійно гралися на її сіннику, аж поки встав батько і треба було готувати сніданок.

— Попросіть маму, хай дозволить мені й сьогодні переночувати у вас,— сказала Ненсі.— Мені навіть не треба сінника. Ми знов будемо гратися.

Говорила з матір'ю Кедді. Джейсон теж пішов з нами.

— Я не хочу, щоб якісь там негри спали в нашому домі,— сказала мати.

Джейсон почав плакати. І не переставав, аж поки мати сказала, що не дасть йому три дні солодкого, якщо він не втихомириться. Тоді Джейсон сказав, що перестане плакати, якщо Ділсі спече шоколадний торт. Батько теж був у кімнаті.

— Чому ти нічого не зробиш? — сказала йому мати.— Навіщо ж тоді в нас існує поліція?

— А чого Ненсі боїться Джезеса? — спитала Кедді,— А ви, мамо, також боїтесь тата?

— Що може вдіяти поліція? — сказав батько.— Де вона шукатиме Джезеса, коли Ненсі його навіть не бачила?

— То чого ж вона боїться? — спитала мати.

— Вона каже, що він тут. Начебто вона знає, що цієї ночі він тут.

— Нащо ж ми платимо податки? — сказала мати.— Я маю лишатися сама у великому будинку, поки ти відводиш якусь там негритянку!

— Але ж ти знаєш, що я не чигаю на тебе з бритвою,— сказав батько.

— Я перестану плакати, коли Ділсі спече шоколадний торт,— сказав Джейсон.

Мати звеліла нам іти геть. А батько сказав, що не знає, чи Джейсон дістане шоколадний торт, але щось інше напевне дістане. Ми вернулися до кухні й переказали все Ненсі.

— Тато велів, щоб ти йшла додому і замкнулася зсередини, тоді не буде чого боятися,— сказала Кедді.— А чого ти боїшся, Ненсі? Джезес розсердився на тебе?

Ненсі знов тримала в руках чашку. Вона впиралася ліктями в коліна, опустивши руки з чашкою і втупившись у неї очима.

— За що Джезес так розсердився на тебе? — спитала Кедді.

Ненсі впустила чашку. Чашка не розбилася, тільки вилилась кава, а руки в Ненсі й далі були складені так, ніби вона тримала її. І враз вона знов завела свій чи то спів, чи не спів, тихо, ледь чутно. Ми дивилися на неї.

— Перестань,— сказала Ділсі.— Нічого так розкисати. Посидь тут, а я покличу Верша, щоб провів тебе додому,— сказала Ділсі й вийшла.

Ми дивилися на Ненсі. Плечі в неї трусилися, але вона замовкла. Ми стояли й дивилися на неї.

— Що тобі хоче зробити Джезес? — спитала Кедді.— Його ж немає тут.

Ненсі глянула на пас:

— Правда ж, нам було весело, коли я ночувала у вашій кімнаті?

— Ні,— сказав Джейсон.— Мені зовсім не було весело.

— Бо ти спав у маминій кімнаті,— сказала Кедді.— Тебе з нами не було.

— Ходімо до мене, і нам знов буде весело,— сказала Ненсі.

— Мама не дозволить, бо вже пізно,— сказав я.

— А ви їй не кажіть,— мовила Пенсі.— Скажете завтра, і вона не розсердиться.

— Вона нам не дозволить,— сказав я.

— А ви їй тепер не кажіть,— мовила Ненсі.— Нащо їй набридати.

— Вона не казала, що нам не можна йти,— мовила Кедді.

— Бо ми не питали,— сказав я.

— Я скажу їй, коли ви підете,— мовив Джейсон.

— Нам буде весело,— сказала Ненсі.— Тато й мама не лаятимуть, як ви підете до мене. Я стільки на вас робила. Вони не лаятимуть.

— Я піду,— мовила Кедді.— Я не боюся. То Джейсон боїться. Він скаже мамі.

— Я не боюся,— сказав Джейсон.

— Ні, ти боїшся,— мовила Кедді.—Ти скажеш мамі.

— Не скажу,— мовив Джейсон.—Я не боюся.

— Зі мною він не боятиметься,— сказала Ненсі.— Правда, Джейсоне?

— Джейсон розкаже мамі,—мовила Кедді. Вуличка була темна. Ми звернули на вигін.

— Закладаюся, що коли на нас щось вискочить ззаду з вулички, Джейсон зареве.

— А от і не зареву,— сказав Джейсон.

Ми йшли вигоном. Ненсі розмовляла дуже голосно.

— Чого ти так кричиш, Ненсі? — спитала Кедді.

— Хто, я? —сказала Ненсі.—Ви тільки послухайте цих дітлахів! Квентін, Кедді і Джейсон кажуть, що я кричу.

— Ти так говориш, ніби нас тут п'ятеро,— сказала Кедді.— Ніби тут є ще й тато.

— Хто, я кричу, містере Джейсон? — сказала Ненсі.

— Ненсі назвала Джейсопа містером,— засміялася Кедді.

— Ви тільки послухайте цих дітлахів,— сказала Ненсі,— послухайте, як вони кричать.

— Ми не кричимо,— сказала Кедді.— Тільки ти кричиш і розмовляєш так, ніби й тато...

— Тихше,— сказала Ненсі.— Тихше, містере Джейсон.

— Ненсі знов назвала Джейсона містером...

— Тихше! — сказала Ненсі.

Вона весь час голосно розмовляла, поки ми переходили яр і пролазили крізь огорожу там, де вона завжди пролазила з клунком білизни на голові. Ми підійшли до її халупи. Ми дуже поспішали. Ненсі відімкнула двері. Запах кімнати й запах Ненсі були мов лампа й гніт: вони ніби чекали одне на одного, щоб їх стало чути. Пенсі засвітила лампу, зачинила двері й засунула засув. Вона дивилася на нас і вже не розмовляла так голосно.

— Що ми робитимем? — спитала Кедді.

— А що ви хочете? — сказала Ненсі.

— Ти казала, що нам буде весело,— мовила Кедді. В халупі Ненсі було ще щось, крім неї і самої

халупи. Навіть Джейсон відчував його.

— Я не хочу тут сидіти,— сказав він.— Я хочу додому.

— Ну, то йди,— сказала Кедді.

— Я не хочу йти сам,— сказав Джейсон.

— Зараз ми будемо гратися,— сказала Ненсі.

— У що? — спитала Кедді.

Ненсі стояла біля дверей і дивилася на нас, але очі в неї були порожні, немов нічого не бачили.

— А ви в що хотіли б? — спитала вона.

— Розкажи нам казку,— мовила Кедді.— Ти вмієш розповідати казки?

— Умію,— сказала Ненсі.

— Ну, то розкажи,— мовила Кедді. Ми дивилися на Ненсі.

— Ти не знаєш ніяких казок,—мовила Кедді.

— Ні, знаю,—сказала Ненсі.—Зараз розповім. Вона сіла на стілець біля плити. Там було трохи

жару, і Ненсі роздмухала його. Навіть знялося полум'я. Вона почала розповідати казку. Вона так розповідала й дивилася на нас, немов і голос, і очі були не її, а чиїсь чужі. Наче вона сама була десь-інде, на щось очікувала в іншому місці, не тут. Вона була десь поза халупою. Голос і тіло Ненсі були тут, та Ненсі, що пролазила під колючим дротом з клунком білизни на голові, який плив над нею, мов повітряна куля, була в халупі. Але тільки голос і тіло.

— ...І ось королева підійшла до яру, де сховався лихий чоловік. Підійшла та й каже: "Як би мені перебратися через цей яр", каже...

— Який яр? — спитала Кедді.— Такий, як наш? А чого королева йшла через яр?

— Щоб попасти додому,— сказала Ненсі. Вона дивилася на нас.— їй треба було перейти яр, щоб швидко попасти додому й засунути па засув двері.

— А чого вона хотіла швидко попасти додому й засунути на засув двері? — спитала Кедді.

Ненсі дивилася на нас. Вона замовкла. Тільки дивилася на нас. Джейсон сидів у неї на колінах, і його ноги витикалися з коротких штанців.

— Це погана казка,— сказав він.— Я хочу додому.

— Справді, треба йти,— сказала Кедді й підвелася з долівки.— Нас уже, мабуть, шукають.

Вопа рушила до дверей.

— Ні, не відчиняй,— сказала Ненсі.

Вона швидко випередила Кедді, але не торкнулася до дерев'яного засува.

— Чому? — спитала Кедді.

— Ходімо до світла,— сказала Ненсі.— Нам буде весело. Не йдіть ще.

— Треба йти,— мовила Кедді.— Хіба що буде дуже весело.

Вони з Пенсі вернулися до плити.

— Я хочу додому,— сказав Джейсон.— Я розповім мамі.

— Я знаю іншу казку,— мовила Ненсі.

Вона стояла біля лампи й дивилася на Кедді, але очі в неї закочувались так, як, буває, вони закочуються, коли вмостиш паличку на носі й дивишся, щоб вона не впала. Ненсі треба було дивитися на Кедді згори вниз, а її очі однаково закочувались так, ніби вона дивилася вгору на паличку.

— Я не буду слухати,— сказав Джейсон.— Я тупатиму ногами.

— Це гарна казка,—мовила Ненсі.— Краща за попередню.

— Про що вона? — спитала Кедді.

Ненсі стояла біля лампи. Вона трималася рукою за скло, і проти світла рука здавалася довгою і темною.

— Ти взялася рукою за гаряче скло,— сказала Кедді.— Тобі не пече?

Ненсі глянула па руку й поволі відвела її. Вона стояла, дивилася на Кедді й крутила рукою так, ніби вона була причеплена на мотузці.

— Краще робімо щось інше,— сказала Кедді.

— Я хочу додому,— сказав Джейсон.

— Зараз будемо смажити кукурудзу,—сказала Ненсі. Вона глянула на Кедді, потім на Джейсона, потім на мене, потім знов на Кедді.— В мене є трохи кукурудзи.

— Я не люблю кукурудзи,— сказав Джейсон.— Я люблю цукерки.

Ненсі глянула на Джейсона.

— Я дам тобі потримати сковороду,— сказала вона, все ще крутячи довгою, м'якою, наче без кісток, темною рукою.

— Добре, я трохи посиджу, якщо буду тримати сковороду,— сказав Джейсон.— Кедді не вміє тримати її. Я знов захочу додому, якщо сковороду триматиме Кедді.

Ненсі поворушила в плиті жар.

— Гляньте, Ненсі бере жар просто руками,— сказала Кедді.— Що з тобою, Ненсі?

— У мене є кукурудза,— сказала Ненсі.— Трохи є. Вона витягла сковороду з-під ліжка. Сковорода

була поламана. Джейсон почав плакати.

— Ми не насмажимо кукурудзи,— сказав він.

— Нам однаково треба вже йти додому,— сказала Кедді.— Ходімо, Квентіне.

—Почекай,— сказала Ненсі.— Почекай. Я зараз полагоджу сковороду. Хіба ти не можеш мені допомогти?

— Та я не хочу кукурудзи,—сказала Кедді.—Вже дуже пізно.

— То ти мені поможи, Джейсоне,— сказала Ненсі.— Поможеш, правда?

— Ні,— сказав Джейсон.— Я хочу додому.

— Ну чого ти,— сказала Ненсі.— Чого. Ось дивися, що я робитиму. Я полагоджу сковороду так, що Джейсон триматиме її і буде смажити кукурудзу.

Вона взяла шматок дроту і скрутила сковороду.

— Вона не триматиметься,— сказала Кедді.

— Триматиметься,— сказала Ненсі.— Ось побачиш. А тепер поможіть мені налущити кукурудзи.

'Кукурудза також була під ліжком. Ми лущили її, а Ненсі помагала Джейсонові тримати сковороду над вогнем.

— Вона не лопає,— сказав Джейсон.— Я хочу додому.

— Почекай, зараз лопатиме,— сказала Ненсі.— І пам буде весело.

Вона сиділа біля самої плити. Гніт у лампі був так високо підкручений, що вона аж чаділа.

— Чому ти не вкрутиш лампу? — спитав я.

— Хай чадить,— сказала Ненсі,— Я потім вичищу скло. Почекайте, зараз кукурудза почне лопати.

— Щось вона не хоче лопати,— сказала Кедді.— І нам однаково треба йти додому. Мама й тато хвилюватимуться.

— Ні,— мовила Ненсі.— Зараз лопатиме. Ділсі скаже, що ви пішли зі мною. Я так довго працювала на вас, що вони не розсердяться. Почекайте. Вона от-от почне лопати.

Джейсонові попав в очі дим, він заплакав 1 впустив сковороду в жар. Ненсі взяла мокру ганчірку й витерла Джейсонові обличчя, але він не перестав плакати.

— Годі тобі,— сказала Пенсі,— Ну годі.

Та Джейсон плакав далі. Кедді витягла з жару сковороду.

— Усе згоріло,— сказала вона.— В тебе є ще кукурудза, Ненсі?

— А ви хіба не всю всипали в сковороду? — спитала Ненсі.

— Всю,— сказала Кедді.

Ненсі глянула на Кедді. Тоді взяла сковороду, висипала кукурудзу в пелену й почала перебирати її. Ми дивились, як рухалися її довгі темні пальці.

— Більше в тебе немає кукурудзи? — спитала Кедді.

— Є,— сказала Ненсі.— Є. Ось гляньте, ця не згоріла. Треба тільки...

— Я хочу додому,—сказав Джейсон.—Я все розповім мамі.

— Тихо,— сказала Кедді.— Хтось іде.

Ми прислухались. Ненсі вже була обернена до замкнених дверей, її очі наповнились червоним відблиском від лампи.

І враз Ненсі знов почала стиха чи то співати, чи плакати. Вона сиділа біля вогню, і її довгі руки звисали поміж коліньми; на обличчі в неї раптом з'явилися великі краплі, вони скочувались до підборіддя, і кожна блищала від жару, немов іскра, поки спадала вниз.

— Вона не плаче,— сказав я.

— Ні, не плачу,— сказала Ненсі. Очі в неї були заплющені,— Я не плачу. Хто там?

— Я не знаю,— сказала Кедді. Вона підійшла до дверей і виглянула надвір,—Тепер ми підемо додому. Це тато.

— Я все розповім,— сказав Джейсон.— Це ви мене потягли з собою.

По обличчі в Ненсі й далі котилися краплі. Вона обернулася на стільці.

— Слухайте, скажіть йому. Скажіть, що ми будемо гратися. Що я погляджу вас до ранку. Скажіть, нехай він дозволить мені піти з вами й переночувати у вас на підлозі. Скажіть, що мені не треба сінника. Нам буде весело. Ви пам'ятаєте, як нам того разу було весело?

— Мені не було весело,— сказав Джейсон.— Ти мені напустила в очі диму, і вони щемлять. Я все розповім.

V

Зайшов батько. Він глянув на нас. Ненсі не підвелася з стільця.

— Скажіть йому,— попросила вона.

— Я не хотів іти сюди,— сказав Джейсон.— А Кедді нас потягла.

Батько підійшов до плити. Ненсі звела на нього очі.

— Хіба ти не можеш піти до тітки Рейчел і в неї переночувати? — сказав батько.

Ненсі дивилася на нього, звісивши руки поміж коліньми.

— Його тут немає,— сказав батько.— Я б побачив. Ніде не видно ані душі.

— Він у яру,— сказала Ненсі.— Очікує в яру.

— Пусте,—сказав батько. Він глянув на Ненсі.— Звідки ти знаєш, що він там?

— Він лишив мені знак,— сказала Ненсі.

— Який знак?

— Свинячу кістку з закривавленим м'ясом. Вона була отут на столі, біля лампи, коли я прийшла. Він надворі. Як ви підете, буде по мені.

— Як буде по тобі? — спитала Кедді.

— Я не наклепник,— сказав Джейсон.

— Пусте,— сказав батько.

— Він надворі,— сказала Ненсі.— Дивиться тепер у вікно й чекає, поки ви підете. Тоді буде по мені.

— Пусте,— сказав батько.— Замкни хату, і ми проведемо тебе до тітки Рейчел.

— Це нічого не дасть,— сказала Ненсі. Вона вже не дивилася на батька, зате він дивився на неї, на її довгі, безвільні, неспокійні руки,— Дарма відкладати.

— То що ти думаєш робити? — спитав батько.

— Не знаю,— сказала Ненсі.— Що я можу зробити? Тільки відкласти. А це нічого не дасть. Мабуть, так мені судилося, а що має статися, те не мине.

— Що не мине? Що тобі судилося? — спитала Кедді.

— Нічого,— сказав батько.— Вам пора спати.

— Я не хотів іти, а Кедді мене потягла,— сказав Джейсон.

— Іди до тітки Рейчел,— сказав батько.

— Це нічого не дасть,— сказала Ненсі. Вона сиділа біля плити, впершись ліктями в коліна й опустивши руки.— Я навіть у вашій кухні і то не була в безпеці. Якби я навіть спала на підлозі біля ваших дітей, однаково вранці мене знайдуть закривавлену і...

— Цить,— сказав батько.— Замкни двері, погаси світло й лягай спати.

— Я боюся темряви,— сказала Ненсі.— Не хочу, щоб це сталося в темряві.

— То як, ти сидітимеш цілу ніч з лампою? — спитав батько.

І враз Ненсі знов почала чи то співати, чи то плакати. Вона сиділа коло плити, опустивши довгі руки поміж коліньми.

— А хай йому біс,— сказав батько.— Ходімо, діти. Вам давно пора спати.

— Коли ви підете, буде по мені,— сказала Ненсі. Тепер вона говорила спокійніше, і обличчя в неї стало спокійніше, і руки також.— Принаймні я вже виплатила містерові Лавледі гроші на труну.

Містер Лавледі був низенький, брудний чоловічок, що збирав у негрів страхові внески. Він щосуботи вранці обходив негритянські халупи та клуні білих, і негри здавали йому по п'ятнадцять центів. Він разом з дружиною жив у готелі. А одного разу дружина наклала на себе руки. В них була дитина, дівчинка. Він виїхав з дівчинкою, але через тиждень чи два повернувся. Ми бачили, як у суботу вранці він ходив глухими вуличками й провулками.

— Пусте,— сказав батько.— Завтра вранці я тебе першу побачу в себе в кухні.

— Та, мабуть, щось побачите,— сказала Ненсі.— Тільки господь його знає, що саме.

VI

Ми лишили Ненсі на стільці біля плити.

— Йди замкни двері,— сказав батько.

Але Ненсі навіть не ворухнулася. Навіть не глянула на нас; ми пішли, а вона так і лишилася сидіти між лампою і плитою. Ще й з вулички ми бачили її у відчинені двері.

— Тату,— спитала Кедді,— а що має статися?

— Нічого,— сказав батько.

Джейсон сидів у батька на плечах і був вищий за всіх. Ми спустилися в яр. Я озирався навколо, проте скрізь було тихо. В строкатому плетиві місячних променів і тіней мало що можна було помітити.

— Якщо Джезес тут, то він бачить нас, правда ж? — спитала Кедді.

— Його тут немає,— сказав батько.— Він давно виїхав звідси.

— Я не хотів іти, а ти мене потягла,— сказав Джейсон згори.

Проти неба здавалося, що батько має дві голови — малу й велику.

Ми вибралися з яру. Ми ще бачили халупу Ненсі й відчинені двері, але нам уже не видно було її самої — не видно було, як вона сиділа біля плити, не замкнувши дверей, тому що втомилася.

"Я втомилася,— сказала вона.— Я тільки негритянка. А хіба я цьому винна?"

Але ми чули її, бо тільки-но вибралися з яру, як до нас долинув її чи то спів, чи то не спів.

— Хто тепер нам буде прати? — спитав я.

— Я не чорношкірий,— сказав Джейсон згори, з-над батькової голови.

— Ти ще гірший,— сказала Кедді,— ти наклепник. Якби оце зараз щось вискочило, ти б злякався гірше за чорношкірого.

— А от і не злякався б,— сказав Джейсон.

— І заревів би,— сказала Кедді.

— Кедді,— сказав батько.

— Ні, не заревів би! — сказав Джейсон.

— Ти боягуз,— сказала Кедді.

— Кендейсі! —.сказав батько.

ЕЛЛІ

Біла дерев'яна огорожа над прямовисним урвищем здавалась іграшковою. Тоненькою волокнинкою прилягаючи до вигину дороги, вона в одну мить промайнула повз машину і вже зникла ззаду, наче туго натягнута стрічка, яку перетяли ножицями.

Потім вони проминули дорожній знак, перший знак — "Мілс-сіті, 6 миль",— і Еллі подумала, вражена невідворотністю того, що сталося: "Ми вже майже приїхали. Вже запізно". Вона не відводила погляду від Поля, що сидів поруч: руки його лежали на кермі, а обличчя, видне їй у профіль, було звернене до автостради, яка розмотувалася перед ними. Вона заговорила:

— Ну гаразд. Що мені зробити, щоб ти одружився зі мною, Полю? — А сама думала: "Коли ми повертались з лісу, якийсь чоловік орав своє поле і бачив, як Поль ніс дорожнього плаща і як ми знову сіли в машину",— думала про це спокійно, з якоюсь байдужістю і відсторопеністю, бо мала собі важливіший клопіт. "Щось таке страшне, а я про нього зовсім забула",— думалося їй, поки вона дивилася, як чимраз швидше миготять дорожні знаки, чимраз частіше — до Мілс-сіті було все ближче й ближче. "Щось жахливе, зараз я його пригадаю". І озвалася вголос: — Отже, я вже нічого не можу зробити?

Поль глянув на неї.

— Ні,— відповів він.— Нічого не можеш.

І раптом вона пригадала те, про що забула. її бабуся, стара глуха жінка з холодним дошкульним поглядом, чекає у Мілс-сіті. Еллі пригадала її, охоплена тихим розпачем: "Як я могла про неї забути? Як мог-ча? Як?.."

їй було вісімнадцять років. Вона жила за двісті миль звідси, у Джефферсоні, з батьком, матір'ю і бабусею в чималенькому будинку. Широка веранда будинку обросла виноградною лозою, яка зовсім закривала світло. У цьому затінку Еллі висиджувала напів-лежачи мало не кожного вечора, щоразу з іншим кавалером — спочатку то були місцеві хлопці й молодики, а далі пішли майже без перебору, навіть і приїжджі, з якими вона знайомилась чи то на вечірці, чи просто випадково, аби лиш він мав порядний вигляд. Вечорами вона ніколи не їздила з ними в машині, і невдовзі усім начебто ставало ясно, чому це так, хоч кожен із них втрачав надію не відразу, а лише після того, як годинник на будинку окружної управи виби' вав одинадцяту. Бо тоді минало хвилин п'ять, і парочка — яка перед тим могла мовчати годину чи й довше — починала гарячково перешіптуватися:

— Тепер уже йди.

— Ні, ще рано.

— Іди. Вже нора.

— Чому?

— Тому. Я втомилася. І хочу снати.

— А-а. Значить, подражнитись можна, а як до діла, то й ні?

— Може, й ні.

У темряві вон$. ставала насторожена й холодна і без жодного руху відгороджувалася від хлопця якимось таємничим смішком. І він ішов собі, а вона поверталася в темний будинок, кидала погляд на єдиний прямокутник світла вгорі і враз уся змінювалась. Ступаючи майже по-старечому втомлено, вона підіймалася сходами й проходила повз прочинені двері освітленої кімнати, де сиділа її бабуся,— випростана, з розгорнутою книжкою в руках, обличчям до холу. Проходячи, вона лише деколи заглядала в ту кімнату. І тоді на мить погляди їхні схрещувалися: холодний і зіркий — старої жінки, втомлений і знесилений — дівчини. Лице й очі Еллі, темні й розширені, палали безсилою ненавистю. Потім вона рушала далі, входила в свою кімнату, прихилялася на хвильку до одвірка й чула, як стара жінка вимикає у себе світло. Часом дівчина тихенько й безнадійно схлипувала, шепочучи:

— Стара відьма. Стара відьма.

Та згодом це минало. Вона роздягалася, дивилась у дзеркало на своє обличчя, на губи, бліді без помади, важкі й пласкуваті (як їй здалося), втомлені й прив'ялі від поцілунків, і думала: "Боже! Навіщо це я? Що зі мною діється?" Думала, як уранці їй знову доведеться стати перед очі старої жінки, несучи на губах, наче синці, сліди минулого вечора, і усвідомлюючи безцільність і порожнечу життя, що разили глибше, ніж будь-який гнів чи вимушена покора.

А потім одного дня у домі своєї подруги вона познайомилася з Полем де Монтіньї. Коли він пішов, обидві дівчини залишились самі. Вони подивились одна на одну з-під примружених повік, спокійпо, мов два фехтувальники, готові до поєдинку.

— Отже, він тобі сподобався? — запитала подруга.— Дивний у тебе смак, їй-бо.

— Хто сподобався? — перепитала Еллі.— Не знаю, про кого це ти говориш.

— Та невже? Тоді ти не помітила, яке в нього волосся. Наче сплетений чепець. А губи! Такі товсті.

Еллі подивилась на подругу:

— До чого це ти?

— Ні до чого,— відказала та. Потім глянула в бік холу, дістала сигарету з вирізу своєї сукні й запалила: — Я нічого не знаю. Я тільки чула те, що й інші чули. Що дядько Поля якось убив чоловіка, котрий дорікнув йому, ніби він має домішку негритянської крові.

— Ти брешеш! — спіймалася на гачок Еллі. Подруга пустила цівочку диму.

— Що ж, спитай про його родину у своєї старої. Адже вона теж мешкала в Луїзіані.

— А як же ти? — озвалась Еллі.— Ти ж запросила його до себе.

— Так. Але я не ховалася з ним у стінній шафі, щоб цілуватись.

— Справді? А може, ти просто не змогла цього зробити.

— Не змогла, бо твоя особа стала мені на заваді.

Цього вечора Еллі й Поль сиділи на зарослій виноградом темній веранді. Але об одинадцятій годині вона занепокоїлась і стала впиратись:

— Ні! Ні! Я тебе прошу. Я прошу.

— Та чого ти боїшся?

— Атож, боюся. Іди вже, я тебе прошу. Іди.

— Тоді завтра?

— Ні. Не завтра й ніколи.

— Гаразд. Значить, завтра.

Цього разу вона вже не заглянула до кімнати старої, коли проходила коридором. І в своїй кімнаті не прихилилася до одвірка, щоб виплакатись. А тільки стала проти дверей і захекано повторювала вголос, сама себе збуджуючи:

— Негр. Негр. Цікаво, що б вона сказала, якби дізналася?

Наступного дня пополудні Поль прийшов прямо на веранду. Еллі сиділа в гойдалці, її бабуся — у кріслі поруч. Дівчина підвелася й зустріла Поля на східцях.

— Навіщо ти прийшов? — запитала вона.— Навіщо? Потім Еллі обернулась і немов побачила саму себе

збоку; ось вона підводить Поля до старої жінки, що сидить випростана і невблаганно сувора в тому самому потаємному місці, де не раз перед Еллі являлися незліченні й безіменні привиди, які наче в один голос нашіптували щось звабливе... Еллі нахилилась і гукнула:

— Бабусю, це містер де Монтіньї.

— Хто-хто?

— Містер де Монтіньї! З Луїзіани! — прокричала Еллі і враз побачила, як стара в кріслі шарпнулася назад, мов змія перед стрибком на свою жертву.

Це сталося пополудні. А ввечері Еллі вперше за весь час відступилась від веранди: вони з Полем примостилися серед чагарника на моріжку. У темряві задушних заростів надходила хвилина згуби для Еллі, її кров кричала від розпуки, й збудження, і мстивої втіхи, говорила мало не вголос, коли дівчина вже ось-ось мала піддатись: "Хай би вона побачила! Хай би побачила!" — як раптом (а доти не чути було ні звуку) над нею пролунав якийсь вигук, і Еллі, несамовито скинувшись, відчула, що біля них, над ними стоїть бабуся. Коли вона тут з'явилася, чи довго так стояла — вони не знали. Стара мовчки застигла на місці, поки повільно спадало напруження і Поль без поспіху відходиі* собі, а Еллі стояла, почуваючи себе по-дурному: "Застукали мене на гарячому, а я навіть нічого й не встигла". Потім вона опинилась у своїй кімнаті, стояла, прихилившись до одвірка, силкуючись заспокоїти віддих, і прислухалась, як стара підіймається сходами, й чекала, чи не піде вона до батькової кімнати. Але хода старої завмерла біля її власних дверей. Еллі підійшла до ліжка й, не роздягаючись, лягла. Вона усе ще була задихана, кров усе ще кричала в жилах. "Отже, завтра,— думала дівчина.— Вопа вранці розкаже батькові". Еллі почала корчитись, як від болю? перевертаючись з боку на бік. "А я ще ніколи цього не робила,— пройняв її несподівано пекучий жаль.— Вона думає, що я зогрішила, і так скаже, а я досі ще незаймана. Сама ж довела мене до цього, і в останню мить перешкодила". А потім Еллі відчула, що сонце б'є їй просто в очі і що вона лежить одягнена. "Отже, це буде вранці, сьогодні, — наче крізь млу подумалось їй.— Боже! Як я могла, як могла! Я ж не хочу ніякого чоловіка, нічого не хочу!"

Вона вже сиділа в їдальні, коли вниз на сніданок зійшов батько. Він нічого не сказав,— мабуть, він ні про що не знав. "Може, вона сказала мамі",—подумала Еллі. Але трохи згодом і мати вийшла й теж подалася

в місто, так нічого й не сказавши. "Отже, сьогодні ще ні",— подумала Еллі, підіймаючись сходами. Двері до бабусиної кімнати були прихилені. Відчинивши їх, Еллі побачила, що стара сидить у ліжку й читає газету. Бабуся підвела очі на онуку — холодний, застиглий, невблаганний погляд,— а Еллі закричала їй у порожньому будинку:

— А що мені ще робити в цьому мертвому, безнадійному містечку? Я піду працювати. Я не хочу бити байдики. Знайдіть мені яку-небудь роботу — байдуже, яку й де, тільки б так далеко, щоб я вже ніколи в житті й слова не чула Джефферсон!

її назвали на честь бабусі Ейленсією, хоч стара жінка років уже з п'ятнадцять не чула ні власного імені, ні імені онуки, ні імені будь-кого іншого, хіба що хтось кричав би до неї так, як оце тепер Еллі кричала:

— Учора ввечері нічого не сталося! Ти не віриш? А таки це правда. Нічого навіть і не сталося. А то б я принаймні мала щось... хоч би щось... — Стара жінка дивилася на неї холодним затятим поглядом, непорушним і упертим, який буває у зовсім глухих.— Добре! — вигукнула Еллі,— Тоді я вийду заміж! Це тебе задовольнить?

Пополудні вона зустрілася з Полем у місті.

— То як учорашнє — все гаразд? — запитав він.— Чи, може, вони?..

— Ні. Полю, одружися зі мною.—Еллі й Поль сиділи в глибині аптеки, трохи заслонені прилавком, за яким приймали рецепти, але щохвилини хтось міг заглянути сюди. Вона пригорнулася до нього — обличчя бліде й напружене, нафарбовані уста наче кривавий шрам.— Одружися зі мною. А то буде запізно, Полю.

— Я не одружуюся з кожною,—відповів Поль.— Ну, ну. Візьми себе в руки.

Вона пригорнулася ще міцніше, вся — втілена обіцянка. Голос її звучав приглушено й настійливо.

— Вчора у нас майже дійшло. Коли ти одружишся зі мною, я погоджуся.

— Погодишся, еге? До чи після?

— Так. Зараз. Коли схочеш.

— Шкода,— відповів він.

— Навіть якщо я згодна й зараз?

— Яке там зараз! Візьми себе в руки.

— Я от чую тебе. Але вірити не вірю. І боюся ризикнути: а що, як це правда?

Вона почала плакати. Він, дедалі більше дратуючись, кинув їй:

— Перестань, кажу!

— Гаразд. Уже. Я перестала. Отже, ти не хочеш? Послухай, потім буде запізно!

— Та ні, якого чорта! Я не одружуюся з кожною, я тобі казав.

— Гаразд. Тоді прощавай. Назавжди.

— А я теж не проти. Якщо ти саме цього хочеш. Але якщо ми ще колись зустрінемось, то ти знаєш, для чого саме. Тільки, ніякого одруження. І наступного разу я вже сам подбаю, щоб було без публіки.

— Не буде ніякого наступного разу,—відказала Еллі.

Другого дня він виїхав. А через тиждень мемфіські газети повідомили про її заручини. З нареченим вона була знайома з дитинства. Він працював у банку помічником касира, і про нього казали, що колись він посяде там президентське крісло. Поважний і розсуд ливий молодик, бездоганний вдачею і звичками, він десь так із рік уділяв їй своєрідні візити ввічливості

Щонеділі ввечері він вечеряв у них, а коли зрідка заїжджала до містечка мандрівна трупа, щоразу брав квитки для себе, Еллі та її матері. Приходячи до Еллі в гості, він і після заручин ніколи не сидів з нею смерком у гойдалці. Здається, він і взагалі гадки не мав, що хтось там коли-небудь сидів поночі. Тепер на веранді було порожньо, і дні за днями спливали для Еллі монотонно, в якомусь притьмареному супокої. Ночами вона трохи плакала, але не часто; вряди-годи придивлялася в дзеркалі до своїх уст і знову плакала з тихим розпачем і покорою. "Принаймні матиму спокій,— думала вона.— Зможу бодай прожити решту свого життя так спокійно, наче я вже мертва".

І потім раптом одного дня — без попередження, так ніби вона теж змирилася й капітулювала,—бабуся поїхала погостювати до сина у Мілс-сіті. Будинок після її відїзду, здавалося, став ще більший і порожніший, ніж доти, немов стара була, окрім Еллі, чи не єдиною живою душею в ньому. Щодня тепер приходили в дім швачки, готували весільне вбрання, а Еллі все так само супокійно й безцільно, в якійсь бездумній тупій порожнечі сновигала порожніми кімнатами, і все навкруги видавалось їй таким знайомим і вмиротвореним, що вже наче й не дуже смутило її. Довгі годипи вистоювала вона біля вікна материної спальні, втупивши погляд у тоненькі вусики ломнноса, що повільно засновували віконну сітку й переповзали на дах веранди в міру того, як наставав розповень літа. Так минуло два місяці; до весілля лишалося ще три тижні. Та ось одного дня мати сказала:

— Твоя бабуся хоче в неділю повернутися додому. То, може, ви з Філіпом поїдете у суботу в Мілс-сіті, переночуєте там у дядька, а в неділю привезете її, гаразд?

За п'ять хвилин після цієї розмови Еллі стояла перед дзеркалом і придивлялася до свого відображення, як придивляються до людини, що тільки-но уникла смертельної небезпеки. "Боже,— подумала вона,— що я хотіла зробити? Що я хотіла зробити?!"

Швидко вибравшись із дому, але так, щоб не викликати підозри, вона менш як за годину зв'язалася телефоном з Полем.

— У суботу вранці? —— перепитав він.

— Так. Я скажу матері, що Філ... що він хоче раніш виїхати, на світанку. А що це будеш ти і твоя машина, ніхто й не помітить. Я буду готова, і ми зразу й поїдемо.

— Гаразд.— Вона чула гул у дротах, чула відстань; її проймало відчуття збудженості, порятунку.— Але ти знаєш, що це означає. Якщо я повернуся. Я казав тобі.

— Я не боюся. Я й досі тобі не вірю, але тепер уже не боюся ризикнути.

І знов їй було чути гул у дротах.

— Я не збираюсь одружуватися з тобою, Еллі.

— Нічого, любий. Я ж тобі кажу, я вже не боюся ризикнути. Отже, на світанку. Я чекатиму.

Вона пішла в банк. За кілька хвилин Філіп звільнився й підійшов до неї. Обличчя її було напружене й бліде під шаром косметики, погляд вогнистий і рішучий.

— Ти повинен зробити для мене одну річ. Мені не легко це просити, але, мабуть, і зробити тобі буде не легко.

— Хоч би що це було, я зроблю. А що саме?

— У неділю повертається бабуся. То мати хоче, щоб у суботу ми з тобою поїхали по неї.

— Добре. В суботу я вільний.

— Це так, але... Я ж казала тобі, що це буде нелегко... Бачиш, я не хочу, щоб ти їхав.

— Не хочеш?..— Він подивився в її вогнисті очі, на зморене обличчя. — Ти хочеш поїхати сама? — Вона не відповіла, тільки втупилася в нього поглядом. Pan-

том вона підступила ближче й звичним рухом, в якому не було ніякої теплоти, пригорнулася до його тіла. Тоді взяла його руку й поклала собі на плече.—А-а, розумію,— промовив він.— Ти хочеш поїхати з кимось іншим.

— Так. Зараз я не можу пояснити. Пізніш я все розповім. Але мати ніколи не зрозуміє. Вона не пустить мене, якщо знатиме, що це не ти.

— Розумію...— Рука його лежала, мов нежива. Еллі підтримувала її.— Ти хочеш поїхати з іншим хлопцем.

Вона засміялася, коротко й тихо.

— Не будь дурником. Звичайно, в цій компанії буває й хлопець. Ти цих людей не знаєш, і я теж з ними більше не Побачуся до весілля. Але мама цього б не зрозуміла. Отож я тебе й прошу. Зробиш це?

— Так. Тут нічого такого нема. Якби ми не могли довіряти одне одному, навіщо тоді й одружуватись?

— Твоя правда. Ми повинні довіряти.— Вона відпустила його руку й подивилася на нього пильно й задумливо, з холодною допитливістю і зневагою.— І ти зробиш так, щоб мати...

— Можеш покластися на мене, ти знаєш.

— Так. Думаю, що можу.— Вона раптом простягла руку.— Прощавай.

— Прощавай?

Вона ще раз пригорнулась до нього й поцілувала.

— Обережно! — похопився він.— Хтось може...

— Справді. Ну, то бувай. До того часу, коли я поясню.— Вона відхилилася назад і подивилась на нього задумливим поглядом, заглиблена вже у щось інше.— Гадаю, що більш ніколи я не завдаватиму тобі таких клопотів. І може, це піде тобі на користь. До побачення.

Це було в четвер пополудні. У суботу вранці, на світанку, коли Поль зупинив машину перед темним будинком, Еллі, наче поставши вмить

хтозна-звідки, вже бігла через моріжок. Ще не встиг він вийти з машини, щоб відчинити дверцята, як вона вскочила в машину і вже сиділа, пориваючись усім тілом вперед, збуджена й нетерпляча, як дике звіря, що втікає від переслідувача.

— Швидше! — вигукнула вона.— Швидше! Швидше їдьмо!

Але він не рушав ще якусь хвильку.

— Пам'ятаєш, що я тобі казав про нашу майбутню зустріч? Значить, згода?

— Так, згода. Кажу ж тобі, я вже не боюся. Швидше! Швидше їдьмо!

А потім через десять годин, коли дорожні знаки Мілс-сіті почали чимраз частіше виростати перед машиною і зникати за нею, немов свідчення невідворотності того, що сталося,— Еллі озвалась:

— Отже, ти не одружишся зі мною? Ні?

— Я вже скільки разів казав тобі це.

— Казав. Але я не вірила. Не вірила тобі. Я думала, що коли ми... Що після того, як... А тепер, виходить, я вже нічого не можу зробити?

— Ні,— відповів він.

— "Ні",— повторила вона. І почала сміятись, дедалі голосніше.

— Еллі! Перестань! — вигукнув він.

— Гаразд,—погодилася вона.—Я просто подумала про мою стару. Вона зовсім вискочила у мене з голови.

Зупинившись на повороті сходів, Еллі чула, як у вітальні внизу Поль розмовляє з її дядьком і тіткою. Вона стояла непорушно, поринувши в задуму, сама — втілена цнота й незайманість, стояла у такій позі, наче на мить опинилася в місці, де можна забути, звідки ти прийшов і куди йдеш. Годинник у холі вибив одинадцяту, і вона тихо зрушила з місця, піднялася сходами й увійшла до кімнати своєї кузини, де мала спати цю ніч. У низькому кріслі біля туалетного столика, заваленого всіляким дівчачим дріб'язком — пляшечками, коробочками пудри, фотографіями, поряд з дзеркалом, за рамку якого було ввіткнуто кілька бальних програмок,— сиділа бабуся. Еллі зупинилася. Цілу хвилину вони дивились одна на одну, перше ніж стара жінка заговорила:

— Мало того, що ти обманюєш своїх батьків і друзів, то ще привозиш негра в гості до мого сина!

— Бабусю! — мовила Еллі.

— Примушуєш мене сідати за один стіл із негром!

— Бабусю! — Еллі кричала пронизливим шепотом, обличчя її було знеможене й скривлене від болю. Вона прислухалась. Хтось підіймався сходами, чулися голоси — її тітки й Поля.— Цить! — вигукнула Еллі.—> Цить!

— Що? Що ти кажеш?

Еллі підбігла до крісла, нахилилась і затулила долонею тонкі, безкровні уста старої, і обидві — одна в нестямі з напруження, а друга з люті — втупились одна в одну, поки кроки й голоси за дверима віддалилися й затихли. Еллі прийняла долоню. Вона вихопила з-за рамки дзеркала одну з бальних програмок, до якої був прив'язаний шовковою шворочкою малесенький кумедний олівчик, і написала на звороті: "Він не негр, він учився у Вірджінії й Гарварді і всюди".

Стара прочитала й підвела погляд.

— Гарвардський університет я можу зрозуміти, але не Вірджінський. Глянь, яке в нього волосся, які нігті, коли тобі треба доказів. Мені доказів не треба. Я знаю вже чотири покоління з його роду.— Вона повернула програмку Еллі.— Він не повинен ночувати під цим дахом.

Еллі взяла іншу програмку й швидко черкнула: "Він залишиться на ніч. Він мій гість. Я його запросила. Ти моя бабуся, тож невже ти хочеш, щоб я поставилася до гостя так, як не ставляться й до собаки?"

Стара прочитала написане і так і лишилась сидіти з програмкою в руці.

— Він не повезе мене до Джефферсона. Я й ноги не поставлю в його машину. І ти теж. Ми поїдемо додому поїздом. Ніхто з моїх рідних більше ніколи з ним не поїде.

Еллі схопила ще одну програмку й розлючено черкнула:

"Я поїду. Мені ти не заборониш. Тільки спробуй". Стара прочитала й подивилась на Еллі. Погляди їхні схрестилися.

— Тоді я розповім твоєму батькові.

А Еллі вже знову писала. Ледве встигла вона скінчити, як уже підсунула аркушик бабусі, і відразу, ще й не прийнявши руки, спробувала забрати його назад. Але стара встигла затиснути краєчок програмки пальцями, і вони знову схрестилися поглядами, а той аркушик зв'язував їх, наче якась дивовижна пуповина.

— Віддай! — вигукнула Еллі.— Віддай мені!

— Пусти! — стояла на своєму стара.

— Стривай! — пронизливим шепотом вигукнула Еллі, тягнучи аркушик до себе, силкуючись викрутити його з рук старої.— Я помилилась. Я...

Напрочуд спритним рухом бабуся вивернула програмку на другий бік, коли Еллі вже майже вирвала її.

— Ох,— перевела подих стара і прочитала вголос: — "То й скажи йому. Що знаєш". А-а, ти, я бачу, не скінчила. То що я знаю?

— Так,— промовила Еллі.— І розлючено зашепотіла: — Скажи йому. Скажи, що сьогодні вранці ми пішли вдвох у кущі й пробули там дві години. Оце й скажи!

Стара жінка старанно склала програмку і мовчки підвелася.

— Бабусю! — вигукнула Еллі.

— Подай мою тростинку,— сказала стара,— Онде під стіною.

Коли вона вийшла, Еллі замкнула двері й пройшла через кімнату. Після цього дістала з шафи халат кузини і стала повільно роздягатись, раз у раз позіхаючи на весь рот.

— Боже, яка я стомлена! — сказала вона вголос, укотре вже позіхнувши. Тоді сіла за туалетний столик і заходилася манікюрити нігті. Час від часу вона позирала на невеличкий годинник з інкрустацією зі слонової кістки на столику.

Нарешті годинник під сходами почав вибивати північ. Еллі посиділа ще з хвилинку, схилившись головою до своїх наманікюрених нігтів і

прислухаючись до останнього удару годинника. Потім подивилась на годинник біля себе. "Щоб це я з тобою їздила поїздом!" — промайнула в неї думка. На її обличчі, коли вона дивилася на годинник, проступив той самий пекучий розпач, що й удень. Еллі підійшла до дверей і вийшла в темний хол. Боса, з похнюпленою головою, вона стояла там у темряві й захлиналася тихим плачем, по-дитячому вражена своїм безталанням. "Все проти мене,— подумала вона.— Все". Коли вона рушила далі, витягши перед собою руки, ходи її не було чутно. У темряві Еллі так напружувала зір, що очі аж наче вивернулись на другий бік і дивились у глибину черепа. Вона ввійшла до ванної кімнати й причинила за собою двері. Тоді поспіх і гарячкове бажання діяти охопили її знову. Вона підбігла в куток, до стіни, за якою була кімната для гостей, і, приклавши трубкою (ВДЛоні до уст, прошепотіла: "Полю! Полю!" — стримуючи віддих, поки її гарячковий шепіт завмирав на холодній штукатурці. Вона зіщулилась, незграбна в чужому халаті, її невидющі очі метались по темряві в бездонному розпачі. Еллі підскочила до туалету, намацала кран і зробила так, щоб вода скрапувала тихіше й монотонніше. Потім прочинила двері й стала на порозі. Годинник унизу вибив пів на першу. Вона стояла, завмерши на місці, і тільки дрібно тремтіла, немов з холоду, коли годинник вибив першу годину ночі.

Еллі відразу почула, як Поль вийшов з кімнати для гостей. Вона чула, як він ішов через хол, як його рука намацувала вимикач. Коли запалилося світло, Еллі усвідомила, що очі в неї увесь час були заплющені.

— Ти чого тут? — озвався Поль. На ньому була піжама її дядька.— Що ти, в чорта...

— Зачини двері,— прошепотіла вона.

— А нехай тобі! От ненормальна. Зовсім здуріла!

— Полю!

Еллі міцно вчепилася в нього, наче боялася, що він утече. Вона причинила за ним двері й уже навпомацки шукала засувку, коли він схопив 'її за зап'ясток.

— Випусти мене звідси! — просичав він.

Вона прихилилася до Поля, тремтячи й не відпускаючи його. її зіниці розширились.

— Вона розповість батькові. Завтра розповість батькові, Полю.

Коли змовкав її шепіт, чути було, як неквапливо й тихо крапає вода.

— Що розповість? Що вона знає?

— Обійми мене, Полю!

— Овва! Пусти! Ходімо звідси.

— Розповість. Але ти можеш щось зробити. Від тебе залежить, щоб вона не розповіла.

— Що зробити? Хай йому чорт, ти пустиш мене?

— Вона хоч і розповість, але тоді це вже буде байдуже. Пообіцяй, Полю. Скажи, що ти це зробиш.

— Що я з тобою одружуся? Ти це маєш на увазі? Я вчора тобі сказав, що цього не буде. Пусти мене, кажу!

— Добре. Добре вже,—пристрасно зашепотіла вона.— Я вже вірю тобі. Спершу я не вірила, але тепер вірю. Тобі й не треба одружуватись зі мною. Ти можеш і без цього допомогти.—Вона пригорнулася до нього

тілом, обвила його своїм волоссям, вся — звабливa й спокуслива обіцянка.—Тобі не обов'язково одружуватися зі мною. Але ти зробиш?

— Що зроблю?

— Слухай. Пам'ятаєш той поворот на дорозі, де низенька біла огорожа над глибоким проваллям? Якби машина пробила ту благеньку огорожу...

— То й що?

— Слухай! Ти повезеш її в машині. Вона нічого не знатиме, не встигне й запідозрити. А та благенька огорожа не здержить машини, і всі скажуть, що це нещасливий випадок. Вона стара, їй багато не треба, може, самого струсу вистачить, а ти молодий, і може, навіть і не... Полю! Полю! — Еллі говорила дедалі тихіше й слабше, і ревне бажання та розпач бриніли в її голосі, що поволі кволішав, а він стояв і дивився на її сполотніле обличчя, на її очі, які манили запаморочливо звабливою обіцянкою.— Полю!

— А ти де будеш весь цей час? — Вона не ворухнулася, обличчя її було як у сновиди.—Ага, ясно. Ти поїдеш додому поїздом. Так?

— Полю! — промовила вона протяглим, ледь чутним шепотом.— Полю!

Він хотів її вдарити, та його долоня не скорилась: вона розкрилася і, здригнувшись, лягла на її обличчя довгим, мало не пестливим рухом. Ухопивши її за в'язи, він удруге спробував ударити, і знов щось у ньому оперлося, долоня не виконала його наказу. Тоді він відштовхнув дівчину, і вона важко поточилася на стіну. А потім хода його завмерла, і чулося тільки, як розмірено й неквапливо капотить вода. Нарешті годіганик унизу вибив другу. Еллі насилу підвелася й тугіше закрутила кран.

Але вода, здавалося, капотіла й далі. Вона крапала в тишу, коли Еллі лежала горілиць у ліжку, й не спала, і навіть не думала ні про що. Крапала й тоді, коли Еллі сиділа за сніданком із застиглим зболілим обличчям, і тоді, як від'їжджали і бабуся вмощувалася поміж Полем і нею на єдиному сидінні машини. Навіть хурчання мотора не змогло заглушити цього капотін-ня, аж поки раптом Еллі усвідомила, що це, власне, шумить. "Та це ж дорожні знаки!" — подумала вона, дивлячись, як їх одного за одним поглинає дорога. "Я навіть пам'ятаю ось цей; тепер лише дві милі. Підожду до наступного — і тоді... Вже! Зараз!"

— Полю! — озвалась Еллі. Він не озирнувся в її бік.— Одружишся зі мною?

— Ні.

Еллі теж не дивилася на його обличчя. Вона приглядалася до його рук, які легко й невідривно орудували кермом. А поміж ними сиділа бабуся, випростана й застигла у своєму старосвітському чорному капелюшку, втупившись просто перед себе,—наче силует, вирізаний з пергаменту.

— Востаннє питаю тебе. Потім буде запізно. Чуєш, буде вже запізно, Полю... Полю!

— Ні, кажу тобі. Ти не кохаєш мене. І я не кохаю тебе. Ми ніколи й не казали цього одне одному.

— Добре, нехай і так. А без кохання ти не одружишся зі мною? Пам'ятай: потім буде запізно!

— Ні. Не одружуся.

— Але чому? Чому, Полю?

Він не відповів. Машина мчала вперед. Еллі глянула на дорожній знак і спокійно подумала: "Вже майже доїхали. Наступний поворот". А вголос сказала, кидаючи слова через глухоту старої жінки поміж ними:

— Чому ні, Полю? Якщо це ті балачки про негритянську кров, то я в них не вірю. І це мені байдуже, "Пора,— подумала вона,— ось уже поворот". Дорога звернула вбік, почався спуск. Еллі відхилилася на спинку і раптом побачила, що etapa пильно дивиться на неї. Але Еллі вже не пробувала приховувати вираз обличчя або очей, як і голос.

— А якщо я матиму дитину?

— Дитину? Я тут нічим не можу зарадити. Про це ти повинна була подумати раніше. Не забувай, що ти сама покликала мене, я не набивався.

— Ні. Ти не набивався. Я сама просила. Я тебе примусила. Питаю востаннє. Одружишся? Швидко!

— Ні.

— Ну що ж! — Вона відхилилась на спинку, а дорога на мить немовби застигла перед тим, як шугнути круто вниз обік урвища; замиготіла біла огорожа. Від-кидаючи плед, Еллі побачила все так само втуплені в неї очі бабусі. Коли Еллі нахилилася над коліньми старої жінки, погляди їхні знову схрестилися — знемо-жена, доведена до розпачу дівчина й стара жінка, що її слух давно вже нічого не вловлював, а зір і досі нічого не пропускав — на одну глибоку секунду розпачливого ультиматуму і невблаганної відмови.

— Тоді згинь! — крикнула вона в лице старій жінці.— Згинь! — Еллі схопила рукою кермо. Поль спробував відштовхнути її, але вона встромила лікоть поміж спицями керма і налягла на нього всім тілом,

простягтись упоперек колін старої. Не випустила вона керма .й тоді, як Поль зацідив їй кулаком у зуби.

— Ой! — вигукнула вона.— Ти вдарив мене! Вдарив! — Коли машина пробила огорожу, Еллі випустила кермо і на мить легко припала до грудей Поля, наче птах, що сів відпочити; рот її був розкритий, очі округлі від неймовірного подиву.— Ти вдарив мене! — схлипнула вона. І далі вже падала сама у спокійній тиші, немов навколо була суцільна порожнеча. Обличчя Поля і старої, машина — все це ніби силою якихось чарів зникло, перестало існувати; вона тільки бачила, як німотно падають уламки білої огорожі, здіймаючи шурхотливу куряву, що зависла на тлі неба, наче дитяча надувна куля.

Десь угорі прокотився і завмер звук — хурчання мотора, протяглий шерех гальмованих коліс по гравію, потім вітер зітхнув поміж дерев, гойднувши їх крони на тлі неба. Проти одного із стовбурів лежав автомобіль — купа розтовченого перемішаного залізяччя,— а серед уламків скла сиділа Еллі, тупо дивлячись на решткн машини.

—Щось трапилося,— скімлила вона.— Він мене вдарив. Тепер вони мертві, а я поранена, і ніхто сюди не прийде.— Схлипуючи раз у раз, вона ледь чутно застогнала. Тоді, безмежно вражена, піднесла руку. Долоня була червона й мокра. Еллі сиділа й тихо схлипувала, безтямно пробуючи щось виколупати з долоні.—У руці повно скалок, а я їх навіть не бачу...— Вона все сиділа й хлипала, втупившись поглядом у до* лоню, а тепла кров поволі проступала на її спідниці. Вгорі знову прошелестіли колеса по гравію; звук завмер удалині. Еллі підвела погляд услід за звуком.

— Ще одна проїхала,— схлипнула вона.— І ніхто навіть не зупиниться подивитись, чи не поранено мене!

СПРАВЕДЛИВІСТЬ

I

Коли дідусь був живий, ми щосуботи їздили до нього на ферму. З дому вибиралися відразу після обіду: я з Роскесом на передку брички, а дідусь, Кедді й Джейсон ззаду. Дідусь із Роскесом здебільшого розмовляли, коні ж тим часом шпарко бігли, бо то був найкращий запряг в усій окрузі. Вони шпарко бігли і по рівному, і деколи й на гору. А оскільки це відбувалося в пагористому північному Міссісіпі, то на декотрих крутіших узвозах до нас із Роскесом доносився дим від дідусевої сигарети.

До ферми було чотири милі. В гаю стояв довгий низький будинок, нефарбований, але в доброму стані, завдяки зусиллям Сема Фазерса, вмілого теслі з негритянського висілка. За будинком були стайні й коптильні, а ще далі — негритянські хатини, теж у доброму стані й теж завдяки Семові Фазерсу. До цього, власне, й зводилася вся його робота; і ще люди казали, що йому майже сто років. Він жив серед негрів, і білі вважали його за негра. Однак він був не негр — самі негри називали його покручем. Ось про це я й хочу розповісти.

Коли ми приїздили туди, Кедді та Джейсон ішли до струмка ловити рибу, і містер Стокс, управитель, посилав з ними хлопця-негра (бо Кедді була дівчинка, а Джейсон ще надто малий); але я з ними не ходив. Я йшов під повітку до Сема Фазерса, де він звичайно майстрував ярма чи колеса для фургонів, і щоразу приносив йому трохи тютюну. Тоді він відкладав роботу, натоптував люльку — він сам ліпив ті люльки з річкового глею, а цибухи робив з очеретини — і розповідав мені про давнину. Мова йогобула як у негра — тобто не самі слова, а спосіб їх вимовляти,— та й волосся теж. Але шкіра у нього була світліша, ніж у найбільш світлошкірого негра, а ніс, рот та підборіддя й зовсім не скидалися на негритянські. Та й постава його нічим не нагадувала підстаркуватого негра. Він був прямий, невисокий, присадкуватий, обличчя мав завжди стримане, наче весь час був думками хтозна-де — і тоді, коли працював, і коли з ним розмовляли, навіть білі, і коли сам розмовляв зі мною. І завжди воно в нього мало той самий вираз,—

здавалося, нібито він один сидить десь на даху абощо і забиває цвяхи. Іноді він кидав роботу недокінченою на лаві, сідав і подовгу палив собі люльку. І не схоплювався знову до роботи, навіть якщо проходив містер Стокс чи й сам дідусь.

Отож я віддавав йому тютюн, він відкладав роботу, сідав, запалював люльку й заводив зі мною розмову.

— Оці негри,—сказав він якось,—вони називають мене дядько Покруч. А білі називають мене Сем Фазерс, тобто Сем Батьків.

— То це не справжнє твоє ім'я? — запитав я.

— Ні. Не те, що я мав у давнину. Я пам'ятаю. Пам'ятаю, що білого чоловіка я вперше побачив, коли був уже отакий, як ти зараз. То був торговець віскі, він щоліта приїздив до нас у селище. А ім'я мені дав сам Чоловік. Тільки він не назвав мене Сем Фазерс.

— Який це такий Чоловік? — здивувався я.

— Той, що володів селищем, неграми, а заразом і моєю матір'ю. Що володів усією навколишньою землею, яку одну я тільки й знав, поки не виріс. Він був ватаг племені чокто. Мою матір він продав твоєму прадідові. І сказав, що я можу й не йти з нею, коли не хочу, бо я тоді був уже майже дорослий. Ото він і дав мені ім'я, що по-індіанському означає Син Двох Батьків.

— Сип Двох Батьків? — здивувався я.— Хіба ж це ім'я? Так зроду нікого не називали!

— А мене колись називали. Ось послухай.

II

— Коли я підріс до такого віку, щоб розуміти розмови старших, то з уст Германа Коша мені довелося почути ось що. Він розповідав, що, повернувшись із Нью-Орлеана, Дум привіз із собою одну жінку. Він привіз усього шістьох чорних, хоч, казав Герман Кіш, вони й так мали в селищі чорних більше, ніж було для них роботи. Інколи для розваги вони цькували чорних собаками, як ото цькують лисиць, котів чи єнотів. А тоді Дум привіз із Нью-Орлеана ще шістьох чорних. Він казав, ніби виграв їх на пароплаві, тож хоч-не-хоч мусив забрати. Він зійшов з пароплава із тими шістьма чорними, а ще при ньому була велика скринька з чимось живим та золота коробочка якоїсь нью-орлеанської солі, така завбільшки, як золотий годинник. Герман Кіш розповідав, що Дум витяг з тієї скриньки з чимось живим щеня, скачав кульку хліба із дрібкою солі з золотої коробочки, дав кульку щеняті, і воно здохло.

Отакий був чоловік той Дум, казав Герман Кіш. Він розповідав, що коли того вечора Дум зійшов з пароплава, плащ його весь був розшитий золотом, і в нього було три золотих годинники, але, казав Герман Кіш, навіть через сім років Думові очі не змінилися. Він казав, що очі його лишилися такі самі, як і перед від'їздом, коли його ще не звали Думом, коли він, Герман Кіш і мій батько спали на одному сіннику й цілі ночі балакали, як то ведеться у хлопців.

Думове ім'я тоді було Ікемотубе, і по роду йому не належало стати Чоловіком, тобто ватагом племені, бо Чоловіком був брат Думової матері, а Чоловік мав власного сина, та ще й брата. Але навітьоді, казав Герман Кіш, коли Дум був не більший за іебе, Чоловік, бувало, подивиться так на нього та й мовить: "О сестрин сину, око твоє лихе, як око лихого коня".

Отож Чоловік не жалкував, казав Герман Кіш, коли Дум підріс і заявив, що їде до Нью-Орлеана. Чоловік на той час уже постарів. Раніше він залюбки і в ігри грав, і кидав підкови, але тепер любив уже тільки підкови кидати. Отож Чоловік не жалкував, коли Дум забрався, хоч він і не забував про нього. Герман Кіш казав, що коли щоліта приїздив торго* вець віскі, Чоловік розпитував у нього про Дума.

— Він тепер називає себе Девід Колікот,—казав Чоловік.— Але його ім'я Ікемотубе. Чи не доводилося тобі чути, що Девід Колікот утопився у Великій Річці або що його вбили білі люди у бійці в Нью-Орлеані?

Проте, казав Герман Кіш, ніхто нічого не чув про Дума, і так збігло сім років. Аж ось одного дня Герман Кіш і мій батько одержали від Дума списану паличку на знак того, щоб зустріти його на Великій Річці, бо на той час пароплав уже не піднімався на* шою річкою. Тобто пароплав ще був у нас на річці, але вже не міг рушити нікуди. Герман Кіш розповідав, що одного дня, коли стояла висока вода, років за три після Думового від'їзду, пароплав прийшов, заповз на мілину та там і сконав.

Саме через це Дум і дістав своє друге ім'я,—оте, що було перед Думом. Герман Кіш розповідав, як раніше той пароплав чотири рази на рік піднімався нашою річкою і як плем'я сходилося до води, ставало там табором і чекало, щоб побачити, як пропливатиме пароплав, і що той білий, котрий наказував пароплаву куди плисти, звався Девід Колікот. Отож, розповівши Кошеві та моєму батькові, що він збирається до Нью-Орлеана, Дум додав:

— І ще одн4 вам скажу. Віднині мене звати не Ікемотубе, а Девід Колікот. І колись я теж матиму пароплав.

Отакий був чоловік той Дум, казав Герман Кіш.

А через сім років він прислав їм списану паличку, і Герман Кіш та мій батько взяли воза й поїхали на Велику Річку зустрічати Дума, і Дум зійшов з пароплава з шістьма чорними.

— Я виграв їх на пароплаві,—сказав Дум.—Ви з Раковим Бродом,— ім'я мого батька було Рачачий Брід, але звичайно на нього казали Раків Брід,— можете поділити їх між собою.

— Мені вони не потрібні,—відповів мій батько.

— Тоді хай Герман візьме їх усіх,—сказав Дум.

— Мені вони теж не потрібні,— відмовився і Герман Кіш.

— То гаразд,— сказав Дум.

Тоді Герман Кіш запитав Дума, чи його й досі звати Девід Колікот. Але Дум наче й не почув, а мовою білих людей звелів щось одному з чорних і той запалив сосновий цурпалок. Тоді, казав Герман Кіш, вони побачили, як Дум дістав зі скриньки щеня, скачав кульку з хліба та нью-орлеанської солі, що була у нього в коробочці, аж це раптом озвався мій батько:

— Ти, здається, хотів, щоб ми з Германом поділили між собою цих чорних.

Тоді, казав Герман Кіш, він помітив, що серед тих чорних є одна жінка.

— Вони ж вам з Германом не потрібні,—сказав Дум.

— Я зразу не подумав. Я візьму свою половину, але щоб із жінкою. А Герман хай забира решту трьох.

— Мені вони не потрібні,— відмовився Кіш.

— То можеш узяти чотирьох,—сказав батько.— Я візьму жінку і одного чорного.

— Мені вони не потрібні,— знов відмовився Кіш.

— То я візьму саму жінку,— сказав батько,— а ти можеш узяти решту п'ятьох.

— Мені вони не потрібні,— знов відмовився Кіш.

— Не потрібні вони й тобі,— сказав тоді Дум батькові.— Ти ж сам відмовився.

І тоді, розповідав Герман Кіш, те щеня впало мертве.

— То як же все-таки тепер тебе звати? — звернувся він до Дума.

— Тепер мене звати Дум,— відповів той.— Це ім'я мені дав один французький начальник у Нью-Орле-ані. По-французькому воно вимовляється Дуом, а по-нашому — Дум.

— А що воно означає? — поцікавився Кіш. Дум подивився на нього хвилинку.

— Воно означає Чоловік,— відповів він.

Герман Кіш розповідав, що вони тоді подумали собі про це. Вони всі стояли в темряві, решта щенят, котрих Дум не займав, вовтузились і скавуліли в скриньці, а світло від соснового цурпалка вихоплювало з темряви очі шістьох чорних, роззолочений плащ Дума та здохле щеня.

— Ти не можеш бути Чоловіком,— сказав Кіш.—Ти тільки син його сестри. А в Чоловіка ще є брат і син.

— Авжеж,—відповів Д^ум.— Але якби я став Чоловіком, то дав би Раковому Бродові оцих чорних. І Гер-манові щось би дав. На кожного чорного, що мав би Раків Брід, я б дав Германові коня, якби був Чоловіком.

— Раків Брід хоче тільки цю жінку,— озвався Кіш.

— Все одно я дав би Германові шістьох коней,— сказав Дум.— Чи, може, той, хто тепер Чоловіком, уже дав Германові коня?

— Ні,— відповів Герман Кіш,— Дух мій і досі ходить пішки.

Три дні добувалися вони до селища. На ніч ставали табором. Герман Кіш казав, що дорогою вони не розмовляли.

Нарешті вони прибули. Той, хто був Чоловіком у селищі, не дуже зрадів, коли побачив Дума, дарма що Дум привіз цукерок його синові. Для кожного з рідні у Дума був якийсь подарунок, навіть для Чоловікового брата. Чоловіків брат жив самотою в хижці над річкою, звався він Не Завжди Сплюх. Іноді люди племені приносили йому харчів, але здебільшого ніхто його не бачив. Герман Кіш розповідав, як він і мій батько пішли з Думом провідати його. То було ввечері, і Дум звелів Кошеві зачинити двері. Тоді Дум узяв від батька одне щеня, посадив на підлозі й скачав кульку з хліба та нью-орлеанської солі, щоб Не Завжди Сплюх побачив, як вона діє. Герман Кіш розповідав, що коли вони виходили, Не Завжди Сплюх запалив паличку і з головою загорнувся в укривало.

То було першого ж вечора, коли повернувся Дум. Другого дня, розповідав Герман Кіш, Чоловік почав якось дивно поводитись, коли надійшла пора їсти, і помер ще до того, як прибув знахар і запалив свої палички. Коли Носій Верби пішов по Чоловікового сина, щоб він став Чоловіком, виявилося, що й той повівся якось дивно і теж номер.

— Тепер Не Завжди Сплюх повинен бути Чоловіком,— сказав батько.

Тоді Носій Верби пішов по Не Завжди Сплюха, щоб він став Чоловіком. Але невдовзі Носій і повернувся.

— Не Завжди Снлюх не хоче бути Чоловіком,— пояснив Носій Верби. —Він сидить у себе в хижці і з головою загорнувся в укривало.

— Тоді Ікемотубе повинен бути Чоловіком,—сказав батько.

Отак Дум і став Чоловіком. Але, розповідав Герман Кіш, батьковому духові не полеппало. Кіш, однак, порадив батькові поки що не докучати Думові.

— Я ж і досі ходжу пішки,—зауважив він.

— Та хіба твій клопіт рівня моєму! — заперечив батько.

Батько таки пішов до Дума, ще коли Чоловік і син його тільки мали зійти в землю і поминки та кінні перегони ще не скінчилися.

— Яку це тобі жінку? — перепитав Дум.

— Ти ж обіцяв, коли станеш Чоловіком,—пояснив батько.

Дум тоді подивився на батька, але батько, казав Герман Кіш, не дивився на Дума.

— Здається, ти не довіряєш мені,— промовив Дум. Батько, казав Герман Кіш, не дивився на Дума.— Здається, ти ще й досі гадаєш, ніби те щеня було хворе,— додав Дум.— Подумай над цим.

Герман Кіш казав, що батько почав думати.

— То як ти тепер думаєш? — спитав Дум.

Але батько, казав Герман Кіш, усе не дивився на Дума.

— Я думаю, щеня було здорове,— відповів батько.

III

Нарешті поминки та кінні перегони скінчилися, Чоловік із сином зійшли в землю, і тоді Дум сказав:

— Завтра підемо по той пароплав.

Герман Кіш розповідав, що, ставши Чоловіком, Дум раз у раз заводив мову про пароплав та про те, що будинок ватага не досить просторий. І ось одного вечора Дум сказав:

— Завтра підемо по той пароплав, що сконав на річці.

А стояв той пароплав за дванадцять миль і навіть плавати но воді вже не міг. Отож другого ранку в селищі не лишилося жодної живої душі, крім Дума та чорних. Герман Кіш розповідав, що Думові цілий день довелося розшукувати своїх одноплемінців. Дум пустив собак і познаходив декого аж у видовбаних колодах понад струмком. Тієї ночі він примусив усіх чоловіків спати в будинку. В тому ж таки будинку він тримав і собак.

Герман Кіш розповідав, що він чув, як поночі Дум розмовляв з моїм батьком.

— Здається, ти не довіряєш мені,—сказав Дум.

— Я довіряю тобі, — відповів батько.

— Оце ж я тобі й радив би,—сказав Дум.

— Я хотів би, щоб ти порадив це моєму духові,— відповів батько.

Уранці всі подалися до пароплава — жінки й чорні пішки, чоловіки у фургонах, а Дум за ними з собаками.

Пароплав лежав на мілині, перехилений набік. Коли до нього підійшли ближче, то побачили на борту трьох білих.

— Тепер можемо й вертатися додому,— сказав батько.

Але Дум завів з білими розмову.

— Це ваш пароплав? — запитав він.

— Та вже ж не твій,— відповіли ті.

Однак, хоч білі й мали рушниці, казав Герман Кіш, не ехоже було, щоб вони могли бути власниками пароплава.

— Повбиваймо їх,— звернувся він до Дума.

Але Дум, казав він, усе розмовляв з білими на пароплаві.

— Що ви за нього хочете? — запитав Дум.

— А що ти за нього даси? — і собі запитали білі.

— Він мертвий,— сказав Дум.— І мало чого вартий. —* Даси десятьох чорних? — запитали білі.

— Гаразд,— погодився Дум і звелів: — Ті чорні, що приїхали зі мною з Великої Річки, виступіть наперед! — Вони виступили наперед, п'ятеро чоловіків і одна жінка.—Ще четверо чорних нехай виступлять наперед.— Виступило ще четверо.— Віднині будете їсти хліб ось цих білих людей,— сказав Дум.— Може, він вам припаде до смаку.

Білі відійшли собі з тими десятьма чорними.

— А тепер,—сказав Дум,—підіймімо цей пароплав, щоб він рушив.

Герман Кіш розповідав, що він і батько не ввійшли в річку разом з іншими, бо батько покликав його вбік перебалакати. Тож вони відійшли вбік. Почав батько, але Кіш сказав йому, що це непевна річ убивати білих, на що батько відказав, що можна напхати білих камінняччям і повкидати так у річку, тож ніхто й сліду не знайде. Тоді, казав Герман Кіш, вони наздогнали тих трьох білих і десятьох чорних, а потім повернули до пароплава. Коли вони вже підходили близько, батько сказав чорним чоловікам:

— Ідіть до Чоловіка, допоможете підняти пароплав, щоб він рушив. А я заберу цю жінку додому.

— Ця жінка моя дружина,— заперечив один з чорних.— Я хочу, щоб вона була зі мною.

— Ти хочеш, щоб і тебе нагодували камінняччям та кинули в річку? — запитав у нього батько.

— А може, це ти хочеш, щоб тебе кинули в річку? — і собі запитав той чорний.— Вас тільки двоє, а нас дев'ятеро.

Тоді, розповідав Герман Кіш, батько подумав, а потім сказав:

— Ходімо до пароплава та допоможімо Чоловікові. Пішли до пароплава. Дум, казав Герман Кіш, не

помічав тих десятьох чорних, поки не настала пора вертатися до селища. Тоді Дум спершу глянув па чорних, а потім на батька.

— Здається, білі не схотіли цих чорних,— сказав

Дум.

— Здається, що так,— відповів батько.

— І білі пішли собі, чи що? — сказав Дум.

— Здається, що так,— відповів батько.

Герман Кіш розповідав, що Дум примусив усіх чоловіків спати в будинку, де були й собаки, і що кожного ранку їх відвозили фургонами до пароплава. Всім місця на фургонах не вистачало, тож з наступного дня жінки лишалися вдома. Але тільки через три дні Дум помітив, що батько теж лишається вдома. Герман Кіш гадав, що це чоловік тієї жінки міг сказати Думові.

— Раків Брід увередив собі спину, коли підіймали пароплав,— пояснив тоді Кіш Думові.—Він сказав, що лишиться в селищі та попарить у Гарячому джерелі ноги, щоб неміч зі спини відійшла назад у землю.

— Добре придумано,—сказав на те Дум.—Він уже три дні парить ноги, правда? Тоді неміч досі, певно, спустилася йому в п'яти.

Увечері, коли повернулися в селище, Дум покликав батька. Він спитав у нього, як там його неміч. Батько відповів, що відходить, але дуже повільно.

— Треба більше сидіти в джерелі,— сказав Дум.

— Я теж так думаю,— відповів батько.

— А може, ти й уночі посидиш у джерелі? — сказав Дум.

— Нічне повітря мені шкодить,—відповів батько.

— То розпали багаття,—порадив Дум.—Я пошлю з тобою одного чорного, щоб пильнував вогню.

— А якого чорного? — запитав батько.

— Чоловіка тієї жінки, що я виграв на пароплаві,— відповів Дум.

— Здається, моїй спині вже легшає,— промовив тоді батько.

— Все одно, підлікуйся ще,— сказав Дум.

— Моїй спині справді легшає,— уперто відмагався батько.

— А ти все ж таки підлікуйся, не завадить,— наполягав Дум.

Перед смерком Дум послав чотирьох чоловіків, щоб одвели батька і того чорного до джерела. Всі четверо, казав Герман Кіш, швидко й повернулися. Та коли вони ввійшли в будинок, з ними був і батько.

— Моя неміч рантом піддалася,— заговорив батько.— Сьогодні від полудня вона вже дійшла мені до стіп.

— Гадаєш, до ранку неміч і зовсім вийде? — спитав

Дум.

— Здається, що вийде,— відповів батько.

— А може, для певності ти б таки посидів ніч у джерелі? — сказав Дум.

— Ні, вона й справді до ранку вийде,—відповів батько.

IV

Перед самим літом, казав Герман Кіш, пароплав підняли з мілини. П'ять місяців пішло на те, щоб витягти його з річки, бо ж довелося вирубувати дерева у нього на дорозі. Але потім діло пожвавішало, коли під пароплав підкотили колоди. Герман Кіш розповідав, як батько докладав там своїх рук. У нього було власне місце при линві біля самого пароплава, де нікому іншому не дозволялося ставати. То було якраз під передньою палубою пароплава, де на стільці сидів Дум і де один хлопчина галузкою заслоняв його від сонця, а другий теж галузкою відганяв комарів. На пароплаві сиділи й собаки.

Улітку, розповідав Герман Кіш, коли пароплав ще волокли, чоловік тієї жінки прийшов до Дума.

— Я зробив для тебе, що міг,—відповів йому Дум.— Чому ти не підеш до Ракового Брода та сам не залагодиш усього?

Чорний тоді сказав, що він так і думав зробити. Але батько, мовляв, хоче залагодити справу півнячим боєм, щоб батько й той чорний виставили по півню, і жінка дістанеться переможцеві, а якщо хто не виставить півня,— то, значить, він програв. Чорний ніби відповів батькові, що в нього нема півня. На це батько сказав, що коли так, то він, чорний, програв, бо він же не виставив півня. І жінка тепер належить батькові.

— То що ж мені робити? — запитав чорний.

Дум став думати. А потім, казав Герман Кіш, Дум покликав його та спитав, який у батька найкращий півень. Кіш пояснив, що в батька тільки один півень і є.

— Отой чорний? — спитав Дум. Кіш відповів, що так.

— Умгу,— сказав тоді Дум.

Герман Кіш розповідав, як сидів Дум на стільці на палубі пароплава під час тієї розмови і дивився вниз па своє плем'я і на чорних, що линвами тягли пароплав.

— Скажи Раковому Бродові, що в тебе є півень,— звелів Дум чорному.— Просто скажи йому, що виставиш півня. Бій улаштуємо завтра вранці. А пароплаву ми дозволимо посидіти й відпочити.

Чорний пішов. Тоді, розповідав Герман Кіш, Дум подивився па нього, але він сам не дивився на Дума. Бо він же знав, що на все селище є лише один півень, дужчий за батькового, і той півень належить Думові.

— Я думаю, те щеня не було хворе,— сказав Дум.— А як ти думаєш?

Герман Кіш не дивився па Дума.

— Я теж так думаю,— відповів він.

— Оце ж я тобі й радив би,— сказав Дум. Наступного дня, розповідав Герман Кіш, пароплав

сидів і відпочивав. Чи не все плем'я і чорні теж зібралися довкола арени, що містилася в стайні. Батьків півень був уже там. Тоді й чорний пустив туди свого півня. Батько подивився на того півня та й сказав:

— Цей півень належить Ікемотубе.

— Справді,— відповіли йому на те.— Але Ікемотубе при свідках дав цього півня чорному.

Тоді батько підхопив свого півня.

— Це негаразд,— сказав батько.— Не годиться, щоб через якогось там нівня він ризикував дружиною.

— То ти відмовляєшся від бою? — спитав чорний.

— Дай-но я подумаю,— сказав батько і почав думати.

Люди стали чекати. Чорний нагадав батькові його слова, що хто не виставить нівня, той, значить, програв. Батько відказав, що він зовсім не те мав на думці, і що він забирає свого півня. Тоді люди заявили: якщо батько не виставляє півня, то мусить визнати поразку. Батько знову почав думати. А люди знову стали чекати.

— Та нехай уже,— нарешті погодився батько.— Але це нечесно.

Півні почали битися. Батьків півень упав, і батько швидко підхопив його. Герман Кіш розповідав, що батько наче тільки й чекав, коли півень упаде, щоб ураз підхопити його.

— Стривайте-но,— сказав він і обвів поглядом людей навколо.— Півні билися, правда? — Люди підтвердили, що правда.— Отже, я таки виставляв свого півня.

Сказавши це, батько почав вибиратися з натовпу.

— То ти не хочеш битися? — запитав чорний.

— Я думаю, що це нічого не вирішує,— відказав батько.— А ти як думаєш?

Чорний подивився на батька, а тоді одвів погляд. Герман Кіш розповідав, як люди дивилися на того чорного, а він сидів навпочіпки,

втупившись у землю між коліньми. Потім він узяв у жменю грудку землі, і та земля стала просипатись йому між пальцями.

—— То ти думаєш, це щось вирішить? — спитав батько.

— Ні,— відповів чорний.

Людям, казав Герман Кіш, не дуже було його чути. Але батько його розчув.

— І я так думаю,— сказав батько.— Навіщо тобі через якогось там півня ризикувати дружиною.

Герман Кіш розповідав, як чорний підвів погляд, а суха земля просипалася йому між пальців. Очі його в темряві червоно зблиснули, як у лиса.

— То ти випустиш півня битися? — запитав чорний.

— А ти згоден, що це нічого не вирішує? — і собі запитав батько.

— Так,— відповів чорний.

Тоді батько знову випустив півня на арену. Герман Кіш казав, що не встиг батьків півень і повестися дивно, як уже впав мертвий. Другий півень виліз на нього і тільки хотів переможно заспівати, як раптом чорний відкинув свого півня вбік, а сам скочив на того мертвого півня і давай гацати по ньому, поки він зовсім і на півня став несхожий,— це так Герман Кіш розповідав.

А потім настала осінь, і пароплав кінець кінцем прийшов у селище, зупинився біля будинку й знову сконав. Герман Кіш розповідав, що два місяці тягли пароплав по колодах, коли вже було видно селище, а тепер

нарешті пароплав був біля будинку, і будинок став досить просторий, щоб задовольнити Дума. Дум улаштував бенкет. Він тривав цілий тиждень. Коли бенкет скінчився, чорний прийшов до Дума втретє. Очі в нього знову були червоні, як у лиса, і дихав він так, що чутно було на весь будинок.

— Ходімо до моєї хижки,—сказав він Думові.— Я хочу тобі щось показати.

— Так я і думав, що вже пора,— відповів Дум. Він розглянувся навколо, але Герман Кіш пояснив йому, що батько саме кудись вийшов. —• Передай Раковому Бродові, щоб і він прийшов,— звелів Дум.

Коли вони підійшли до хижки того чорного, Дум, послав двох із племені по батька. Потім усі ввійшли всередину. Те, що чорний хотів показати Думові, було новонароджене немовля.

— Дивись,— сказав чорний.— Ти — Чоловік, ватаг. Ти мусиш стояти на сторожі справедливості.

— Щось негаразд із цим немовлям? — запитав Дум.

— Подивись, яка в нього шкіра! — сказав чорний.

Він почав розглядатися по хижці. Герман Кіш розповідав, що його очі зробилися червоні, тоді брунатні, тоді знову червоні, як у лиса. І всі чули, як він дихав.

— Чи знайду я справедливість? — озвався чорний.— Адже ти — Чоловік, ватаг.

— Ти мав би пишатися таким гарним жовтим немовлям,— сказав Дум і подивився на новонародженого.— Та й навряд чи від справедливості шкіра його потемнішає.— Він і собі розглянувся по хижці.— Піді-йди-но

ближче, Раків Броде,— звелів Дум.— Це людина, а не змія, вона тебе не вжалить.

Але батько, казав Герман Кіш, не підійшов ближче. А очі того чорного за кожним подихом мінилися: то ставали червоні, то брунатні, то знову червоні.

— Еге ж,— зітхнув Дум,— негаразд воно вийшло. Кожен має право на свою грядку, щоб її не толочили дикі кабани. Але спершу треба дати ім'я цьому малому чоловікові.

І Дум став думати. Очі того чорного, казав Герман Кіш, трохи заспокоїлись, і віддих теж.

— Ми назвемо його Син Двох Батьків,— нарешті промовив Дум.

Сем Фазерс знову запалив люльку. Робив він це без поспіху, підвівшись і діставши великим та вказівним пальцями вуглинку з горна. Тоді ступив назад і сів на своє місце. Смеркало. Кедді й Джейсон повернулися зі струмка, і я бачив, як біля брички дідусь розмовляє з містером Стоксом. Раптом, ніби відчувши мій погляд, дідусь обернувся й покликав мене.

— А що ж потім робив твій батько? — запитав я.

— Вони удвох з Кошем поставили паркан,—повів далі Сем Фазерс.— Герман Кіш розповідав, як Дум наказав їм вкопати в землю два стовпи, а зверху, від стовпа до стовпа, покласти жердину. Там стояв і той чорний. Дум ще нічого не сказав про паркан ні батькові, ні чорному. Герман Кіш розповідав, що це було точнісінько як і тоді, коли він з батьком та Думом ще хлопчаками спали на одному сіннику, а Дум будив їх серед ночі й тяг з собою на лови, або ж піднімав, щоб вони билися з ним навкулачки, так собі, жартома, поки врешті Кіш і батько не стали ховатися від нього.

Отож вони приладнали ту жердину між двома стовпами, і Дум сказав чорному:

— Оце тобі паркан. Перелізеш через нього? Чорний поклав руку на жердину й перемахнув через неї, наче птах.

Тоді Дум сказав батькові:

— А тепер ти перелізь.

— Він зависокий, щоб перелазити через нього,— відповів батько.

— Перелізь, і я дам тобі цю жінку,—сказав Дум. Герман Кіш розповідав, що батько якусь хвилину

дивився на паркан.

— Я краще пролізу під низом,—попрохав він.

— Ні,— не погодився Дум.

Герман Кіш казав, що батько вже навіть почав присідати до землі.

— Це не тому, що я тобі не довіряю,— промовив батько.

— Отож і поставимо такий заввишки паркан,— сказав Дум.

— Що за паркан? — здивувався Кіш.

— А щоб відгородити хижку цього чорного,— пояснив Дум.

— Не можу я ставити такий паркан, через який не перелізу,— спробував відмагатися батько.

— Герман тобі допоможе,— додав Дум.

Герман Кіш розповідав, що це було точнісінько як і тоді, коли Дум будив їх серед ночі й тяг з собою на лови. Собаки, казав він, знайшли його й батька тільки десь опівдні наступного дня, і вже надвечір вони почали ставити паркан. Він розповідав мені, як вони мусили у видолинку зрубувати деревця й на собі волокти їх, бо Дум не дозволив узяти воза. Тож іноді одного стовпа вони перетягували три-чотири дні.

— Дарма,— казав Дум.—Часу у вас вдосталь. А якщо Раків Брід притомиться, то вночі краще спатиме.

Герман Кіш розповідав, що ставили вони той паркан цілу зиму й ціле літо — торговець віскі за цей час встиг і приїхати, і від'їхати. Нарешті паркан таки скінчили. Він розповідав, що того дня, коли вони поставили останнього стовпа, з хижки вийшов чорний, поклав руку на стовп (то був частокіл, усі стовбурці стійма вкопані в землю) і перемахнув на другий бік, наче птах.

— Добрий паркан,—сказав чорний.—Стривайте,— додав він раптом. — Я хочу вам щось показати.

Він перескочив через паркан назад, увійшов у хижку й потім вийшов ввід ти. На руках у нього, казав Герман Кіш, було немовля — він підніс його вгору, щоб їм було видно по той бік паркану.

— Ну, то якої масті в нього шкіра, не скажете? — запитав він.

Дідусь знову покликав мене, і цього разу я підвівся. Сонце вже сховалося за персиковим садком. Мені було тоді лише дванадцять років, і, як на мене, ця розповідь ще ні до чого не дійшла, вона не мала завершення. Проте я послухався дідуся — не тому, що надокучило слухати Сема, а з чисто дитячої безпосередності, як-от коли дитина на час відстунається від чогось не зовсім їй зрозумілого. До того ж ми всі

звикли слухатися дідуся не з остраху, що він розсердиться і дасть прочуханки, ні, — ми просто вірили, що він вершить чудові справи, що все його діяльне життя — це суцільний ланцюг чудових, а то й величних звершень.

Всі були вже в бричці й чекали на мене. Я сів теж, і коні відразу рушили, щоб чимскоріше добутися до стайні. Кедді впіймала одну рибинку завбільшки як палець, але сама вимокла до пояса. Коні бігли вже шпарко. Коли ми проїздили повз кухню містера Сток-са, звідти війнуло запахом смаженої шинки. Запах той чувся до самих воріт. Ми звернули на дорогу додому, і запаху шинки не стало. Сонце вже майже зайшло.

— Про що ти розмовляв із Семом? — спитав дідусь. Ми їхали в дивному, ледь зловісно застиглому

присмерку, а мені все ввижалося, як Сем Фазерс сидить там на своєму пеньку, якийсь зосереджений, нерухомий і цільний, подібний до заспиртованого музейного експоната. Отож-бо й є. Мені тоді тільки минуло дванадцять років, і я мав ще досить часу, щоб перерости й перейти через цю зловісність присмерку. Я знав, що коли та пора надійде, я все зрозумію. Але Сема Фазерса тоді вже не буде.

— Та так, дідусю,—відповів я.—Просто ми погомоніли собі.

ПО ТОЙ БІК

Холодний доторк твердої круглої трубки стетоскопа до голих грудей неприємно вражав: у кімнаті, великій і прямокутній, обставленій неоковирними меблями з горіхового дерева,—де стояло ліжко, в якому він спершу спав один, яке згодом було йому подружнім ложем, в якому його син був зачатий і народився, а потім лежав перед тим, як його поклали в труну,— у кімнаті, близькій йому шістдесят п'ять років, звичайно тихій, затишній і настільки його власній, що й запах вона мала

такий самий, як і він мав,—тепер у ній наче аж роїлося від людей, хоч насправді їх було тільки троє і всі йому знайомі: Луш'сс Піболі, котрий мав би о цій порі приймати своїх пацієнтів у місті, та негр і негритянка, котрим належало бути — їй у кухні, а йому при косарці на моріжку, вдаючи, що вони заробляють ті гроші, які сподіваються отримати в суботу ввечері.

Але найприкрішим був холодний доторк маленької твердої трубки стетоскопа, прикрішим, ніж навіть те, що йому так брутально оголили груди, покриті пухнатим сивим заростом. Хоча, правду кажучи, одна обставина трохи полегшувала все це. "Принаймні,— думав він з дратівливим сарказмом,—доля вберегла мене від лементу жіночої рідні, як то звичайно буває при весіллях чи розлученнях. А якби ще Піболі забрав цю свою кляту телефонну забавку та відпустив моїх негрів назад до роботи..."

І в цю мить, коли він ще й не скінчив думки, Піболі вже прийняв стетоскоп. Але тільки-но він, роздратовано перевівши подих, зручніше вмостився па подушці, негритянка зняла такий пекельний вереск, що він аж схопився й сів випростаний, затуляючи руками вуха. Негритянка стояла у нього в ногах, її довгі, гнучкі чорні руки затисли бильця ліжка, очі закотились під лоба й світили білками, рот був широко роззявлений, і з нього повільними хвилями линуло сопрано, таке чисте, як органні тони на високому регістрі, і таке гучне в чотирьох стінах, як пароплавна сирена.

— Хлорі! — закричав він.— Замовкни!

Вона не замовкла. Вона начебто й не бачила його, і не чула.

— Ти, Джейку! — гукнув він до негра, що стояв поруч з нею, так само поклавши руки на бильця, а обличчям схилившись до ліжка з виразом похмурої і непроникної задуми.—Вижени її звідси! Мерщій!

Але й Джсйк не ворухнувся, і тоді, пройнятий нестямним гнівом, він обернувся до Піболі:

— Слухай, Луше! Витури звідси цих клятих чорнопиких!

Однак і Піболі, здається, не почув його. Суддя пильно дивився, як він дбайливо вкладає стетоскоп у футляр, а тремке жіноче голосіння тим часом наповнювало собою всю кімнату. Тоді він скинув із себе укривало, скочив з ліжка, розлючено метнувся з кімнати й вибіг із дому.

Похопившись, що на ньому піжама, він квапливо застебнув пальто. Воно було сукняне, чорне, приношене, по-старосвітському елегантне, з соболячим коміром. "Хоч це не встигли сховати від мене,— подумав він, охоплений дратівливою люттю.— Тепер якби ще...— Він подивився на ноги.— А, вони таки на мені.— Тоді подивився на черевики.— Добре, що й з цим гаразд". Потім і миттєвий його подив пригас, і гнів почав потроху розвіюватись.

Він доторкнувся до капелюха і поклав руку на бутоньєрку. Жасмин був на місці. Що там не казав він

про Джейка, як не кляв його (а це траплялося-таки частенько), негр ніколи не забував про квітку, яка до якої пори. Щоразу вона лежала на ранковій таці з кавою, свіжа, щойно зірвана, бездоганна. Квітка і... Він затис ебенову палицю під пахвою і розкрив портфель. Там була книжка й дві чисті хусточки. Одну з них він переклав у нагрудну кишеню і рушив далі. Невдовзі Хлорине завивання заглушила відстань.

Потім якусь часинку йому було вкрай неприємно. Він зневажав юрбища, їх невгомонну, безцільну й затяту глупоту, ці доторки чиєїсь живої плоті до його власної. Але незабаром, хоч і не зовсім скоро, він вибрався з тисняви і, зупинившись, досі ще трохи роздратований і невдоволений, з напівпригаслим гнівом та відразою оглянувся назад до натовпу, що тихо проштовхувався крізь вхід. Почуття відрази вже

пригасало в ньому, а поки він стояв,— і зовсім зникло, полишивши на його обличчі вираз спокою та спокійної розсудливості, ледь забарвленої впертим насмішкуватим здивуванням, але ще без домішки разючого здогаду, ще без сторопіння чи настороженості. Це все мало прийти пізніше. Отож поки що цього не відчувалося в його голосі, який був тепер просто невимушеним, насмішкуватим і стриманим:

— Та їх тут ціла юрба.

— Авжеж,— відповів йому хтось.

Суддя глянув на того, хто це сказав, і побачив юнака в звичайному ранковому вбранні, яке, однак, нагадувало щось весільне. Юнак терпляче й напружено придивлявся до входу.

— Ви когось чекаєте? — запитав суддя. Юнак і собі глянув на нього:

— Так. Чи ви часом не бачили... Але ж ви її не знаєте.

— Кого не знаю?

— Моєї дружини. Власне, вона мені ще не дружина. Весілля мало відбутись опівдні.

— І щось раптом сталося, так?

— Я мусив це зробити.— Юнак дивився на нього напружено й тривожно.—Я спізнювався. Тому й гнав так швидко. А дитина вибігла на дорогу. Я їхав занадто швидко, щоб зупинитись. Отож я мусив звернути.

— Але дитина вціліла?

— Так.— Юнак дивився на нього.— Отже, ви не знаєте її?

— І ви тут чекаєте...—Суддя придивлявся до юнака.— Очі його звузились, погляд став пронизливим і твердим. Раптом він гостро кинув: — Безглуздя.

— Що? Що ви сказали? — запитав юнак непевно, напружено і мало не благально.

Суддя відвернувся. Похмура зосередженість його і спалах гнівного подиву зникли. Він неначе стер їх з обличчя різким рішучим рухом. Вигляд у нього був такий, як у людини, що, не будучи фехтувальником, вправлялася трохи з клинком на випадок якоїсь неймовірної події і ось раптом опинилася зі зброєю в руці саме перед такою подією. Він дивився на вхід, швидко й напружено щось зважуючи. Здавалося, він з тихою й запеклою зосередженістю та спокоєм роздумує над обличчями тих, хто входив; потім він так само спокійно розглянувся, і знову перевів погляд на юнака. Той не зводив з нього очей.

— Ви теж, мабуть, шукаєте своєї дружини,— озвався юнак.— Сподіваюся, ви її знайдете. Сподіваюся.— Якийсь тихий розпач бринів у його голосі.—Гадаю, вона того ж віку, що й ви. Це, певно, несказанно тяжко стояти й чекати на того, з ким постарів у шлюбі, бо це ж такий жах, коли мусиш, як-от я, чекати й виглядати свою наречену. Звичайно, моє чекання мені здається найприкрішим. Розумієте, якби воно сталося

бодай другого дня, то було б куди легше. Хоча тоді я, мабуть, не зміг би звернути, щоб урятувати дитину. Я гадаю, це мені тільки здається так, що в мене найважче. Не може бути так погано, як мені здається. Просто не може бути. Сподіваюся, ви її знайдете. Верхня губа в судді сіпнулася.

— Я прийшов сюди, щоб уникнути декого, а не шукати.— Він подивився на юнака. З обличчя судді й досі не зійшла гримаса, яка мала означати посмішку. Але очі його не посміхались.—Коли б я й шукав когось, то хіба вже свого сина.

— Ах, сина. Розумію.

— Так. Він був би тепер вашого віку. Йому було десять років, коли він помер.

— Пошукайте його тут.

Тепер суддя засміявся, не криючись, тільки очі його не сміялись. Юнак придивлявся до нього поважно й заклопотано з домішкою спокійної допитливості в погляді.

— Ви хочете сказати, що не вірите?

Суддя засміявся на весь голос. Усе ще сміючись, він дістав полотняний кисет і скрутив тоненьку цигарку. Коли він підвів очі, юнак знову придивлявся до входу. Суддя перестав сміятись.

— Чи нема у вас сірника? — запитав він. Юнак глянув на нього. Суддя підніс цигарку.

— Сірника?

Юнак помацав у кишенях.

— Ні.—Він глянув на суддю.—Пошукайте його тут,— додав він.

— Дякую,— відповів суддя.— Пізніше я, можливо, скористаюся з вашої поради.

Він одвернувся, щоб іти. Тоді зупинивсь і оглянувся назад. Юнак усе придивлявся до входу. Суддя став спостерігати за юнаком, сам розгублений, верхня губа в нього посіпувалась. Він знов одвернувся й

хотів уже йти, але раптом застиг на місці. Обличчя його — чуттєві, у зморшках, уста, тонкі ніздрі, очі, що перетворились на самі зіниці,— мало тепер зовсім приголомшений вигляд і зробилося непорушне, як маска. Здавалося, він і ворухнутись не міг. Тоді Мазершед обернувся і побачив суддю. На мить бліді очі Мазер-шеда зблиснули, його наче стесана щелепа враз одвис-ла, відкривши потворно беззубий рот.

— Ти ба! — промовив Мазершед.

— Атож,— відповів суддя.— Це я.

Тепер було так, наче гіпноз минув, і натомість глибока тінь розгубленості й настороженості лягла йому на обличчя. Навіть для нього самого його слова прозвучали по-ідіотському:

— Я думав, що ви пом....—Але якось він спромігся взяти себе в руки, і голос його знову став легкий, насмішкуватий і стриманий: — Ну то як?

Мазершед подивився на суддю — присадкуватий чоловічок в абияк пошитому, брудному, замизканому костюмі, з заяложеним комірцем, який зроду-віку не знався з краваткою,— погляд його був тьмяний, ледь дрімливий і водночас сповнений запеклої люті.

— Отже, вони й вас сюди запроторили?

— Це залежить від того, що ви розумієте під словом "вони" й під словом "сюди".

Мазершед розлючено махнув рукою:

— Сюди — значить, сюди! Оті проповідники! Крикуни Ісусові!

— Так он що,—відказав суддя.—Ну, якщо я й справді там, де, як мені починає здаватись, я опинився, то я не знаю, чи я тут, чи ні. Але ви-то вже напевно не тут, правда?

Мазершед гостро вилаявся.

— Атож,—мовив суддя.— Коли ми сиділи вечорами у мене в кабінеті й дискутували про Вольтера та Інгерсола !, то й гадки собі не мали, що дійдемо до такого, правда? Ви, атеїст, який впадав у нестяму, тільки-но побачивши церковний шпиль, і я, який ніколи не міг настільки розминутися з розумом, щоб пристати на вашу теорію нігілізму, таку приємну і зручну для життя...

— Зручну для життя! — скрикнув Мазершед.— Го-сноди боже, я...

У безсилій люті він вилаявся. Суддя, можливо, й посміхався, тільки не очима. Він послинив цигарку.

— Чи нема у вас сірника?

— Що? — здивувався Мазершед. Він витріщився на суддю, розтуливши рота. Тоді понишпорив по кишенях. Через той гарячковий його рух на мить під пахвою у нього зблиснула колодочка важкого пістолета.— Ні,— відповів він.— Нема.

— Так...—промовив суддя, крутячи в пальцях цигарку. Погляд його був трохи насмішкуватий,—Але ви мені ще не сказали, що тут робите. Я чув, що ви тоді...

Мазершед вилаявся знову, швидко й розлючено.

— Ні. Я просто вчинив самогубство.— Він втупився в суддю,—Хай йому чорт, я пам'ятаю, як підніс пістолета, як маленьке холодне кружальце доторкнулось мені до вуха, пам'ятаю, як натис пальцем на гачок...— Він не спускав очей із судді.— Я думав, що це єдиний спосіб уникнути тих проповідників, бо ж за їхніми церковними канонами...— Він усе не спускав із судді тьмяних апоплексичних очей, в яких клекотіла лють.— Але ви — я знаю, чого ви тут. Ви прийшли шукати свого хлопця.

1 І н г е р с о л, Роберт Грін (1833—1899) — американський юрист і філософ, вільнодумець за світоглядом.

Суддя опустив погляд, верхня губа його знов сіпнулась, і порух цей передався вище, до мішків під очима. Він тихо сказав:

— Ні.

Мазершед пильно дивився на нього.

— Шукати свого хлопця. Агностицизм! — буркнув він.—-Не сказати ані "так", ані "ні", аж поки не помацаєш пальцями. І продатися тому, хто більше заплатить. Господи боже, я б уже волів махнути рукою й померти в благочесті, щоб усі дурні на десять миль навколо зняли вереск до самого неба...

— Ні,— тихо сказав суддя, на коротку мить мертвотно зблиснувши зубами. Очі його були все так само прикуті до землі. Потім він знову дбайливо послинив цигарку.— Здається, тут чимало людей.

Запекло ворухнувши щелепами, Мазершед втупив у суддю задумливий погляд. Бліді, сповнені люті очі його непорушно застигли.

— Ви, певно, побачили тут і інші знайомі обличчя, не лише моє,— сказав суддя.— Може, навіть і тих, кого знали тільки на ім'я?

— Ага,—відказав Мазершед.—Ясно. Тепер я вас розумію.

Суддю, здавалося, обходила тільки цигарка.

— То вам, бачу, й до них кортить допастися? Давайте. Я там не дуже поживився, але, може, ви зумієте витягти з них трохи більше такого, що вам до шмиги. Може. Бо ви ж хочете не так щось нове дізнатись, як мати новий привід для сумнівів. Ну, цим-то вони вас вдовольнять, кожен з них.

— Ви хочете сказати, що...

Мазершед знову вилаявся, хрипко й оскаженіло.

— Авжеж. Інгерсол. Пейн *. Усі ці вилупки, що їх я з дурного розуму читав, замість жити собі на втіху.

1 Пейн, Томас (1737—1809) — американський публіцист і філософ-деїст.

— Справді? — сказав суддя.— Отже, Інгерсол.".

— Авжеж. Отам, на лаві, при вході до парку. І, може, на тій самій лаві знайдете ще одного, котрий баз-грав оті слинтяві історійки. Якщо його ще нема, то він скоро буде.

Отож суддя сів собі трохи далі, ліктями спершись на коліна, а в пальцях тримаючи незапалену цигарку.

— Значить, і ви примирилися,— сказав він. Чоловік, якого Мазершед назвав Інгерсолом, спокійно подивився збоку на суддю.— Із цим місцем.

— А-а,— відказав чоловік, коротко й різко махнувши рукою.— Примирився.

Суддя не підводив погляду.

— І ви пристали на це? Погодилися? — Всю увагу судді, здавалося, поглинула цигарка.—Якби тільки я міг Його побачити, поговорити з Ним. — Він повільно крутив цигарку в пальцях.— Може, я шукав Його. Може, шукав Його весь час, коли читав ваші книжки, І Вольтера, і Монтеск'є. Може, й справді.—Він повільно крутив цигарку;—Я вірив у вас. У вашу щирість. Я казав собі: якщо людина взагалі спроможна знайти Істину, то він буде серед тих, хто її знайде. Один час, коли мене діймав пекучий біль від свіжої рани, яка примушує навіть розумну людину хапатися за будь-які думки, хоч би й зовсім несусвітні, мені була зринула в голові химерна ідея... Ви перший узяли б її на сміх, як я й сам зробив пізніше. Отож я подумав: а може, той світ це така собі зупинка по дорозі в ніщо, де на коротку часину простому смертйому випадає щиросердо поговорити з такою людиною, як от ви, в яку він вірить. І що він може почути з власних її уст ці слова: "Є надія" або ж: "Немає нічого". Я казав сам собі: якщо так, то я тоді не Його шукатиму, я шукатиму Інгерсола, чи Пейна, чи Вольтера.— Суддя приглядався до цигарки.— Скажіть же мені тепер своє слово. Скажіть або те, або те. Я повірю.

Той другий дивився з хвилину на суддю, а тоді озвався:

— Чому? Чому ви повірите?

Папірець, з якого була скручена цигарка, розклеївся. Суддя знову дбайливо скрутив її, обережно притримуючи пальцями.

—— Розумієте, в мене був син. Останній представник мого роду. Коли моя дружина померла, ми жили самі, двоє чоловіків у домі. Це був славний рід, справді. І я хотів, щоб мій син виріс мужній, гідний цього роду. Він мав поні, на якому весь час їздив. У мене є фотокартка їх обох, я її використовую як закладку для кішжок. Часто, коли він проїздив повз вікно бібліотеки, я дивився на цю картку чи непомітно приглядався до сина і думав собі: "Він же — вся моя надія!" А про поні думав: "Який же це тягар ти сліпо несеш, німотне створіння!" Одного дня мені зателефонували до контори. Хлопець зачепився за стремено, і кінь якийсь час волік його за собою, поки хтось не побачив його. Чи то поні його хвицнув, чи то він сам, падаючи, розбив голову, я так і не дізнався.

Суддя обережно поклав цигарку поруч на лаву, розкрив портфель і дістав книжку.

— "Філософський словник" Вольтера,— сказав вій.— У мене завжди з собою якась книжка, бо я дуже люблю читати. Так склалося, що моє життя самотнє,— тому, що я останній у роді, та ще, може, й тому, що я республіканський урядовець у твердині демократів. Я федеральний суддя округи Міссісіпі. Мій тесть був республіканець.— І квапливо додав: — Я вважаю, що засади республіканської партії найкраще відповідають нашій країні. Ви й не повірите, але за останніх п'ятнадцять років єдиним моїм інтелектуальним співрозмовником був один фанатик-атеїет, майже неписьменний, що не тільки зневажав усяку логіку й науку, але й ще страшенно смердів тілом. Іноді, коли ми сиділи з ним у мене в кабінеті дощовитими літніми вечорами, я навіть думав, що якби навернення на віру могло усунути його нехіть до купання, то вже заради одного цього варто було з ним повозитися.— Він дістав фотографію з книжки й показав.—Ось такий був мій син.

Сусід подивився на фото, не поворухнувшись, не простягти руки, щоб його взяти. З поруділої вицвілої картки гордовито й незворушно дивився на них десятирічний хлопчик, що сидів верхи на поні.

— Взагалі він весь час їздив на ньому, навіть до церкви (я тоді постійно ходив до церкви. Та й досі часом ходжу, навіть тепер). Довелося спеціально найняти грума, щоб...— Він задумливо подивився на фотокартку.— Коли його мати померла, вдруге я вже не женився.

А моя мати була хвороблива й недужа. Мені легко було напосісти на неї. Коли тіток не було близько, я до того надокучував їй, що вона пускала мене босоніж до садка, а двоє служників пильнували, щоб дати мені знак, коли підходитимуть тітки. Я повертався в дім, гордий своєю мужністю, втішений перемогою — це все до тієї хвилини, поки не входив у її кімнату. Тоді я починав розуміти, що за кожну порошинку, по якій з такою приємністю ступали мої ноги, вона заплатить ще однією секундою життя. І ми сиділи в сутінках, мов двоє дітлахів — вона тримала мене за руку й тихенько плакала, а потім входили тітки з лампою. "Що ти, Софіє! Знову плачеш? На що він тебе знову підбив?" Вона померла, коли мені було чотирнадцять років; лише в доллять вісім я став на власні ноги й одружився з жінкою, що припала мені до душі; коли у нас народився син, мені було тридцять сім.— Він дивився на фотографію; мішки під його примруженими очима були помережані безліччю дрібненьких зморщечок, таких тоненьких, як рисочки на гравюрі.—

Він весь час їздив верхи. От і на фотокартці він з конем удвох, вони були нерозлучні. Я її використовував як закладку до фоліантів, в яких його й моїх предків можна простежити в наших американських анналах аж до десятого коліна. І що далі я гортав сторінки, то виразніше мені уявлялось, як він у живій своїй подобі їде верхи тією довгою дорогою, яку пройшла його плоть і кров, перше ніж втілилась у ньому.

В руці у судді була фотокартка. Другою рукою він узяв цигарку. Папірець розклеївся, і він так і тримав цигарку в повітрі, ніби не наважувався піднести її до рота.

— Тож скажіть мені своє слово. Я повірю.

— Ідіть шукайте свого сина,—озвався сусід.— Ідіть шукайте його.

Суддя навіть не ворухнувся, а й далі сидів у тій самій позі, з фотографією і розклеєною цигаркою в руках. Здавалося, його скував якийсь страшний неспокій.

— І я знайду його? Знайду?

Сусід не відповів. Тоді суддя обернувся і глянув на нього, а цигарка й зовсім розірвалася, і тютюн посипався йому на начищений лискучий черевик.

— І це ваше слово? Я повірю, кажу ж вам. Сусід сидів, схиливши голову, сивий, непорушний,

без ніякого виразу і майже позбавлений плоті.

— Ну-бо. Ви ж не можете цим і обмежитись. Не можете.

Алеєю повз них раз у раз проходили люди. Пройшла жінка з дитиною і кошиком, молода жінка в простій поношеній, але чистій накидці. Вона обернула своє просте, ясне й лагідне обличчя до чоловіка, якого Мазершед назвав Інгерсолом, і щось сказала лагідно й спокійно. Потім подивилась на суддю лагідним і відкритим поглядом, в якому не було ні зухвалості, ні надмірної сором'язливості, і рушила далі.

— Ну-бо. Ви ж не можете. Не можете так.— Його обличчя поступово втрачало будь-який вираз. Він ще не договорив, як воно вже стало непроникним, і слова "Не можете. Не можете" він повторював тоном людини, що поринула в задуму.— Не можете,— промовив він.— Тобто вас слід розуміти так, що ви нічого не можете мені сказати? Що ви не знаєте? Що ви, навіть ви, не знаєте? Ви, Роберт Інгерсол? Роберт Інгер-

сол? — Сусід не ворухнувся.— І це Роберт Інгерсол каже мені, що я двадцять років спирався на очеретину, таку ж хистку, як і я сам?

Сусід усе не підводив очей.

— Ви бачили молоду жінку з дитиною, вона тільки-но пройшла. Підіть за нею. Подивіться їй в обличчя.

— Молода жінка. З ди...— Суддя подивився на нього.—Ага. Розумію. Авжеж. Я подивлюся на дитину й побачу рубці! Потім я маю подивитись на жінчине обличчя. То це й усе?

Сусід не відповідав.

— То це така ваша відповідь? Ваше останнє слово?

Сусід не ворухнувся. Верхня губа в судді сіпнулася. Порух цей передався вище, до очей, під якими мішкувато обвисла шкіра,— здавалось, то розпука, горе, спалахнувши востаннє, ніби вогонь перед тим, як згаснути, відбились у нього на обличчі тьмяним прикінцевим полиском ледь вищирених мертвих зубів. Він підвівся і сховав фотографію назад у портфель.

— І цей чоловік каже, що був колись Робертом Інгерсол ом!

На обличчі судді з'явилося щось подібне до посмішки, але очі його не посміхалися.

— Це ж я не доказу шукав. Хто-хто, а я вже знаю, що доказ — то просто софізм, який винайшла людина, щоб виправдати перед собою та своїми ближніми власну сліпу хтивість і глупоту. Зовсім не доказу я шукав.

Затиснувши палицю й портфель під пахвою, він скрутив ще одну тоненьку цигарку.

— Не знаю, хто ви, але я не вірю, що ви Роберт Інгерсол. Та хоч би ви й були ним, я б усе одно, мабуть, не міг би в цьому переконатись. В усякому разі, існує певна внутрішня закономірність, якої мусиш дотримуватись, байдуже, слушна вона чи ні, бо лише завдяки їй людина може колись померти. І полягає вона в тому, що я був і я є; що я є і я буду, аж поки надійде мить, коли мене не стане. І потім мене вже ніколи не буде. Як то воно сказано? Non fui. Sum. Fui. Non sum K

Тримаючи в пальцях незапалену цигарку, він подумав, що треба пройти далі. Але натомість зупинився й подивився на дитину. Мале сиділо тут-таки на алеї, біля ніг жінки, круг нього стояли чи й просто валялися дрібненькі олов'яні чоловічки. Збоку лежав перекинутий і порожній тепер кошик. Тоді суддя завважив, що чоловічки ті — римські солдати, кожен на свій лад скалічені й побиті: хто без голови, хто без рук чи ніг; знеможені й незбагненно войовничі, вони лежали то ницьма, то горілиць, розкидані довкола у милостивому й незбагненному поросі. На обох ступнях у дитини, якраз посередині, були невеличкі рубці. Третій рубець виднів на долоні простягненої руки, а поки суддя трохи насмішкувато й здивовано приглядався до малого, той змахнув рукою й тих чоловічків, що стояли, і він побачив тепер четвертий рубець. Дитина почала плакати.

— Ш-ш-ш,— промовила жінка.

Вона підвела погляд на суддю, потім схилилась навколішки і порозставляла солдатиків. Личко дитини було в брудних патьоках, вона все плакала, голосно н повільно, без пристрасті й без сліз.

1 Мене не було. Я є. Я був. Мене нема (латин.).— Давня латинська епітафія.

— Глянь-но! — промовила жінка.— Бачиш? Ось-о! Ось і Пілат! Глянь-но!

Дитина стихла. Без плачу вона сиділа в поросі й дивилась на солдатиків таким самим незрозумілим поглядом, що й у них був,— старечим, стриманим і байдужим. Жінка поперекидала солдатиків назад у порох.

— Дивись! — скрикнула вона ніжно й дзвінко.— Бачиш?

Хвильку дитина сиділа ще тихо. Тоді знову почала плакати. Жінка підвела малого, сіла з ним на лаві і стала поколихувати його взад-вперед, поглядаючи вгору на суддю.

— Годі вже, годі,—приказувала вона.—Годі вже тобі.

— Він недужий? — запитав суддя.

— Та ні. Просто йому набридли ці іграшки, як то в дітей буває.— Вона ніжно й безтурботно поколихувала дитину.— Годі вже, годі. Ось дядечко на тебе дивиться.

Дитина все плакала.

— А в нього нема інших іграшок? — запитав суддя.

— Чому нема, є. їх стільки, що поночі я боюся по хаті ходити. Але солдатиків він любить найбільше. Вони у нього від одного старого добродія, що живе тут нібито вже давно. Цей добродій дуже багатий, він має сиві вуса й витрішкуваті очі, як у старих людей, що не знають міри в їжі; я так йому й кажу. В нього є лакей, що носить його парасольку, пальто й плед, і деколи цей добродій сидить тут із нами годину чи й більше, і балакає, і дихає так важко. При собі він завжди має цукерку абощо.

Жінка дивилась на малого, обличчя її було задумане й лагідне. Дитина все плакала. Суддя стояв і трохи насмішкувато й розгублено приглядався до брудних дитячих ніг у рубцях. Жінка підвела очі й перехопила його погляд.

— Ви дивитесь на ці сліди й думаєте, звідки вони в нього, так? То зробили йому діти, коли гралися. Звісно, вони й гадки не мали, що йому боляче. Певно, це вразило їх не менш, ніж його. Знаєте, як то з дітьми буває, коли їм робиться нудно.

— Я розумію,— мовив суддя.— В мене теж був син.

— У вас є син? Чого ж ви не привели його сюди? Нехай би й він погрався нашими солдатиками, ми були б тільки раді.

Зуби в судді ледь зблиснули.

— Гадаю, він трохи вже завеликий, щоб гратися іграшками.—Суддя дістав із портфеля фотографію.— Ось такий був мій син.

Жінка взяла фотокартку. А дитина все плакала, тепер уже голосно.

— Та це ж Говард! Ну, то ми його бачимо кожний день. Він щодня тут проїжджає. Деколи він зупиняється і дозволяє й нам трошки проїхатись. Я йду поруч і підтримую малого,—додала жінка, підвівши погляд на суддю. Вона показала фото дитині.— Дивись! Бачиш, це Говард на своєму поні. Бачиш?

Не перестаючи плакати, малий подивився на фотокартку; личко його, все в патьоках від сліз та бруду, мало вираз відсторонений і байдужний, немовби він жив водночас двома різними, розмежованими життями. Жінка повернула фотографію судді.

— Ви, певне, шукаєте його.

— Т-так,— сказав суддя, майже не розціплюючи зубів.

Тримаючи в пальцях незапалену цигарку, він дбайливо сховав фотокартку в портфель. Жінка підібрала сукню й посунулась на лаві, щоб звільнити йому місце.

— Сідайте, будь ласка. Ви його обов'язково побачите, коли він проїздитиме.

— Т-так,—— знову сказав суддя. Він розгублено по-

А знаєте, це близько до правди. То, кажете, він завжди їздить на тому самому поні?

— Атож.

Спокійний подив був у неї в очах, коли вона повагом глянула на нього.

— І скільки, ви гадаєте, років тому поні?

— Ну, я не знаю. Але на вигляд — кінь якраз на хлопців вік.

— Тобто ви хочете сказати, що поні молодий?

— Ну... Звичайно. Звичайно.

Вона дивилася на суддю широко розплющеними очима.

— Т-так,—знову сказав він крізь ледь розціплені зуби. Тоді обережно закрив портфель і дістав з кишені монету в півдолара.— Може, й солдатики йому вже набридли. То, може, оце...

— Дякую,— відказала жінка й відвела погляд від монети.— У вас таке сумовите обличчя. А коли вам здається, що ви усміхаєтесь, воно ще сумовитіше. Ви погано себе почуваєте? — Вона глянула на його простягнену руку, але нічим не показала, що хоче взяти монету.— Розумієте, він її просто загубить. А вона ж така гарна й блискуча. Коли він підросте й знатиме, як берегти такі дрібні іграшки... Він ще такий маленький, ви самі бачите...

— Так, я бачу,— сказав суддя. Він поклав монету назад у кишеню.— Що ж, я гадаю, мені пора...

— Почекайте разом з нами. Він завжди тут проїздить. Так ви його найшвидше знайдете.

— Т-так,— сказав суддя.— На поні, на тому самому поні. Розумієте, цьому поні тепер мало б бути тридцять років. Він сконав у мене в загороді у вісімнадцятирічному віці, і перед тим уже шість років ніхто

дивився на неї притьмареним

поглядом.—

на ньому не їздив. Це було дванадцять років тому. Ні, краще мені піти.

І знову йому було дуже неприємно. Навіть удвічі неприємніше, коли зважити, що прохід був вузький і що перше він рухався разом з людським потоком, а тепер мусив кожен крок виборювати, ідучи в протилежному напрямку. "Але принаймні я вже знаю, куди йду,— подумав він, ступаючи у своєму плескатому капелюсі, з палицею і портфелем під пахвою,— чого раніше, здається, не знав". Нарешті він вибрався з тисняви і, глянувши на годинник на будинку окружної управи — як і щоразу, коли спускався сходами із своєї контори,— побачив, що має ще цілу годину вільну до вечері, до того часу, поки побачать його

сусіди, як він проходить завжди о своїй порі. "Я ще встигну сходити на кладовище",— подумав він і аж лайнувся з досади й роздратування, коли глянув на щойно вириту яму і побачив, що випадково чи то навмисне хтось кинув кілька грудок землі на мармурову плиту поряд з ямою.

— Клятий Петігрю,— промовив суддя.— Міг би простежити за цим. Я казав йому, що хочу, щоб обидві були якомога ближче одна до одної, але ж я думав, що він принаймні...

Він став навколішки і спробував прибрати землю, що натрусилася на плиту. Та спромігся відгорнути лише ту, яка почасти закривала напис: "Говард Елі-сон II. 3 квітня 1903—22 серпня 1913" і нижче скромну епітафію вигадливим готичним письмом: "Auf Wiedersehen синку". Він доторкався до літер і гладив їх, хоч землі на них уже не було, а на обличчі у нього стояли задума й супокій, коли він немовби звертався до чоловіка, якого Мазершед назвав Інгерсолом.

— Розумієте, якби я міг повірити, що знов його побачу й торкнуся, я б його й не втрачав. А якби я не

1 До побачення (кім.).

втрачав сина, я б його ніколи й не мав. Бо я став собою, пройшовши через біль утрати, завдяки йому. Я не знаю, чим я був, і не знаю, чим я буду. Але завдяки смерті я знаю, що я існую. Оце і все те безсмертя, що його розум здатен збагнути, а плоть повинна жадати. Решта — то для селюків, для йолопів, які не спроможні полюбити сина настільки, щоб його втратити.— Помережане зморшками обличчя судді розгублено скривилося, а рука й далі легенько погладжувала мовчазний напис.— Ні. Я цього не потребую. Мені вистачить лежати поруч із ним. Щоправда, поміж нами буде стіна тліну, і він сам уже двадцять років як став тліном. Але колись і я стану тліном. Та й те сказати,— голос його звучав тепер твердо, спокійно, навіть урочисто,— хто наважиться твердити, що

неодмінно повинні існувати жива плоть і кров для того, щоб любов мала в чому втілитись?

Було вже пізно. "Певно, вони якраз у цю мить переводять назад стрілки годинників",— подумав він, простуючи вулицею додому. Чогось не чути було, як працює косарка на моріжку, але тільки прокинулась у ньому злість на Джейка, як він помітив ряд автомобілів перед воротьми свого будинку, і його охопив раптовий поспіх. Але не аж надто великий, бо, глянувши на машину, що стояла перед усіма іншими, він знову лайнувся:

— Клятий Петігрю! Казав же йому при свідках, коли підписував заповіт, що не хочу, щоб мене волокли ногами вперед через увесь Джефферсон із швидкістю сорока миль на годину. Наче він не міг знайти для мене пристойної пари коней!.. їй-бо, доведеться-таки явитись йому та нагнати страху, як нарадив би мені Джейк.

Але треба було поспішати, час підганяв його. Він квапливо звернув за ріг будинку, до кухонних дверей (при цьому завваживши, що траву на моріжку рів-

ненько підстрижено, мовби це робилося ще сьогодні), і ввійшов. До нього донеслися слабкі пахощі квітів і почувся чийсь голос; часу він мав саме стільки, щоб скинути пальто й піжаму, дбайливо повісити їх у шафі, пройти через хол, де духмяніли зрізані квіти й бринів голос, і шмигнути у своє вбрання. Воно було щойно випрасуване, а обличчя тільки-но поголене. Та хай там як, а одяг був його власний, і він так жадібно й нетерпляче припасувався до цих давніх і знайомих обіймів, що їх не владна була усунути жодна праска, як раніше вмощувався був у постелі на зимову ніч.

— А так,— наче озвався суддя до чоловіка, якого Мазершед назвав Інгерсолом,—кінець кінцем, це найкраще. Старій людині нема нічого

любішого, як власна її одежа, звичні її думки й сподівання, власні руки й ноги, лікті, коліна, плечі, коли знаєш, що все воно до тебе припасовано.

Раптом світло згасло — із тихим, слабким, ненав'язливим, глухим звуком, і на коротку мить на нього війнуло моторошно гнітючим пахтінням неживих уже квітів; водночас він усвідомив, що змовк і той дрімотний голос. "І це в моєму домі,— подумав він, чекаючи, щоб розвіявся запах квітів.—А мені й на думку не спало поцікавитись, хто то говорить, аж поки голос змовк". Потім він почув, чи то відчув стримуване човгання ніг коло себе, і ось він уже лежав у суцільній темряві, руки схрещені на грудях, як сплять старі люди, чекаючи на ту мить. І вона прийшла. Тоді він сказав стиха — насмішкувато, глузливо й мирно, як звик казати щовечора в ліжку у своїй самотній і мирній кімнаті,— коли останній повний видих ще раз пробудив його і він мовби на хвильку розглянувся з порога сну:

— Чиніть, що вам належить, панове присяжні.

ПЕРСІ ГРШМ

У місті Джефферсоні жив собі юнак на прізвище Персі Грімм. Він мав десь років двадцять п'ять і був капітаном Національної гвардії штату. Він народився в цьому місті й прожив тут усе своє життя, за винятком тих літніх місяців, коли йому треба було виїздити на збори в табори. Через свій молодий вік він не брав участі у першій світовій війні, проте аж 192І чи 1922 року збагнув, що ніколи не вибачить цього своїм батькам. Його батько, торговець залізними виробами, не розумів його. Він вважав, що хлопчисько просто ледачий і схоже на те, що скоро взагалі пуститься берега. Насправді ж хлопець переживав тяжку трагедію: його мучило усвідомлення того, що він — і не тільки він — народився надто пізно й проґавив той час, коли йому належало бути дорослим, а не дитиною, але не запізно, щоб дізнатися про це з перших рук. І тепер, коли воєнна істерія вже минула, коли ті, що тоді найдужче галасували, бо навіть вони, герої, що воювали і постраждали, почали дивитися один на одного трохи скоса, він не мав з ким порозмовляти, не

мав кому вилити душу. Власне, він і бився вперше по-справжньому з одним колишнім солдатом, який заявив, що коли б йому знов довелося йти на війну, він воював би на боці Німеччини проти Франції.

Грімм відразу присікався до нього.

— А проти Америки також? — спитав він.

— Так, якби вона з дурного розуму знов почала допомагати Франції.

Грімм, не довго думаючи, вдарив його. Він був нижчий за солдата, а крім того, не мав ще й двадцяти років. Відомо було наперед, чим скінчиться бійка, навіть Грімм не сподівався на успіх. Проте він тримався, аж поки сам солдат попросив глядачів угамувати хлопця. Синцями та шрамами, винесеними з тієї бійки, він пишався не менше, ніж згодом військовою формою, за яку так сліпо боровся.

Врятував його новий закон про цивільну оборону. Грімм скидався на людину, що довго блукала навмання по болоту. Здавалося, він не тільки не бачив перед собою стежки, а й знав, що її немає. І раптом перед ним відкрилося нове життя, визначене, ясне. Змарновані в школі роки, коли в нього ніхто не помічав ніякісінького хисту, коли його вважали ледачим, упертим, без краплі шанолюбства,— ті роки лишились позаду, забулися. Він побачив своє подальше життя, просте й рівне, як порожній коридор, назавжди позбавлене необхідності думати й вирішувати, побачив тягар, який він тепер узяв на плечі й поніс, блискучий, невагомий, войовничий, як його латунні офіцерські відзнаки: благородну, безоглядну віру в фізичну силу й сліпу покору, впевненість у тому, що біла раса вища за будь-які інші, що американці вищі за будь-яких білих, а американці у військовій формі вищі за решту американців і що як плату за цю впевненість, за цей привілей, у нього можуть забрати тільки його життя. На кожне національне свято, що хоч якось було пов'язане з воєнною історією, від одягав свою капітанську форму й виходив до міста. І коли він, поблискуючи снайперським значком (з

нього був чудовий стрілець) та погонами, походжав серед цивільних городян, стрункий, з суворим обличчям, на якому проступала войовничість, змішана з сором'язливою хлоп'ячою гордістю, кожен, кому він траплявся назустріч, згадував його бійку з колишнім солдатом.

Він не був членом Американського легіону, проте не з своєї вини, а з вини батьків. Але того суботнього вечора, коли мулата Джо Крістмеса привели з Моттс-гауна, звинувативши його в тому, що він убив міс Джоанну Берден, Персі Грімм уже встиг навідатися до командира місцевого поста легіону.

Його думки, його слова були надзвичайно прості й зрозумілі.

— Ми повинні подбати про порядок,— заявив він.— Хай закон покаже свою силу. Закон і нація. Ніхто з цивільних не має права засуджувати людину на смерть. Ми, солдати Джефферсона, повинні доглянути, щоб усе було як слід.

— А звідки ви знаєте, що в когось є якісь інші наміри? — спитав командир легіону.— Ви, може, щось чули?

— Я не знаю. Я не слухаю, що хто каже.

Він не брехав. Він, видно, був надто байдужий до того, що кажуть або чого не кажуть цивільні, щоб ще й брехати про це.

— Не в тім річ,— повів він далі.— Річ у тім, чи ми, солдати Джефферсона, що носять військову форму, скажемо перші свою думку. Треба тут-таки, на місці, показати всім тим людям, як на це дивиться уряд Сполучених Штатів. Щоб вони не могли й слова писнути.

Його план був зовсім простий. Сформувати з міських легіонерів загін під його, командою, як йому й належало за званням.

— А якщо вони не захочуть, щоб я командував, то мені байдуже. Я можу бути заступником. Або сержантом чи єфрейтором.

Грімм так і думав. Він не гнався за скороминущою славою. Він був надто щирий. Такий щирий, такий прямодушний, що командир легіону втримався від легковажної відмови, яка вже мало не злетіла була з його уст.

— Я все ж таки не думаю, що в цьому буде потреба. А якщо й буде, ми всі виступатимемо як цивільні. Я не можу для такої мети використовувати легіон. Зрештою, ми тепер не солдати. Не думаю, щоб я вдався до таких дій, якби навіть міг.

Грімм глянув на нього — не сердито, а швидше гидливо, як на якусь комаху.

— Ви ж колись також носили форму,— терпляче сказав він.— Я сподіваюся, що ви не скористаєтеся своєю владою, щоб перешкодити мені поговорити з ними, правда ж? Як з приватними особами.

— Ні, не скористаюся. Та й, зрештою, я не маю такої влади. Але пам'ятайте: тільки як з приватними особами. Мого прізвища не називайте.

І тоді Грімм завдав йому удару.

— А я й не думав називати вашого прізвища,— сказав він і пішов.

Це було в суботу близько четвертої. До кінця дня Грімм устиг обійти ті крамниці й контори, де працювали члени легіону, тому надвечір у нього набралося вже доволі таких самих, як і він, розпалених людей, щоб скласти з них добрий загін. Він був невтомний, стриманий, але наполегливий, у ньому вчувалося щось невідпорне, пророче. Та в одному питанні всі новобранці були на боці свого командира: ця справа

не стосувалася офіційного призначення легіону. Потім без якихось особливих зусиль він домігся своєї початкової мети: став командиром. Поки настав час вечеряти, він зібрав їх усіх, поділив на групи, призначив офіцерів і штаб; тепер наймолодші, ті, що не воювали у Франції, запалилися остаточно. Він звернувся до них з короткою, спокійною промовою:

— Лад... правосуддя... нехай люди бачать, що ми носимо форму Сполучених Штатів... І ще одне.— На мить він удався до панібратства, як той командир полку, що знає своїх солдатів на ім'я: — А це вже на ваш розсуд, хлопці. Як ви скажете, так я й зроблю. Я думаю, що буде добре, коли я залишуся у формі, аж поки все скінчиться. Хай бачать, що тут присутній не тільки дух дядька Сема, а й він сам.

— Але ж його тут нема,— відразу заперечив котрийсь із новобранців; він дотримувався того самого погляду, що й командир, який, до речі, був відсутній.— Все-таки уряд тут ні до чого. Кеннеді це може не сподобатись. Це ж справа Джефферсона, а не Ва-шінгтона.

— Нічого, сподобається,— відповів Грімм.— Навіщо ж тоді існує ваш легіон, як не на те, щоб захищати Америку й американців?

— Ні,— підхопив ще один,— Мені здається, що не треба влаштовувати з цієї справи параду. Можна і без нього зробити все, що ми хочемо. Навіть ще й краще. Правда ж, хлопці?

— Гаразд, я зроблю так, як ви кажете,— погодився Грімм.— Але нехай кожен візьме пістолет. Через годину ми влаштуємо невеличкий огляд зброї. Зберемося тут.

— А що скаже Кеннеді про наші пістолети? — спитав хтось.

— Про це я сам домовлюся,— відповів Грімм.— Отже, через годину приходьте сюди зі зброєю.

Він відпустив усіх, а сам подався тихою площею до контори шерифа. Там йому сказали, що шериф удома.

— Вдома? — перепитав Грімм.— У такий час? Що ж він робить тепер удома?

— Мабуть, вечеряє. Такому здорованеві треба їсти та й їсти.

— Вдома,—ще раз сказав Грімм. Він не блиснув люто очима, тільки на обличчі в нього з'явився той самий холодний, незворушливий вираз, з яким він дивився на командира легіону.— Вечеряє...

Грімм повернувся й швидко вийшов. Він знов перетнув порожню площу, тиху площу, на якій нікого не було, бо мешканці мирного міста в мирній державі мирно вечеряли в себе за столом. Він пішов до шерифа додому. Шериф відразу сказав: "Ні".

— Щоб оце п'ятнадцять чи двадцять бельбасів вешталося по площі з пістолетами в кишенях? Ні й ще раз ні! Цього не буде. Не буде. Я не дозволю. Не заважай мені, я сам упораюся з цією справою.

Якусь мить Грімм ще дивився на шерифа, тоді повернувся й швидко пішов геть.

— Що ж,— сказав він,— як хочете. Я не заважатиму вам, але й ви не заважайте мені.

Це була не погроза. Надто рівно, остаточно і без-сторонньо звучали його слова. Він швидко віддалявся. Шериф якусь хвилю дивився йому вслід, тоді гукнув його. Грімм обернувся.

— Свій пістолет також залиш удома, чуєш? — сказав шериф.

Грімм не озвався, він пішов своєю дорогою. Шериф, насупившись, стежив за ним, поки його було видно.

Того вечора шериф після вечері повернувся до міста, чого не робив уже багато років, хіба що була якась нагальна потреба. Там він побачив пікети з Гріммових людей: один стояв біля в'язниці, другий — біля будинку суду, а третій наглядав за майданом і прилеглими до нього вулицями. Шерифові сказали, що решта їх — зміна — чекали в конторі продажу бавовни, де працював Грімм. Там у них була канцелярія і штаб. Шериф зустрів Грімма на вулиці — той саме перевіряв вартових.

— Ану, ходи сюди, хлопче,— сказав він.

Грімм спинився. Він не рушив з місця, і шериф сам підійшов до нього. Він поплескав товстою рукою Грімма по стегні й мовив:

— Я ж тобі наказував залишити цю штуку вдома. Грімм нічого не відповів: він незворушно дивився

на шерифа.

— Ну що ж,— зітхнув шериф,— коли не хочеш, то доведеться призначити тебе своїм помічником з обмеженими повноваженнями. Але ти навіть не показуй нікому пістолета, поки я тобі не звелю. Чуєш?

— Певне, що не покажу,— відповів Грімм.— Ви хочете, щоб я не витягав пістолета, поки не виникне потреби.

— Сказано тобі, не витягай, поки я не звелю,— мовив шериф.

— Певне,— відповів Грімм, спокійно, терпляче, згідливо.— Я ж те саме кажу. Не хвилюйтесь. Я буду на місці.

Пізніше, коли місто затихло, коли спорожнів кінотеатр і аптеки одна за одною позачинялися, люди з його загону також почали розходитись. Грімм їх не спиняв, тільки стежив за ними холодним поглядом. Вони трохи злякалися і зайняли вичікувальну позицію. Знов, не усвідомлюючи цього, Грімм пішов з козиря. Злякавшись, вони відчули, що їм далеко ще до його холодного завзяття і завтра вони вернуться хоча б тому, щоб показатися йому. Кілька залишилось; кінець кінцем це був суботній вечір. Хтось приніс ще кілька стільців, і вони заходилися грати в покер. Так вони грали цілу ніч, тільки час від часу Грімм (сам він не грав у карти й не дозволив грати своєму заступникові, єдиному, хто мав таке саме звання) посилав кількох людей патрулювати площу. Тепер до них приєднався і черговий полісмен, хоч він також не брав участі в грі.

Неділя минула спокійно. Покер не припинявся цілий день, тільки часом випадали короткі перерви, коли гравці виходили в патруль. Мирно дзвонили церковні дзвони, парафіяни в яскравому літньому вбранні купками збиралися на вулицях. На площі вже було відомо, що завтра відбудеться засідання гранд жюрі — спеціальної камери присяжних. Якимось дивом саме звучання цих двох слів, таємничих, невблаганних, здатних збудити уяву, ніби за ними ховалося невсипуще і всемогутнє око, що стежило за людськими вчинками, вплинуло на людей Грімма так, що вони повірили в свою значущість. І такі швидкі, нерозважні й непередбачені бувають порухи людської душі, що мешканці Джефферсона, самі того не усвідомлюючи, почали раптом ставитись до Грімма з пошаною, може, навіть з побожним острахом і справжньою довірою, наче його далекоглядність, патріотизм, його гордощі за рідне місто якимось чином виявились глибшими й щирішими за їхні. В кожному разі, люди з його загону дивилися на нього саме так. Після безсонної ночі, напруження н вихідного дня їхня воля була настільки упокорена, а запал такий великий, що вони ладні були за першої ж нагоди віддати за Грімма життя. Тепер вони рухалися в якомусь зловісному мареві, трохи навіяному їхнім побожним захватом; воно здавалося майже таким відчутним, як була б відчутна форма захисного кольору, що в неї Грімм хотів їх одягти, ніби щоразу, коли

вони повертались до приміщення штабу, їх наново огортали вкрадливі, суворо величні клапті його мрії.

Так минула й ніч з неділі на понеділок. Покер і далі не припинявся. Вчорашня обережність і таємничість переросла в непохитну спокійну впевненість, що межувала з бравадою; вночі, почувши на сходах кроки чергового полісмена, котрийсь сказав: "Увага, поліція!", і всі перезирнулися твердо, ясно, рішуче; потім ще котрийсь додав: "Викиньмо сучого сина за двері!", а хтось склав губи й пронизливо свиснув. Нарешті в понеділок уранці, коли на вулицях почали з'являтися перші сільські машини й фургони, загін знов зібрався в повному складі. Тепер усі одягли військову форму. Та найдужче впадав в око вираз їхніх облич. Більшість з них були ровесники, люди одного покоління, з однаковим життєвим досвідом. Але об'єднувало їх щось іще важливіше. Вони стояли серед рухливої юрби, понурі, суворі, рішучі й незворушні, дивлячись холодним, неуважним поглядом на людей, що поволі сунули площею, затримуючи ходу біля них, нічого не знаючи, а проте щось передчуваючи; їх весь час оточували якісь обличчя, цікаві чи порожні й застиглі, як морди в корів, що наближаються і минають вас, коли їх переганяють в інше місце. І цілий ранок чути було, як люди перемовлялися:

— Он він іде. Той хлопець з пістолетом. Він у них за старшого. Його спеціально сюди прислано від губернатора. Він усім заправляє. Шерифові сьогодні тут нічого робити.

Потім, коли вже було по всьому, Грімм казав шерифові:

— Треба вам було послухати мене. Я б вивів його з камери під охороною свого загону. А ви пустили його через площу тільки з одним помічником, і він навіть не був прикутий до помічника ланцюгом. А тут ще юрмища людей. Серед них той йолоп Б'юфорд не зважився б стрельнути, навіть якби йому треба було влучити в двері якоїсь повітки.

— Звідки я знав, що він надумає тікати, та ще й просто з площі. Стівенс запевняв мене, що він хоче визнати себе винним і погоджується на довічне ув'язнення,— відповів шериф.

Але тоді вже було надто пізно. Тоді вже все скінчилося. Це сталося посеред площі, на півдорозі між тротуаром і будинком суду, серед густої, як завжди в базарний день, юрми людей. Сам Грімм дізнався про це тієї миті, коли помічник шерифа двічі вистрелив у повітря. Він відразу збагнув, що сталося, хоч і був тоді в приміщенні суду. Він зреагував негайно й точно. Кинувся бігти на звук пострілів, тільки встиг ще гукнути через плече чоловікові, який ось уже майже дві доби ходив за ним слідом, вважаючи себе чи то його помічником, чи вістовим:

— Ввімкни пожежну сирену!

— Пожежну сирену? — перепитав той.— Нащо?..

— Ввімкни пожежну сирену! — знов гукнув Грімм.— Байдуже, що люди подумають, аби вони тільки знали, що...— Він побіг, не встигнувши доказати.

Він мчав, наздоганяючи й випереджаючи інших, бо ті бігли наосліп, а він мав мету; великий чорний тупорилий пістолет, ніби плуг, розтинав натовп, торуючи йому дорогу. Люди обертали побілілі обличчя з роззявленими круглими зубатими ротами до його напруженого, затятого молодого лиця, і з тих роззявлених ротів чути було один протяглий невиразний звук:

— Туди... туди він побіг...

Але Грімм уже й сам побачив помічника шерифа з пістолетом у зведеній руці. Озираючись навколо, Грімм знов кинувся вперед; у натовпі, що, мабуть, супроводив помічника шерифа з в'язнем, він помітив неповороткого носія телеграм у формі "Вестерн Юніон", який вів

свого велосипеда за кермо, наче плоху корову за роги. Грімм сховав пістолет у кобуру, відштовхнув хлопця і, не спиняючись, скочив на велосипед.

На велосипеді не було ні дзвінка, ні ріжка, проте люди якось відчували, що він наближається, й розступались; здавалось, і тут йому допомагала впевненість, сліпа, нескаламучена сумнівом віра в справедливість і законність його вчинків. Догнавши помічника шерифа, він ледь загальмував. Помічник, не спиняючись, обернув до нього спітніле обличчя і крикнув, хапаючи ротом повітря:

— Він завернув он у той провулок...

— Знаю,—відповів Грімм.—Він у кайданах?

— Так,— сказав помічник, і велосипед відразу випередив його.

"Ну, коли так, то він швидко не побіжить,— подумав Грімм.—Мусить скоро десь сховатися. Принаймні зійти з відкритого місця". Він швидко завернув у провулок. Тут було всього два будинки, а з другого боку тягся високий паркан. Тієї миті вперше завила сирена. її звучання ставало дедалі пронизливіше, переходячи в нестерпне вищання, і врешті, здавалося, переступило межу, коли його можна було чути слухом, а вже сприймалося тільки, як німе коливання повітря. Грімм їхав далі, і думка його працювала швидко, чітко, з якоюсь жорстокою, стриманою радістю. "Найперше він захоче десь сховатися",— міркував він, озираючись довкола. З одного боку до провулка прилягало пустище, а з другого здіймався паркан футів із шість заввишки. Паркан кінчався дерев'яною хвірткою, за нею була лука, а далі — глибокий яр, що правив за межу міста. Верхівки високих дерев, що росли в яру, якраз витикалися над його краєм. Там міг сховатись і розгорнутись у колону цілий полк.

— Ох...— вимовив Грімм уголос.

Не спиняючись і не зменшуючи швидкості, він крутнув велосипед і погнав його назад на ту вулицю, якою щойно їхав. Виття сирени тепер стихало, і його низький звук знов почало сприймати вухо. Завертаючи на вулицю, Грімм краєм ока помітив, що нею бігли люди і що його наздоганяла машина. Хоч як швидко він крутив педалі, машина таки порівнялася з ним, і ті, що сиділи в ній, повихилялися назовні й гукнули йому просто в застигле, спрямоване вперед обличчя:

— Залазь сюди! Сюди!

Грімм не відповів. Навіть не глянув на них. Машина випередила його, загальмувала, він рівномірним ходом поминув и; машина знов рушила і знов випередила його; люди, що сиділи в ній, повихилялись і дивилися вперед. Він також їхав швидко, мовчки, плив, наче невагомий привид, з невблаганною неухильIIIСТЮ колісниці Джагернаута, мов сама доля. Сирена знов пронизливо завила. Коли люди з машини ще раз озирнулися назад, він уже зник, наче його й не було.

Не зменшуючи швидкості, Грімм звернув у найближчий провулок. Його спокійне, скам'яніле обличчя все ще світилося похмурою, безоглядною радістю діяння. Цей провулок був ще довший, ніж попередній, із ще глибшими вибоїнами. Нарешті він уперся в голий пагорб. Тут Грімм скочив на землю й пустив велосипед, який ще трохи проїхав і впав. Звідси було видно весь яр, лінію якого з боку міста перетинало дві чи три негритянські халупи. Грімм стояв мовчазний, самітний, зловісний, непорушний, як межовий стовп. Сирена в місті знов почала затихати.

І враз він побачив Крістмеса. Побачив, як той, зменшений відстанню, зі складеними докупи руками вигулькнув з яру, і коли проміння сонця впало на кайдани, руки його блиснули, мов спалах геліографа; Гріммові здавалося, що він навіть звідси чув, як утікач, що й досі ще не був вільний, важко, розпачливо хапає ротом повітря. Потім маленька постать побігла далі і зникла за найближчою негритянською халупою.

Грімм також пустився бігти. Він біг швидко, але без поспіху, без напруження. Не відчував він і жадоби помсти, люті чи обурення. Це зрозумів і сам Крістмес, бо якоїсь миті вони глянули просто у вічі один одному. Це було тоді, коли Грімм, біжучи, завернув за ріг халупи. Тієї хвилі якимось дивом Крістмес вистрибнув з заднього віконця, його скуті, зведені вгору руки засвітилися, ніби пойняті полум'ям. Секунду вони дивилися один на одного; втікач на мить спинився, підводячись після стрибка, а переслідувач затримався, поки сила розгону потягла його за ріг. Саме тоді він помітив, що в Крістмеса є важкий нікельований пістолет. Грімм крутнувся, а коли вискочив знов з-за рогу, то вже тримав напоготові свій пістолет.

Грімм розмірковував швидко, чітко, з спокійною радістю: "Крістмес зробить одне з двох — або спробує втекти назад у яр, або ховатиметься за халупою, поки котрийсь із нас не дістане кулі. А яр з того боку халупи, де він ховається". І зреагував відразу. Якнайшвидше помчав назад за той ріг, який щойно поминув. Грімм діяв так, ніби його захищала якась чарівна сила, ніби він знав, що Крістмес не чекає його там з пістолетом. Не спиняючись, він оббіг халупу.

Тепер Грімм був над яром. Він раптово став. Його обличчя над тупим холодним дулом пістолета світилося неземним спокоєм, як обличчя ангелів на церковних вітражах. Ще не встигнувши спинитись, він знов рушив далі, покірно, безвідмовно, сліпо слухаючись гравця, що пересував його по дошці. Він біг до яру. Але, вже почавши стрімголов спускатись у кущі, які росли на крутому схилі, він ухопився за гілля й на мить обернувся. І тоді побачив, що халупа стоїть на палях футів зо два над землею. Він, поспішаючи, раніше цього не помітив. А тепер збагнув, що дав Крістмесові одне очко вперед. Що той весь час дивився на його ноги з-під халупи.

— А бий тебе лиха година! — мовив він.

З розгону Грімм ще зсунувся трохи вниз, поки нарешті таки спинивсь і почав дертися вгору. Він здавався невтомним, наче був не з крові і

плоті, наче гравець, який пересував його, мов пішака, по дошці, вдихав у нього життя. Хвиля, яка винесла Грімма з яру, погнала його далі. Не спиняючись, він оббіг халупу і якраз ще встиг помітити, що Крістмес перестрибнув через паркан футів за триста від нього. Грімм не вистрелив, бо той тепер мчав невеличким садком просто до будинку. Біжучи за ним, Грімм побачив, як Крістмес кинувся на східці задніх дверей і зник у будинку.

— Он що,— сказав Грімм.— Це ж будинок проповідника. Будинок Гайтауера.

Не сповільнюючи ходи, він звернув убік, обминув будинок і вибіг на вулицю. Машина, що поїхала була вперед, згубила Грімма і знов вернулася, саме тепер виявилася там, де й мала бути, де гравець звелів їй бути. Вона спинилася, хоч Грімм не давав ніякого знаку, і з неї вийшло троє чоловіків. Грімм мовчки метнувся назад, перебіг подвір'я і зайшов до будинку, де мешкав самотою колишній священик, старий Гайтауер. Троє чоловіків подалися за ним, ввірвалися всередину і поставали в передпокої, принісши з собою в той затхлий схимницький присмерк відблиск несамовитого сонячного світла, яке вони щойно залишили.

Ця відверта несамовитість ввійшла в них, стала частиною їхнього єства. їхні розпашілі обличчя, здавалося, відділились від тіла і, ніби оточені німбом, повисли над землею, коли чоловіки схилились, щоб підняти з підлоги закривавленого Гайтауера: його збив з ніг Крістмес, що промчав передпокоєм зі зброєю в скутих руках, зведених до неба, мерехтливих, як вогненні стріли, руках, ніби якийсь розлючений, мстивий бог, що проголошував свій присуд. Врни поставили старого на ноги.

— У якій він кімнаті? — спитав Грімм, труснувши старого.— Кажи, в якій він кімнаті?

— Джентльмени,— мовив старий,— ви ж люди! Люди!

— У котрій він кімнаті? — крикнув Грів^м*

Вони підтримували Гайтауера; в темному після яскравого світла передпокої, лисий, головатий, з блідим закривавленим обличчям, він також був страшний.

— Люди! — крикнув він,— Послухайте мене! Він був тут того вечора. Був зі мною тієї ночі, коли сталося вбивство. Присягаюсь господом...

— Боже милостивий! — вигукнув Грімм. Його юнацький голос був дзвінкий, гнівний, як голос молодого жерця.— Невже всі проповідники й старі дівки Джеф-ферсона розкисли через цього жовтопузого виродка? — Він відштовхнув старого вбік і помчав далі.

Здавалося, ніби він просто чекав, щоб гравець знов пересунув його, бо з непомильною впевненістю побіг до кухні, розчахнув двері й почав стріляти ще до того, як побачив перекинений, поставлений руба стіл у кутку кімнати і яскраві, вогненні руки того, що принишк за столом, спираючись на верхній край стільниці. Грімм вистрілив у стіл усі патрони; всі п'ять дірок від куль виявилися так близько одна від одної, що їх можна було накрити складеною хусточкою.

Проте гравець ще не закінчив своєї гри. Коли решта переслідувачів добігли до кухні, вони побачили, що стіл відсунений, а Грімм схилився над тілом. Підступивши ближче, вони помітили, що втікач ще живий, а коли їм стало видно, що Грімм робить, один із. них зойкнув, хитаючись, відійшов до стіни й почав блювати. Грімм також відступив назад і кинув закривавлений різницький ніж.

— Тепер ти й у пеклі не чіпатимеш білих жінок!— крикнув він.

Та чоловік на підлозі не рухався. Він лежав, і в його розплющених очах не світилися вже ніякі почуття, тільки відблиск свідомості, а навколо уст залягла вже легенька тінь. Він глянув на них довгим,

покірним, бездонним, нестерпним поглядом. Потім його обличчя, тіло, вся постать якось обважніли, осіли і з пошматованого на стегнах і на животі одягу ринув струмінь досі стримуваної чорної крові, ніби останній подих. Вона бризнула з його блідого тіла, мов сніп іскор з вистріленої ракети, і чоловік серед цього чорного потоку, здавалося, на віки вічні закарбувався їм у пам'ять. Ніде — ні в мирних долинах, ні в тихих"

нескаламучених плесах старості, ні тоді, коли вони дивитимуться в осяйні дитячі личка, що згладжуватимуть давнє лихо і вселятимуть у них нову надію,— ніде й ніколи їх не покине та згадка. Вона залишиться з ними, задумлива, спокійна, незатерта, свіжа і навіть не дуже грізна, а сама собою тихомирна і переможна. З міста знов долинуло виття сирени. Приглушене перепонами стін, воно знялося до неймовірного кресчендо і завмерло за межами слуху.

ПІДПАЛ

У приміщенні, де засідав мировий суд, пахло сиром. Хлопець, що примостився на барильці з цвяхами в кутку людної кімнати, відчував запах сиру і ще чогось; зі свого місця він бачив полички, щільно заставлені міцними присадкуватими круглими бляшанками, написи на яких нічого не говорили його розумові — етикетки ці він читав скоріше шлунком, читав завдяки намальованим там червоним чортикам та сріблястим рибкам, і все це — запах сиру, який він відчував, і герметично запаяного м'яса, який йому вгадувався,—напливало час від часу хвилями, приглушуючи в ньому інший, постійний запах чи то відчуття — трохи страху, але більше розпачу й болю, що постійно й запекло клекотів у нього в крові. Він не бачив столу, за яким сидів мировий суддя і перед яким стояли його батько і ворог його батька ("Наш ворог,— подумав хлопець у розпачі,— Наш! Мій і його! Це ж мій

батько!"), йому тільки чутно було їхні голоси, тобто двох із них, бо батько не озвався ще ні словом.

— Але які ви маєте докази, містере Гарріс?

— Я ж казав вам. Його кабан заліз у мою кукурудзу. Я спіймав кабана й віддав йому. А у нього й огорожі немає. Я попередив його, перестеріг. А в другий раз я зловив кабана й загнав до себе в загороду. Коли він прийшов забирати, я дав йому дроту, щоб він і собі загороду зробив. Наступного разу я посадив кабана у свій хлів і замкнув, а сам поїхав до нього. Приїхав, аж дивлюся, мій моток дроту так і лежить у нього на подвір'ї, навіть не розмотаний. Я сказав

йому, що він може забрати свого кабана, якщо заплатить мені долара за шкоду. А ввечері прийшов від нього якийсь негр, приніс долара й забрав кабана. Якийсь чужий негр. Він сказав: "Мені сказали передати, що дерево й сіно — вони добре горять". Я спитав: "Що?" А він ізнов каже: "А це мені й сказали передати: дерево й сіно — вони добре горять". І тієї ночі моя клуня згоріла. Худобу я встиг урятувати, а клуня згоріла.

— А де той негр? Ви його зловили?

— Я ж кажу вам, то був чужий негр. Не знаю, де він подівся.

— Але це ще не доказ. Хіба ви не розумієте?

— А ви запитайте хлопця. Він знає.

Спершу хлопець подумав, що йдеться про його старшого брата, але Гарріс пояснив:

— Не цього. Меншого. Хлопчиська.

І приземкуватий хлопчак,—низькорослий, як на свій вік, низькорослий і жилавий, як його батько, в полатаних і вицвілих штанях, із яких він уже виріс, з кучмою прямого незачесаного каштанового волосся, з очима сірими й дикими, мов грозові хмари,—побачив, як люди між ним і столом судді розступаються, утворюючи два ряди похмурих облич, а в дальньому кінці сидить суддя в окулярах, непоказний сивуватий чолов'яга без комірця, і цей суддя киває йому. Хлопець не відчував підлоги під босими ногами; йому здавалося, що обернені до нього "похмурі обличчя ніби придавлюють його до землі. Батько у чорному недільному сюртуку, одягненому не для суду, а в дорогу, стояв непорушно й навіть не глянув на сина. "Він хоче, щоб я збрехав,— подумав хлопець, знов проймаючись відчайдушним болем і розпачем.— І мені доведеться".

— Як тебе звуть, хлопче? — запитав суддя. Полковник Сарторіс Сноупс,— прошепотів він.

— Ого! — сказав суддя.— Говори голосніше. Значить, Полковник Сарторіс, кажеш? Ну, коли когось у нашому краю названо на честь полковника Сарто-ріса, то він повинен говорити лише правду, еге ж бо?

Хлопець нічого не відповів. "Це ворог! Ворог!" — промайнула у нього думка. Якусь хвильку він нічого не міг бачити, не бачив навіть того, що обличчя у судді лагідне, не помітив і того, що в голосі судді прозвучала збентеженість, коли він звернувся до чоловіка на ім'я Гарріс:

— То ви хочете, щоб я допитував цю дитину?

Але чути хлопець міг, і протягом цієї довгої хвилини, коли в заповненій людьми крамничці стояла мертва тиша, в якій чулися лише стримані й напружені віддихи, йому здавалося, наче він, розгойдавшись,

завис над прірвою на довгому виноградному пагоні, наче його вихопило з часу і так він і завмер.

— Ні! — раптом вибухнув Гарріс— Хай йому стонадцять чортів! Заберіть його звідси!

Час і рухомий світ знову навалились на хлопця, знову долинули до нього голоси, перекриваючи запах сиру й консервованого м'яса, перекриваючи страх, і розпач, і той самий задавнений біль у крові.

— Справу закрито. Доказів проти вас, Сноупсе, я не маю, але можу дати вам одну пораду. Виїжджайте звідси і більше ніколи сюди не вертайтесь.

Аж тепер уперше озвався батько. Голос його звучав холодно й різко, рівно, без усякого виразу:

— А я це й хочу зробити. Я не збираюсь жити серед людей, які...— Він сказав щось брутальне й гидке, ні до кого конкретно не адресоване.

— Отож-бо,—додав суддя.—Сідайте у свій фургон і щоб до ночі вас тут не було. Суд закривається.

Батько повернувся, і хлопець рушив услід за цупким чорним сюртуком, за жилавою постаттю батька, що якось негнучко переставляв одну ногу, поцілену в п'яту кулею конфедератського жандарма тридцять років тому, коли він утікав на вкраденому коні. І вже перед хлопцем було дві спини — звідкись із юрби вигулькнув старший брат, такий самий на зріст, як і батько, але кремезніший і з незмінною своєю порцією жувального тютюну в роті,— і так вони проходили між двома рядами чоловіків з похмурими обличчями, з крамниці вийшли на хистку веранду, ступили на перекошені сходинки і опинились поміж собак та підлітків у пухкій травневій куряві, коли це раптом хлопець почув, як хтось просичав:

— Паліяка!

І знов усе перед очима в нього скаламутніло й завирувало: в червоному тумані кругловиде обличчя, навіть повніше за місяць, хлопчисько мало не вдвічі менший, ніж він; сповитий червоним туманом, Сарті кидається на те обличчя, не відчуваючи удару, не відчуваючи, що головою гепнувся об землю, схоплюючись на ноги й знову до ворога, і знов не відчуваючи удару й смаку крові, і втретє схоплюючись на ноги, щоб побачити, як ворог утікає, а він кидається навздогін, коли враз його шарпає назад батькова рука і різкий холодний голос лунає над ним:

— Гайда у фургон!

Фургон стояв через дорогу серед кількох акацій та шовковиць. Дві дебелі хлопцеві сестри в недільному вбранні, мати й тітка в перкалевих платтях та чепцях уже були у фургоні серед убогих хатніх пожитків, які лише на пам'яті Сарті кільканадцять разів перевозилися з місця на місце: погнута залізна пічка, поламані ліжка й стільці, інкрустований перламутром годинник з материного посагу — зіпсутий годинник, що зупинився в чотирнадцять хвилин на третю якогось давно забутого дня й року... Мати плакала, та коли побачила хлопця, витерла рукавом лице й почала вилазити з фургона.

— Сідай назад! — гримнув батько.

— Але ж його побили. Я принесу води й умию йому...

— Сиди й не рипайся! — повторив батько.

Хлопець теж заліз у фургон —через задню приступку. Батько вибрався на передок, де вже сидів старший брат, і двічі шмагонув вербовою прутиною худих мулів — замашисто, але без особливого запалу. Не було в цьому і бажання завдати болю: це був такий самий рух, що пізніше стане характерним для його спадкоємців-шоферів, які

перед початком їзди, ніби випробовуючи машину, дають повний газ і відразу ж різко гальмують. Фургон рушив з місця і проїхав повз крамницю й мовчазну юрбу похмурих чоловіків, що спостерігали за ними, і ось вони вже зник* ли за поворотом дороги. "Назавжди,— подумав хлопець.— Може, тепер він уже вгамується, тепер, коли..." І урвав думку, щоб не договорити її навіть перед самим собою. Материна рука доторкнулась до його плеча.

— Болить? — запитала мати.

— Ні,— відповів він.— Чого там болить. Не займай.

— Ти б витер кров, поки не засохла.

— Ввечері змию. Кажу тобі, не займай. Фургон котився далі. Хлопець не знав, куди вони

їдуть. Ніхто з них не знав і ніколи не питав, бо щоразу вони кудись приїжджали, щоразу на них чекала якась халупа за день, два чи й три дні дороги. Певно, батько вже домовився заздалегідь на якійсь фермі, перше ніж... Знову хлопець урвав сам себе. Він (батько) завжди так робив. В його вовчій непогамовності й відвазі (навіть тоді, коли йому не світила ніяка вигода) було щось таке, що вражало сторонніх, немовби ця прихована шалена запекліcть виявляла не просто його самовпевненість, а щось більше: запеклу переконаність у правильності власних вчинків, переконаність, яка може стати в пригоді всім тим, хто з ним заодно.

На ночівлю отаборились неподалік від струмка в гаю, де росли дуби й берези. Ночі стояли ще холодні, тож треба було розкласти багаття; вони виламали шмат із чиєїсь огорожі, порубали на тріски й розпалили невеличкий вогонь — убогий, ощадливо й уміло розкладений. Батько мав звичку завжди розпалювати таке невеличке вогнище, навіть у тріску-чий мороз. Якби хлопець був старший, він міг би звернути на це увагу й подумати: а чому не велике вогнище? Чому б це чоловікові,

котрий не тільки бачив руйнівну силу й знегоди війни, а й у власній крові відчував невтоленну потребу бути марнотратним з усім чужим, чому б йому не палити все, що потрапить під руку? Тоді він міг би ще трохи подумати й дійти висновку, що на те були свої підстави: цей ощадливий вогонь був породжений тими чотирма роками, коли батько з кіньми (він їх називав своєю військовою здобиччю) ніч у ніч ховався по лісах від усіх, хто носив уніформу —чи то північанську, чи то й конфедератську. А якби хлопець був ще старший, він міг би вгадати й справжню причину: стихія вогню промовляла до чогось, глибинного в батьковому єстві, так як стихія сталі або пороху промовляє до натури інших людей, і в цій стихії для нього була гарантія збереження своєї окреміпшості, без чого й жити не варто, звідки й висновок, що до вогню слід ставитися з шанобою й послуговуватись ним економно.

Але тепер хлопець не думав цього: скільки він жив, то тільки й бачив такі ощадливі багаття. Він просто їв вечерю, сидячи біля вогню, і майже дрімав над своєю бляшаною" мискою, коли батько гукнув його. І знову він ішов за цією негнучкою епиною, за цією негнучкою й безжальною ледь кульгавою ходою вгору схилом і на освітлену зорями дорогу, де на тлі зоряного неба перед ним вималювався безликий і безплотний чорний силует батька, плаский і безкровний, наче вирізаний з бляхи, в залізних складках сюртука, пошитого не на його зріст,— силует, бляшаний голос якого прозвучав гостро і глухо:

— Ти ладен був сказати їм. Ти б сказав. Хлопець не відповів. Батько ляснув його долонею

по обличчю, сильно, але без гніву, точнісінько так, як шмагонув мулів перед крамницею, як потяг би їх дрючком, щоб забити ґедзя. У голосі його все так само не чулося ні обурення, ні гніву:

— Ти скоро будеш дорослий. Тож уважай. Уважай, що треба держатися своїх родичів, бо, крім родичів, ніхто тебе не підтримає. Думаєш, хто —небу дь із них ото вранці заступився б за тебе? Ти що, не

бачив, яким духом вони на мене дихали, бо я ніяк не давався їм у руки? Невже ти не розумієш?

Пізніше, через двадцять років, хлопець подумав про це: "Якби я сказав, що вони хотіли тільки правди й справедливості, батько б знову мене вдарив". Але тоді він нічого не сказав. І не заплакав. Він просто не озивався.

— То чого мовчиш? — напосідався батько.

— Я розумію,— прошепотів хлопець. Батько обернувся до нього:

— Іди спати. Завтра будемо на місці.

Наступного дня вони й справді були вже на місці. Ще завидна фургон зупинився перед нефарбованою двокімнатною хатиною, такою самісінькою, як і всі. інші, перед якими вони стільки разів зупинялися впродовж десятирічного хлопцевого життя. І знову, як і в ті рази, мати й тітка злізли з фургона й заходились вивантажувати пожитки, а обидві сестри, брат і батько сиділи собі, ані за холодну воду не беручись,

— Така халупа, що п для свиней не годиться,— сказала одна з сестер.

— Дарма, люди не свині, проживуть. Вам ще й сподобається,— відповів батько.—Злазьте-но краще та поможіть матері!

Сестри, обидві важкі й дебелі, зашелестіли дешевими стрічками, і, прихопивши зі споду фургона одна погнутого ліхтаря, а друга стару щітку, злізли на землю. Батько віддав віжки старшому синові й, не згинаючись, став злазити по колесу.

— Коли все викладуть, відведеш мулів до хліва й нагодуєш.—Потім батько додав — хлопцеві спершу здалося, що й ці слова стосуються старшого брата:— Ходи зі мною.

— Я? — спитав він.

— Еге ж, ти,— відповів батько.

— Ебнере,— озвалася мати.

Батько зупинився і глянув назад — гострим некліп-ним поглядом з-під кущистої сивини насуплених брів.

— Та треба ж мені перекинутися словом-другим з чоловіком, до якого я запрігся в ярмо на цілих вісім місяців.

Вони вдвох вийшли на дорогу. Ще тиждень тому—а точніше, то ще й учора перед вечором —він спитав би, куди вони йдуть, але тепер ні. Батько й давніше бив його, тільки тоді ніколи не пояснював чому б'є. Здавалося, наче й удар, і після нього рівний, дошкульний голос досі ще бринять у повітрі, навіть посилившись у часі, нічого, однак, не з'ясовуючи, за винятком того, який це прикрий . тягар — бути малолітнім, коли ти вже не можеш вирватись із світу, в який тебе вкинуто, і ще не маєш досить сили, щоб твердо стояти на ногах, щоб опиратись цьому світові й спробувати змінити перебіг подій.

Незабаром він побачив гайок, де росли дуби, кедри та інші розквітлі дерева й кущі, за якими мав стояти будинок, поки що невидимий. Вони йшли вздовж огорожі, заростої жимолостю і трояндами, до широко розчинених воріт між двома цегляними стовпами, звідки хлопець уперше побачив у глибині алеї особняк і відразу ж забув і про батька, і про свій страх та розпач, і навіть коли він пригадав, що йде з батьком (котрий ні на мить не сповільнив ходи), страх та розпач більше не повертались. Адже за всі свої кільканадцять переїздів, вони ні разу не

покидали вбогих околиць, краю дрібних ферм, невеликих полів та халуп, і хлопець зроду ще не бачив такого панського будинку. "Здоровий, як палац,—умиротворено подумав хлопець, проймаючись почуттям супокою і втіхи, яких би він не зміг виповісти словами, бо був замалий для цього.— їм батько не страшний. Людям, що живуть у такому спокої й гідносгі, він нічого не може заподіяти, для них він мов набридлива оса: вжалить на хвилинку, та на тому й кінець. Цей спокій і гідність захистять своїми чарами й клуні, і стайні, й засіки від його ощадливого вогню..." Та враз супокій і втіха пригасли, коли він знову перевів погляд на негнучку чорну спину, на цю негнучку невблаганно кульгаву постать, яка не змізерніла на тлі такого будинку, бо вона ніколи й ніде не вирізнялася статечністю, а тепер перед незворушною колонадою на фасаді особняка більше ніж будь-коли нагадувала абияк вирізаний з бляхи еилует, такий плаский, що якби повернути його боком до сонця, то від нього й тіні б не падало. Придивляючись до цієї постаті, хлопець помітив, яка несхитно пряма хода у батька: своєю негнучкою ногою він ступив просто в чулу свіжого кінського гною на алеї, дарма що дуже легко можна було б її обминути. Але настрій хлопця пригас тільки на коротку мить, і він би й цього теж не спромігся викласти у словах, до глибини душі зачарований будинком, яким він міг захоплюватись, не відчуваючи заздрощів і жалю, вже не кажучи про чужу йому запеклу й заздрісну лють, що розпирала людину в залізно чорному сюртуку перед ним. "А може, це й на батька так само впливає? Може, він навіть зміниться від цього, коли побачить, що тут йому нічого не вдіяти?"

Колонада лишилася позаду. Хлопець чув, як негнучка батькова нога з ритмічністю годинника ступала по дошках —звук був непропорційно сильний як на переміщуване тіло, і навіть перед білими дверима він не став тихіший, немов його сповнювала така хижа злостивість, що вже нічим не можна було її послабити — низенький широкий чорний капелюх, статечний сюртук з чорного колись сукна, яке, витершись, набрало зеленкуватого полиску, що нагадував мух на гнойовищі, надміру широкий рукав на руці, яка викидалася вперед, мов гачкуватий пазур. Двері відчинилися так хутко, що хлопець здогадався: негр весь

час стежив за ними, старий негр з підстриженим сивуватим волоссям, у полотняній куртці — він —став у дверях, загородивши прохід, і сказав:

— Витріть ноги, білий чоловіче, коли входите в дім. Майора однаково нема вдома.

— Геть з дороги, чорнопикий,—відказав батько— спокійно, без запалу,— штовхнув двері й негра і ступив через поріг, навіть не подумавши скинути капелюха.

Хлопець побачив, як після негнучкої ноги залишився брудний слід при вході і далі на ясному килимі, коли та нога розмірено, як машина, ступала крок за кроком, ніби несучи на собі (і вдавлюючи в підлогу) вдвічі більшу вагу, ніж насправді. Десь позаду негр кричав: "Міс Лула! Міс Лула!", і тоді хлопець, якого немовби затопила тепла хвиля застелених килимом розкішних сходів, переливчастого сяйва канделябрів, тьмяного полиску золочених рам, почув швидку ходу і побачив її, леді — зроду йому таких не траплялося бачити —в сірій гладенькій сукні з мереживним комірцем, з фартушком, підв'язаним на попереку, з закасаними рукавами; виходячи в хол, вона витирала рушником руки, вимазані в тісті для печива, і дивилася зовсім не на хлопцевого батька, а на сліди від гною на світлому килимі, і у виразі її очей був неймовірний подив.

— Я не хотів пускати! — вигукував негр.— Я казав йому, щоб він...

— Вийдіть, будь ласка,—тремтячим голосом сказала жінка.— Майора Де Спейна немає вдома. Будь ласка, вийдіть.

Батько так і не озвався більше. Він не став говорити. А на неї навіть не глянув. Він просто зупинився посеред килима і, так і не скидаючи капелюха, хвилинку неначе зосереджено придивлявся до умеблювання будинку своїми сіруватими очима, над якими ледь посіпувались кущисті попелясті брови. Потім з тією самою зосередженістю в погляді він

обернувся. Хлопець побачив, як батько, спершись на здорову ногу, другою провів дугу, лишаючи на килимі довгасту смугу гною на прощання. Батько не глянув ні на цей слід, ані взагалі на килим. Негр притримував двері. Коли двері за ними обома зачинилися, нерозбірливо істеричне зойкання жінки відразу здаленіло. На ґанку батько зупинився і ретельно витер черевик об край верхньої сходинки. Біля воріт він зупинився ще раз. Спираючись тілом на негнучку ногу, він обернувся лицем до будинку й хвилину постояв.

— Все чепурненьке й біленьке, еге? — сказав він.— Це все піт. Негритянський піт. Може, цей піт уже не досить білий для нього. Може, йому треба ще й білого поту!

Через дві години після цього хлопець саме рубав дрова за хатиною, в якій мати, тітка й обидві сестри (точніше, мати й тітка, а не сестри, він знав це: навіть на відстані у приглушених стінами млявих і лунких голосах дівчат чулася відчайдушна ледачість) поралися біля пічки, готуючи обід, коли до нього долинув кінський тупіт і він побачив вершника у полотняному костюмі на гарній гнідій кобилиці; хто це, він зрозумів ще до того, як завважив скручений килим, що його тримав перед собою другий вершник, пару-бійко-негр, на хребті жирного упряжного коня. Побагровіле від гніву обличчя на повному галопі зникло за рогом хатини, де на продавлених стільцях сиділи батько й старший брат, і ледве встиг він покласти сокиру, як кінський тупіт почувся знову і гніда кобилиця галопом промчала назад через двір на дорогу. Потім батько став гукати одну із сестер, і та незабаром показалась у кухонних дверях, ступаючи задом наперед і тягнучи по землі скручений килим, у той час як друга сестра байдуже йшла собі за нею.

— Як не хоч нести, то піди постав казан з водою,— сказала їй перша сестра.

— Гей, Сарті! — гукнула тоді друга.— Постав казан! На порозі з'явився батько, перед лицем цього

убозтва так само незворушний, як він був незворушний і перед лицем звабливої розкоші особняка, а за його плечима видніло стурбоване обличчя матері.

— Ану ворушіться,— сказав батько.— Беріть за кінці.

Обидві сестри нахилились, тілисті й сонливі, продемонструвавши при цьому, які неймовірно широченні у них плаття, оздоблені яскравими стрічками.

— Коли б мені була охота везти такий килим аж із Франції, я б не стелила його там, де кожен може по ньому човгати,— сказала перша сестра.

Вони підняли килим.

— Ббнере,— озвалася мати,— дозволь я зроблю.

— Ти йди готуй обід, а з цим я й сам упораюсь. Хлопець спостерігав їх із-за стосу дров до самого

вечора. Килим розстелили просто на землі біля казана, в якому булькотів окріп, сестри нахилялися над килимом, нездоланно сонливі й ледачі, а батько стояв над ними, невблаганний і понурий, і підганяв їх, не підвищуючи, однак, голосу. Хлопцеві чути було гострий запах саморобного лугу, яким вони виводили плями; він бачив, як раз вийшла на поріг мати й глянула на них уже не з тривогою в очах, а майже з розпукою; бачив, як обернувся батько, і знову замахав сокирою, крайчиком ока помітивши, як батько підняв з землі уламок плескатого камінця, уважно приглянувся до нього і вкинув у казан; цього разу мати вже не витримала й озвалася:

— Ебнере, Ебнере, я тебе прошу. Ради бога, Ебнере.

Потім хлопець скінчив свою роботу. Вже смеркло, затягли вечірню пісню дрімлюги. З дому, де скоро мали вечеряти холодними рештками обіду, запахло кавою; ввійшовши в приміщення, він зрозумів, чому вони питимуть каву вдруге: певно, лише через те, що топиться в каміні, перед яким сохне килим, розстелений на спинках двох стільців. Сліди від батькових підошов зникли, але на тих місцях з'явилися довгасті сіруваті вимоїни, так наче там пройшла ліліпутська косарка.

Килим висів і тоді, коли вони їли холодну вечерю, і тоді, коли повкладалися спати хто де в обох кімнатах — мати в одному ліжку, де пізніше ляже й батько, старший брат у другому, він сам, тітка й обидві сестри на сінниках, постелених на підлозі. Батько ще не лягав. Останнє, що хлопець запам'ятав,—це був плаский гострий силует капелюха й сюртука, схилений над килимом, і йому здалося, що він не встиг і очей склепити, як уже цей силует виріс над ним,— вогонь у каміні ззаду майже погас — і негнучка батькова нога розбуркує його зі сну.

— Виводь мула,— наказав батько.

Коли хлопець привів мула, батько стояв у чорному отворі дверей, тримаючи скручений килим на плечах.

— А ти не поїдеш верхи? — спитав хлопець.

— Ні. Давай ногу.

Він сперся зігнутим коліном на жилаву батькову руку, яка напрочуд плавно піднесла його вгору, і зразу опинився на спині у мула (колись у них було сідло — хлопець ще пам'ятав це, хоч забув, коли саме й де), а батько з такою самою легкістю перекинув і килим мулові на загривок перед хлопцем. У світлі зірок вони пройшли тією самою курною дорогою, що й удень,— уздовж густих заростей пахучої жимолості, крізь ворота й чорний тунель алеї до неосвіт-леного особняка. Сидячи на мулі, хлопець

відчув, як шорстка тканина згорнутого килима тернула його по стегну, і вже килима не стало.

— Підсобити тобі? —спитав він пошепки. Батько не відповів, і хлопець знову почув, як його

негнучка нога лунко й розмірено, мов годинник, відбиває кроки на дерев'яному помості ґанку перед будинком, ступаючи з такою затятою силою, наче на ній бозна-яка важенна ноша. Хлопець розрізнив навіть у темряві, що килим не впав додолу, а зсунувся у батька з плеча і навдивовижу лунко, майже громохко, гупнув під стіною, а потів знов почулась та сама неквапліва й тверда хода. В домі зблиснуло світло, і хлопець напружено застиг на мулі, дихаючи рівно й тихо, тільки швидше, ніж звичайно, але батько анітрохи не прискорив ходи, спускаючись сходинками. Уже хлопцеві й видно його стало.

— Тепер і ти сідай,— прошепотів він.— Мул обох нас понесе.

Світло в будинку пересувалося, то примеркаючи, то яснішаючи. "Іде вже сходами",— подумав хлопець. Він підігнав мула до самого ґанку, і за мить батько вже сидів позад нього; малий натягнув повіддя й ляснув мула по загривку, але не встиг мул перейти на рись, як позад хлопця простяглась жилава тонка рука й жилаві вузлуваті пальці попустили повіддя, перевівши мула на звичайну ступу.

При перших рожевих променях сонця вони вже були на ногах й запрягали мулів у плуг. Цього разу хлопець і не почув, коли гніда кобила опинилася на подвір'ї — вершник був без комірця й навіть без капелюха, його всього аж трусило, голос у нього тремтів, як у тієї жінки в особняку, а батько тільки глянув у його бік і знову нагнувся до свого діла, прилаштовуючи хомута, отож вершникові довелося говорити до його зігнутої спини:

— Чи ти розумієш, що зіпсував килим?! Що в тебе тут, немає ні одної жінки?..— Він урвав мову, тремтячи від люті. Хлопець приглядався до нього, а старший брат, спершись на одвірок у стайні і щось жуючи, звільна мружив очі й дивився кудись у далечінь.— Він коштує сто доларів. Ти зроду й не бачив таких грошей. І довіку не побачиш. Через це я зменшу твою частку врожаю на двадцять бушелів зерна. Цей пункт я впишу в договір, а ти підпишеш, коли прийдеш до контори. Це не заспокоїть місіс Де Спейн, але, може, навчить тебе витирати ноги, коли входиш у її дім.

Потім вершник поїхав. Хлопець подивився на батька, котрий так і не озвався, і навіть не глянув удруге на вершника. Тепер батько поправляв хомут на шиї в головатого мула.

— Тату,— промовив хлопець. Батько перевів на нього погляд — непроникне обличчя, з-під кущистих брів холодно поблискують сірі очі. Раптом хлопець шарпнувся до батька, але так само раптово й зупинився.— Ти ж зробив, як міг! — вигукнув він.— Коли йому треба інакше, то чому він не лишився і не показав як? Не забере він ніяких двадцяти бушелів! Нічого він не забере! Ми зберемо весь урожай і сховаємо. Я буду стерегти!..

— Ти закріпив різак, як я тобі сказав?

— Ні, тату.

— Ну, то йди закріпи.

Це було в середу. До кінця тижня хлопець тяжко працював, виконуючи все, що було в його силі, а той понад силу, ставлячись до роботи так ревно, що його не треба було підганяти або загадувати двічі. Ця риса передалася йому від матері, але на відміну від неї принаймні частину своїх обов'язків він виконував залюбки: йому, приміром, подобалось рубати дрова невеличкою сокирою — різдвяним подарунком

матері й тітки, що якимось чином примудрилися заощадити чи то заробити на неї гроші. Вкупі з обома дорослими жінками (а раз навіть з однією сестрою) він будував загороду для поросяти й корови, яких вони одержали від землевласника згідно з умовами договору, а іншого дня, коли батько кудись поїхав на одному з мулів, він вийшов працювати на поле.

Брат вів плуга серединою поля, прокладаючи рівну борозну, а він тримав за повіддя мула, що натужувався на масному чорному грунті; його босі ноги відчували прохолоду й вільгість, і він думав: "Може, це вже кінець нарешті. Може, навіть ці двадцять бушелів, що їх так тяжко віддати за якийсь там килим, це зовсім і не дорого задля того, щоб батько перестав бути таким, яким завше був". Він так задумався, що забув про мула, і брат мусив прикрикнути на нього. "А може, він і не забиратиме цих двадцяти бушелів. Може, все це додасться одне до одного, зрівноважиться і зникне —і зерно, і килим, і вогопь, і страх, і горе, коли розриваєшся надвоє, немов тебе тягнуть у протилежні боки два запряги —все це скінчиться, навік-віків скінчиться..."

Потім настала субота. Хлопець запрягав мула і, підвівши погляд, побачив батька в чорному сюртуку й капелюсі.

— Не ця упряж,—сказав батько.—Для фургона. Години за дві, сидячи позад батька й старшого

брата, що були на передку, хлопець побачив, як фургон після останнього повороту дороги під'їхав до побитого негодами нефарбованого будиночка крамниці, обліпленого вицвілою і подертою рекламою тютюну та патентованих медикаментів. Під верандою крамниці стояло кілька закурених возів і припнутих верхових коней. Слідом за батьком і братом він піднявся хиткими сходинками, і всі втрьох вони знову пройшли між двома рядами притихлих і зосереджених облич. За простим збитим з дощок столом сидів незнайомець в окулярах, і хлопець відразу здогадався, що це мировий суддя. Потім він кинув сповнений одвертої люті й ненависті погляд на

чоловіка в комірці та краватці — досі він його лише двічі в житті бачив, і обидва рази верхи на коні; тепер на обличчі цього чоловіка був вираз не гніву, а неймовірного здивування, викликаного — чого хлопець і не міг знати — нечуваним явищем: орендар позивав свого ж таки землевласника! Хлопець не витримав, вирвався перед батьком до столу судді й закричав:

— Він не зробив цього! Він не палив!..

— Марш у фургон! — гримнув на нього батько.

— Не палив? — перепитав суддя.— То цей килим ще й спалено?

— А хто це тут заявив таке? — промовив батько і повторив хлопцеві: — Марш у фургон!

Але він не пішов, а тільки відсторонився в куток кімнати, так само людної, як і та перша була, і не сів цим разом, а лишився стояти, затиснутий непорушною юрбою, що вслухалася в голоси біля столу.

— Отже, ви заявляєте, що двадцять бушелів зерна — це завелике відшкодування за зіпсутий килим?

— Він привіз килим і сказав, щоб я змив з нього сліди. Я змив сліди й відвіз килим назад.

— Але ви повернули килим не в такому стані, в якому він був до появи слідів.

Батько не відповів, і в приміщенні з півхвилини чути було тільки дихання людського натовпу — стриманий і глибокий віддих людей, що напружують слух.

— Ви відмовляєтесь відповідати, містере Сно-упс? — Батько й далі мовчав.— Справа обертається проти вас, містере Сноупс. Ви винні в тому, що зіпсували килим майора Де Спейна, і ви зобов'язані відшкодувати заподіяні збитки. Але я гадаю, що двадцять бушелів — це трохи забагато як на людину у вашому становищі. Майор Де Спейн оцінює килим у сто доларів. У жовтні бушель зерна коштує десь так п'ятдесят центів. Мені здається, якщо майор Де Спейн погоджується зазнати збитку в дев'яносто п'ять доларів за річ, яку він оплатив готівкою, то ви можете погодитись на збиток у пять доларів, яких ви ще й не заробили. Я присуджую вас до сплати відшкодування майорові Де Спейну в розмірі десяти бушелів зерна понад ту суму, яка передбачена в договорі; це відшкодування повинно бути сплачене з вашої частки врожаю. Засідання закінчено.

Все це не забрало багато часу, ранок ще тільки починався. Хлопець думав, що зараз вони повернуться додому і, мабуть, виберуться в поле, бо вони вже й так припізнилися проти інших фермерів. Але батько натомість зайшов за фургон, помахом руки покликав старшого брата і рушив з ним до кузні по той бік дороги. Хлопець кинувся за батьком — він забіг уперед і заговорив, зашепотів до шорсткого й спокійного обличчя батька під зношеним капелюхом:

— Не дамо йому й цих десяти бушелів. Нічого йому не дамо. Ми...— аж поки батько на мить затримав на ньому погляд — лице спокійнісіньке, над холодними очима нависли сиві брови, а голос звучить майже приємно, майже лагідно:

— Ти гадаєш? Що ж, почекаємо до жовтня, побачимо...

Полагодити фургон — вставити одну-дві спиці та закріпити ободи — на це теж небагато часу пішло. З ободами впоралися в той спосіб, що фургон загнали в джерельце за кузнею і залишили так на кілька хвилин; мули вряди-годи занурювали морди у воду, а хлопець сидів на передку, попустивши повіддя, і дивився на схил, на закіптюжену темінь повітки, де повільно гупав ковальський молот і де па поставленій сторчма

кипарисовій колоді невимушено сидів собі батько, то сам говорячи, то слухаючи інших. Він сидів там і тоді, коли хлопець вивів фургон із джерельця і зупинив перед кузнею.

— Відведи мулів у затінок і припни,—наказав батько.

Хлопець виконав доручення й повернувся. Його батько, коваль і ще хтось третій, що сидів навпочіпки біля дверей кузні, гомоніли про врожай та про худобу. Хлопець теж присів серед просяклої амоніаком пилюги, обрізків копит та пластівців іржі і почав слухати, як батько неквапливо розповідає якусь довгу історію з тих часів, коли ще й старшого брата не було на світі, коли батько був кінським баришником. Потім батько підвівся і підійшов до нього, туди, де він став перед клаптями торішніх циркових афіш на бічній стіні кузні, мовчки втупивши зачарований погляд у ясно-червоннх коней, у чудернацькі пози й розмаяні одежинп й розмальовані обличчя циркачів,— підійшов і сказав:

— Пора підобідати.

Але додому вони не поїхали. Сидячи разом з братом навпочіпки під стіною, хлопець дивився, як батько вийшов з крамниці, дістав з торбинки скибку сиру, кишеньковим ножем обережно й дбайливо розрізав її на три частини, а тоді вийняв з тісї самої торбинки трохи сухого печива. Усі втрьох вони посідали на веранді й почали їсти, повільно, не озиваючись ні словом; потім у тій-таки крамниці напилися з бляшаної кварти теплуватої води, що відгонила кедровим цебром та молодим буком. Але й після цього не поїхали додому. Тепер вони подалися на кінний двір, де з загороди раз у раз виводили коней — вели їх ступою або риссю, давали пробігтися туди й назад по дорозі,— а чоловіки, що сиділи на високій залізній огорожі з поруччям або стояли, спираючись на неї, мляво торгувалися й погоджували умови купівлі. Сонце вже почало хилитися до заходу, однак вони всі троє досі стовбичили там і прислухалися — старший брат сонно кліпав очима й жував свій незмінний тютюн, а батько час від часу кидав — ні до кого, власне, не звернені — зауваження про тих чи інших коней.

Додому вони дісталися, аж коли смеркло. Вечеряли при світлі лампи, а потім хлопець сидів на порозі й стежив, як западає чорна ніч, і слухав співи дрімлюг та кумкання жаб. Раптом він пдчув материн голос:

— Ебнере! Ні, ні! Ради бога! Ради бога, Ебнере! Хлопець скочив, обернувся і побачив, як па столі

в кімнаті блимає недогарок свічки, встромлений у шийку пляшки, а батько, все ще в капелюсі й сюртуку, заразом статечний і кумедний, наче вбравшись так на честь якогось гидкого злочинницького ритуалу, виливає гас із лампи назад у п'ятнгалоновий бідон, а мати хапає його за руку. Кінець кінцем він, узявши лампу в другу руку, відштовхнув її до стіни — не розлючено чи брутально, а просто сильним поштовхом. Схопившись за стіну руками, щоб не впасти, вона застигла з розтуленим ротом, і на обличчі у неї проступила така сама безнадійна розпука, яка тільки-но звучала в її голосі. В цю мить батько помітив хлопця в дверях.

— Сходи в комору принеси бляшанку з мастилом для воза,— наказав він.

Хлопець не ворухнувся. Навіть озватися він спромігся не зразу.

— Що?..— закричав він урешті.— Що ти збираєшся?..

— Сходи принеси мастило,— повторив батько.— Марш.

І хлопець зірвався з місця, кинувся бігти з дому до комори — далася взнаки успадкована звичка, успадкована кров, якої хлопець не мав змоги вибирати, яку йому було накинуто, яка текла бозна в чиїх жилах і ввібрала в себе бозна-скільки насильства, розгнузданості й свавілля, перше ніж дісталась йому в спадок. "Я міг би й далі бігти,— подумав він.— Міг би так бігти й бігти без кінця і навіть не оглянутись, щоб більш ніколи не бачити його обличчя. Тільки я не можу. Не можу!" І вже іржава бляшанка була у нього в руці, і рідина хлюпотіла в ній, коли він біг назад

до хатини і в хатину, де з другої кімнати чулися материні ридання, і ось він уже подав бляшанку батькові.

— І ти навіть негра не пошлеш?! — закричав хлопець.— Тоді ти хоч негра спершу послав!

Цього разу батько не вдарив його. Але рука досягла хлопця ще швидше, ніж тоді удар досяг: та сама рука, що мало не пестливо — так обережно — поставила бляшанку на стіл, тепер блискавично швидко, він і незчувся коли, схопила його за комір сорочки й шарпнула вгору, а над пим нахилилося лице, пройняте застиглою крижаною люттю, і холодний глухий голос промовив до старшого брата, що сперся на стіл і жував свою жуйку, по-коров'ячому чудно ворушачи щелепами:

— Перелий звідси в більшу бляшанку і йди. Я дожену.

— Треба прив'язати його до ліжка,— сказав старший брат.

— Роби, що тобі сказано.

Дужа костиста рука стисла жужмом сорочку у хлопця між лопатками й поволокла його — він майже не торкався підлоги ногами — в другу кімнату, повз сестер, що широкими сідницями вмостилися на стільцях перед погаслим каміном, і до ліжка, де сиділа мати з тіткою, яка обняла її за плечі.

— Держи його,— кинув батько. Тітка шарпнулася з місця.— Не ти,— сказав батько.— Ленні. Візьми його. Та гляди, добре держи,—Мати взяла хлопця за руку.— Не так, міцніше. Якщо він вирветься — знаєш, що зробить? Прямо до них побіжить,— Рухом голови батько показував на дорогу.— Може, мені зв'язати його?..

— Ні, я добре держатиму,—прошепотіла мати.

— Щоб не випустила.

І батько пішов — негнучка нога важко й розмірено протупала по підлозі, і врешті все стихло.

Тоді хлопець почав випручуватись. Мати тримала його обома руками, а він шарпався й виривався. Він знав, що кінець кінцем таки вирветься, тільки ж не було коли чекати.

— Пусти! — закричав він.— Я не хочу тебе вдарити!

— Пусти його! — втрутилася тітка.— Якщо він не піде, я сама піду скажу, їй-богу!

— Та як же я можу! — схлипувала мати.— Сарті, не треба, Сарті! Поможи мені, Ліззі!

Але він уже вирвався. Тітка теж спробувала втримати його, та запізно. Він крутнувся на бігу, а мати, шарпнувшись уперед, вцала на коліна й гукнула да хлопцевої сестри, тієї, котра була ближче:

— Переймай його, Нет! Переймай!

Але й це було запізно. Нет (сестри були близнятами, і такими тілистими й дебелими, що здавалося, наче кожна з них важить не менше, ніж двоє будь-яких інших членів родини) — Нет ще й не почала підводитися з стільця, вона лише голову встигла повернути, і перед хлопцем на мить Промайнуло дівчаче лице, на якому навіть подиву не було, а тільки дрімотна тупувата цікавість. І вже хлопця не було в кімнаті, і в домі, він гнав щодуху по м'якій куряві дороги, освітленої зорями, крізь густі пахощі жимолості, бліда стьожка під ногами розмотувалась страшенно повільно, але ось нарешті ворота, він звернув з дороги й біг далі, серце стукотіло, забивало дух, алея вела до. освітленого будинку, до освітлених дверей. Він не постукав, а прямо

вдерся всередину, насилу переводячи подих, неспроможний і слова вимовити; він побачив перед собою здивоване обличчя негра у полотняній куртці, зовсім не тямлячи, звідки той узявся.

— Де Спейн! — прохрипів він захекано.— Де...— І раптом побачив і білого, що виходив з білих дверей холу,— Клуня! — закричав він.— Клуня!

— Що? — запитав білий.— Клуня?

— Так! — крикнув хлопець.— Клуня!

— Тримай його! — вигукнув білий.

Проте й цього разу було запізно. Негр схопив його за сорочку, але полотно було пране-перепране, аж зітліле, і весь рукав так і лишився у нього в руці, а хлопець вискочив за двері й знову помчав алеєю,— власне, він і на секунду не переставав бігти, навіть і тоді, коли вигукував до білого те своє попередження.

Ззаду почувся голос того самого білого: "Коня! Швидше коня!" І він подумав на мить, чи не майнути навпростець парком і через огорожу вискочити на дорогу; але ж парку він не знав і не знав, чи висока ця огорожа, заплетена диким виноградом, отож волів не ризикувати. Він біг назад алеєю, кров ударяла в голову, у грудях хрипіло, під ногами вже знов була дорога, хоч він і не помітив, як на неї вибіг. І не чув нічого — коня він почув лише, коли той майже зрівнявся з ним, але й тоді не звернув убік, немовби ще секунда — і сама напруженість відчайдушного болю та скрути піднесли б його на крилах; тільки в останню мить стрибнув він у забур'янений придорожній рівчак — кінь галопом промчав повз нього, на хвильку поривистий силует коня вималювався на тлі зір, на тлі погідної синяви літнього нічного крайнеба, яке ще до того, як зникли обриси коня й вершника, раптом забарвилося ясним спалахом, а протягле й вихристе гуготіння, неправдоподібне й беззвучне, заступило

зорі. Він знов вискочив на дорогу й побіг далі, знаючи, що вже не встигне, і все-таки біг і біг, навіть тоді, коли почув постріл, а за мить ще два; він зупинився, сам цього не тямлячи, закричав: "Тату! Тату!" і знов рвонувся бігти, так само не тямлячи, що робить, спотикаючись, збиваючи об щось ноги, схоплюючись і знову біжачи, оглядаючись через плече на заграву, біжачи серед невидимих дерев, задихаючись, схлипуючи: "Батьку! Батьку!"

Опівночі він сидів на вершині пагорба. Він не знав, що була вже північ, не знав, чи далеко забіг. Але заграви ззаду тепер не було, і він сидів спиною до того, що чотири доби було йому за домівку, лицем до темного лісу, де він знайде притулок, коли трохи збереться з духом — хлоп'я, що дрижить у нічній прохолоді й силкується зігрітись у рештках своєї тонкої перетлілої сорочки, хлоп'я, чий біль і розпач уже не мають домішки ляку чи страху, а є просто болем і розпачем. "Батьку! Батьку мій..." — думалось йому.

— Він був сміливий! — раптом вихопилось у нього, але зовсім не голосно, а майже пошепки,— Він був на війні! Воював! Служив у кавалерії полковника Сар-торіса! — Бо ж ізвідки було знати хлопцеві, що його батько пішов на війну в ролі вільного стрільця, як то колись говорилося в Європі, що він не носив там уніформи, не визнавав ніякого начальства й ніякій армії, чи прапору, чи людині не присягав на вірність, що мета його на війні була,— як і в самого Мальбру-ка,—здобич, а чи чужих, чи своїх обдирати — йому було однаковісінько.

Повільно пропливали сузір'я на небі. Настане світанок, зійде сонце, і він зголоднієє. Та це буде завтра, а поки що йому тільки холодно, але, якщо він почне йти, то зразу й зігріється. Дихалось хлопцеві вже легше, і він вирішив устати й піти далі, аж раптом збагнув, що він спав, бо вже розвиднювалось і ніч майже минула. Знати це було з голосів дрімлюг, їх було повно на темних деревах навкруги, спів їхній звучав протягло, нав'язливо й невтомно, зливаючись у суцільний гомін у міру того, як наближалась пора поступитися денному птаству. Хлопець звівся на роги. Він трохи закоцюб, але, почавши йти, розходиться й зігріється, а

там скоро й сонце зійде. Він рушив із пагорба вниз, до темного лісу, де неугавно лунали дзвінкі пташині голоси і раз за разом невгомонно бплось невгомонне й співоче серце весняного передрання. Назад він не оглядався.

ЗАЛИЦЯННЯ

Ось як воно було за тих давніх часів, коли ще старий Ісетібега був Чоловіком, тобто ватагом, і коли Ікемотубе, син його сестри, та Девід Хогенбек, білий, що наказував пароплаву, куди йому йти, залицялися до сестри Германа Коша.

Усі люди жили в селищі. Ісетібега й генерал Джек-сон 1 зустрілися, палили удвох палички й підписали якийсь папір, тож тепер через пущу пройшла лінія, хоч її й не було видно. Вона пройшла крізь пущу прямо, як ото летить бджола, і по один бік від неї опинилося селище, де Чоловіком був Ісетібега, а по другий бік лежала Америка, де Чоловіком був генерал Джексон. І коли тепер по цей бік лінії щось траплялося, то, як і завжди, це було нещастям для одних і щастям для інших — залежно від того, що мав той білий, з яким ставалася пригода. Але досить було чомусь такому статися по другий бік тієї лінії, що її ніхто й не бачив, як білі відразу називали це злочином і ладні були на смерть покарати винуватця, якби тільки виявили його. Дурість, як на нашу думку. Якось була знялася буча на цілий тиждень — і не Тому що зник білий, бо то був не такий білий, щоб інші білі могли за ним жалкувати,—а тому, що іншим білим примарилось, ніби його з'їли. Немовби людина, хоч би й яка голодна, наважилася б їсти м'ясо боягуза чи злодія в цій країні, де навіть узимку завжди

1 Джексон, Ендрю (1767—1845) — губернатор Флоріди, а потім президент США.

знайдеш чим підкріпитися, на цій землі, для якої — як мав звичай приказувати Ісетібега, коли вже так зістарівся, що йому тільки й

лишалося сидіти собі на сонці та нарікати на виродження племені, на глупоту й жадібність політиків,—для якої Великий Дух зробив більше, а людина менше, ніж для будь-якої іншої землі, що про неї він, Ісетібега, тільки чув. Але у нас була вільна країна, і якщо білим людям на своїй половині країни забаглося зробити законом навіть таку дурість — нас те анітрохи не обходило.

І ось тоді Ікемотубе й Девід Хогенбек побачили сестру Германа Коша. Та й хто її не бачив рано чи пізно — молоді хлопці й старі чоловіки, парубки й удівці, і ті, котрі не були ще й удівцями і котрим і у власній хаті вистачало на що дивитись,— хоча хто скаже, якого похилого віку має дійти чоловік чи до якої міри мусить він бути нещасливий тим, що замолоду скорився якійсь одній жінці, щоб уже не мати права подивитися на сестру Германа Коша і в розпачі гризти собі пальці? Бо вона була просто ходяча краса. Тобто сидяча, бо вона взагалі ніколи не ходила, хіба що вже мусила. Зранку одним з найперших звуків у селищі був голос тітки Германа Коша, яка гукала його сестрі, чому та не встане ц не піде з іншими дівчатами по воду до джерела,—що вона робила часом лише тоді, як Герман Кіш сам встане та вже примусить її. А надвечір тітка гукала, чому вона не йде разом з іншими дівчатами та жінками до річки вмиватися — бо й це вона не часто робила. Але вона й не потребувала цього. Кожному, хто в сімнадцять, вісімнадцять чи дев'ятнадцять років мав би такий вигляд, як у сестри Германа Коша, і не треба було б умиватися.

А тоді одного дня її побачив Ікемотубе, котрий знав її усе життя, окрім перших двох років. Він був сином сестри Ісетібеги. Якось увечері він сів на пароплав разом із Девідом Хогенбеком і відплив собі. Минали сонця, і місяці, і тричі велика вода прийшла й зійшла, і старий Ісетібега вже рік як відійшов у землю, і Чоловіком став його син Мокетубе, і лише тоді Ікемотубе повернувся. Тепер він звався Дум, і з ним були білий приятель на ім'я кавалер Сьє Блонд де Вітрі та восьмеро нових рабів, теж нам зовсім зайвих, і був він у капелюсі та плащі, облямованому золотом, і мав при собі золоту коробочку з міцною сіллю та плетений кошик з-під вина, в якому сиділо четверо ще живих щенят. А через два

дні малий син Мокетубе помер, а ще через три дні Ікемотубе, що звався тепер Дум, став уже Чоловіком. Але на той час, про який іде мова, він ще не був Думом. Тоді він був просто Ікемотубе, один з молодих хлопців, найкращий із них усіх, що їздив верхи найодчайдушніше й найшвидше, і танцював найдовше, і впивався найдужче, і що його любили найбільше і хлопці, й дівчата, та й старші жінки, які, здавалося, повинні б мати в голові інший клопіт. І от одного дня він побачив сестру Германа Коша, що її знав усе свое життя, окрім перших двох років.

І коли він подивився на неї, то і мій батько, і Нічний Пугач, і Сільвестрів Джон, і інші молоді хлопці відвели свої погляди. Бо він був найкращий серед них, і вони любили його, хоч він тоді був ще просто Ікемотубе. Вони держали для нього напоготові другого коня, коли він, голий до пояса, намастивши ведмежим жиром чуприну й тіло, як на перегонах (тільки цього разу до жиру домішаний був мед), з мотузяною вуздечкою в руках, проїздив охляп на своєму новому скаковому конику повз веранду, де сиділа сестра Германа Коша й лущила кукурудзу чи горох у срібний глек з-під вина, що дістався її тітці по троюрідній чоловіковій сестрі, яка була двоюрідною онукою дружини старого Девіда Кольберта, в той час, як Річковий Пеньок (теж один з хлопців, хоч на нього ніхто не звертав ніякісінької уваги, бо він ані у перегонах не брав участі, ані бойових півнів не тримав, ані в кості не грав, ані навіть танцювати не вмів, а якщо, бува, його до того змусять, то все ліз іншим танцюристам під ноги і ганьбив себе й усіх щоразу, коли блював після ледве тільки п'яти чи шести рогів горілки, та ще ж і не своєї власної), прихилившись до стовпа на веранді, грав на губній гармонії. А то ще бувало, що хтось із хлопців держав скакового коника, а він, Ікемотубе, верхи на осідланій кобилі, сам у квітчастій безрукавці, у куртці з двома хвостами ззаду й бобровому капелюсі—вбраний чепурніше за іншого картяра з пароплава, багатше навіть, ніж торговець віскі—проїздив повз веранду, де сестра Германа Коша лущила вже інший стручок гороху в срібний глек, а Річковий Пеньок сидів спиною до стовпа й грав на гармонії. Ще іншим разом — котрийсь хлопець притримував і ту кобилу, а Ікемотубе пішки йшов до оселі Коша, і в своєму розкішному вбранні теж сідав на веранді, тоді як сестра Германа Коша лущила у срібний

глек уже, певно, інший стручок гороху, а Річковий Пеньок лежав горілиць і грав на тій своїй гармонії. А потім приїхав торговець віскі, і тоді Ікемотубе з хлопцями запросив Річкового Пенька до лісу, і вони занесли його так далеко, що їм уже обридло далі нести. І хоча багато питва пропало даремно, бо Річкового Пенька, як звичайно, занудило після сьомого чи восьмого рога, але він таки заснув, а Ікемотубе повернувся на веранду Германа Коша, де бодай день-два не мусив слухати тієї гармонії.

Кінець кінцем Нічний Пугач підказав йому:

— Пошли Кошевій тітці подарунок.

Але Ікемотубе мав тільки одне таке, чого не було в тітки Германа Коша,—нового скакового коника. Тож трохи згодом Ікемотубе сказав: "Здається, я потребую цієї дівчини ще дужче, ніж думав",— і послав Нічного Пугача припнути свого скакового коника за вуздечку до клямки кухонних дверей Германа Коша. Але потім він пригадав, що тітка Коша не завжди може примусити його сестру, щоб та встала та хоча б до джерела по воду сходила. Окрім того, по чоловікові вона доводилася троюрідною сестрою двоюрідній онуці дружини старого Девіда Кольберта, верховного Чоловіка всіх чикасо в наших краях, і дивилася на всю рідню й рід Ісетібегия, як на вискочнів.

— Але Герман Кіш, це всі знають, може примусити її встати й піти до джерела,— сказав мій батько.— І я зроду не чув, щоб він похвалявся, ніби жінка старого Дейва Кольберта, чи небога його дружини, чи будь-кого іншого дружина, небога чи тітка — ніби вони кращі за решту людей. Віддай цього коня Гер-манові.

— Ні, я зроблю щось краще,— заявив Ікемотубе. Бо в селищі, та й у всій Америці між Нечезом і Неш-вілем не було жодного коня, перед яким би цей новий коник Ікемотубе пас задніх.— Ми з Германом влаштуємо кінні перегони, і тоді він щось зробить задля ме-

" не,— сказав Ікемотубе,— Біжи,— звернувся він до мого батька,— перейми Нічного Пугача, поки він ще не дійшов з конем до Кошевого дому.

Отож мій батько вчасно привів коника назад. Але оскільки тітка Германа Коша могла бачити все з кухонного вікна, та й просто про всяк випадок Ікемотубе послав до себе додому Нічного Пугача й Сільвестрового Джона, щоб ті принесли клітку з його бойовими півнями, хоч він і не покладав на них особливих надій: Кошева тітка й так мала найкращих півнів на Ціле селище й щонеділі зранку вигравала всі гроші. А потім Герман Кіш відмовився встрявати в цю справу,— кінні перегони, мовляв, нехай будуть просто заради втіхи та грошей. І тоді Ікемотубе сказав, що

гроші його не цікавлять і що ця клята дівчина день і ніч не йде у нього з думки, тож йому вже й білий світ не милий. Але торговець віскі приїздив справно, завдяки чому Ікемотубе щоразу бодай день чи два не мусив слухати ту гармонію.

А потім і Девід Хогенбек завважив сестру Германа Коша, хоч він і раніше бачив її раз на рік, відколи пароплав почав приходити до селища. Зрештою навіть зимі наставав кінець, і ми знов уже поглядали на позначку, яку Девід Хогенбек залишив на пристані, щоб ми знали, коли вода буде досить висока і пароплав зможе підійти. Отож коли річка піднялася до тієї позначки, то не минуло й двох сонць, як у селищі почувся голос пароплава. І тоді весь люд — і чоловіки, й жінки, і діти, і собаки, і навіть сестра Германа Коша, бо Ікемотубе дав їй верхового коня,— усі, окрім Річкового Пенька (котрий зоставався, але не в хаті, бо Кошева тітка не пустила б його всередину, де б їй довелося раз у раз переступати через нього, а на веранді: а оскільки було ще холодно, то він брав собі під укривало горня з жаром, закутувався та так і сидів навпочіпки),—усі вибрались до пристані подивитися на будку на палубі пароплава й на димар, як вони рухаються за деревами, й послухати, як пахкає дим з димаря та як ноги пароплава прудко чалапають по воді, якщо пароплав своїм криком не заглушає того чалапання. А потім ми

почули скрипку Де-віда Хогенбека, пароплав підходив усе ближче, підминаючи під себе останню ділянку річки, немов той скаковий кінь; чорний дим курився з нього, а ноги його розбризкували воду, як ото кінь розбризкує багнюку, і капітан Стюденмар, власник пароплава, жував тютюн в одному віконці, Девід Хогенбек грав на скрипці в другому, а між ними видніла голова хлоп-Ця-раба, що крутив колесо, сам мало не вдвічі менший за капітана Стюденмара і утричі менший за Девіда

Хогенбека. Після цього цілий день тривала торгівля, хоч Девід Хогенбек торгував мало. І цілу ніч тривали танці, коли Девід Хогенбек тапцюзав найбільше. Бо він був здоровіший за будь-яких двох хлопців, разом узятих, і дарма, що по ньому ніхто б і не сказав, ніби він створений для танців або для гонів, усе-таки, здавалося, саме завдяки отій своїй подвійній величині Девід Хогенбек міг і горілки видудлити вдвічі більше за будь-кого, і танцювати вдвічі довше, аж поки один по одному хлопці відступалися, і далі танцював тільки він сам. А потім улаштовували кінні перегони й змагання, хто більше з'їсть, і Девід Хогенбек, хоч не мав коней і не їздив верхи, бо жоден кінь не побіг би прудко з таким тягарем на собі, рік у рік змагався на гроші.— хто кого переїсть — із двома хлопцями, що їх вибирали люди, і щоразу вигравав. А ще потім вода починала спадати до позначки, яку він зробив на пристані, і пароплавові наставала пора вирушати, поки в річці було ще досить води, щоб йому йти.

Але того разу пароплав так і не відійшов. Річка мілішала, а Девід Хогенбек усе грав на скрипці в Гер-мана Коша на веранді, тоді як Кошева сестра сипала щось там для варива у срібний глек з-під вина, а Ікемотубе, чепурно вбраний і в бобровому капелюсі, сидів спиною до стовпа, а Річковий Пеньок лежав горілиць на підлозі й обіруч тулив до рота свою гармонію, хоч тепер і не чути було, грає він на ній чи ні. Потім стало видно й ту позначку, яку Девід Хогенбек зробив па пристані, а він усе грав на скрипці в Германа Коша на веранді, куди Ікемотубе приніс своє крісло-гойдалку, щоб зручніше було сидіти, поки Девід Хогенбек

забереться показувати пароплаву дорогу пазад до Нечеза. І весь той день з полудня люди стояли на пристані й дивились, як раби пароплава вкидають у його шлунок дерево задля тієї пари, що дає йому силу ходити; і більшу частину тієї ночі, коли Девід

Хогенбек пив удвічі більше й танцював удвічі довше, ніж навіть він звик, тобто пив учетверо більше й танцював учетверо довше, ніж навіть Ікемотубе, ніж навіть той Ікемотубе, котрий нарешті завважив сестру Германа Коша чи бодай когось іншого, хто завважив її,— більшу частину тієї ночі старші люди стояли на пристані й дивились, як раби вкидають дерево в пароплавів шлунок,— не для того, щоб він рушив, а для того, щоб подав голос, коли капітан Стюденмар вихилився з будки на палубі пароплава з кінцем свистячого мотузка в руці, прив'язаного до дверної клямки. А наступного дня капітан Стюденмар сам прийшов на веранду і схопив Хогенбекову скрипку.

— Я виганяю вас із роботи! — заявив він.

— То й нехай,— відповів Девід Хогенбек.

Оце саме тоді капітан Стюденмар і схопив Хогенбекову скрипку.

— Нам треба вернутися до Нечеза, там я дістану грошей, щоб розрахуватися з вами,— сказав він.

— Залишіть гроші в шинку,— відказав на те Девід Хогенбек.— Навесні я приведу туди пароплав.

А тоді настав вечір, вийшла тітка Германа Коша й сказала, що коли вони намірились стовбичити тут цілу ніч, то нехай Девід Хогенбек хоча б перестане терликати на своїй скрипці, щоб люди могли спати. Потім вона вийшла вдруге й звеліла сестрі Германа Коша йти спати. Ще потім вийшов Герман Кіш і сказав:

— Ідіть уже, хлопці. Майте розум.

Тоді тітка Германа Коша вийшла знову й сказала, що наступного разу візьме з собою дробовик Кошевого небіжчика дядька. Отож Ікемотубе й Девід Хогенбек залишили Річкового Пенька лежати на підлозі, а самі спустилися з веранди.

— Добраніч,— сказав Девід Хогенбек.

— Я проведу тебе,— відказав Ікемотубе.

І вони рушили через селище до пароплава. Стояла темрява, і в шлунку пароплава не було вогню, бо капітан Стюдепмар досі спав під тильною верандою в будинку Ісетібеги. Тоді Ікемотубе сказав:

— Добраніч.

На що Девід Хогенбек відказав:

— Тепер я проведу тебе.

І вони рушили назад через селище до Ікемотуби-ного будинку. Та коли дійшли туди, Девід Хогенбек не встиг і сказати "добраніч", як Ікемотубе вже повернувся й знову рушив до пароплава. Тоді почав ще й бігти, бо Девід Хогенбек зовсім не схожий був на такого, що вміє довго бігати. Але ж він не схожий був і на такого, що вміє довго танцювати, отож, коли Ікемотубе добіг до пароплава, повернувся і побіг назад, то він лише трошки випередив Девіда Хогеибека. І коли вони добігли до його будинку, Ікемотубе теж лише трошки випереджував Девіда Хогенбека; він зупинився на порозі захеканий, трохи захеканий, і розчинив двері перед Девідом Хогенбеком,

— Мій дім не дуже просторий,—сказав Ікемотубе,— але він твій дім.

Отож тієї ночі вони обидва спали в Ікемотубиному ліжку у нього вдома. А другого дня з полудня, хоча Герман Кіш знову не схотів нічого для нього зробити і тільки побажав йому успіху, Ікемотубе послав мого батька й Сільвестрового Джона зі своєю верховою кобилою, щоб привезли Кошеву тітку, коли вони з Германом Кошем влаштовуватимуть перегони. А він же верхи їздив так швидко, як зроду-віку ніхто не їздив у селищі! Він набагато випередив Германа Коша, а проте примусив його на очах у тітки забрати всі гроші, ніби це він, Герман Кіш, виграв, а ввечері послав Нічного Пугача припнути скакового коника до клямки кухонних дверей Германа Коша. Але Кошева тітка того вечора навіть не попереджувала їх. Вона відразу

вийшла з дробовиком Кошевого небіжчика дядька, і вже за мить Ікемотубе збагнув, що вона і його має на увазі. Отож він і Девід Хогенбек залишили Річкового Пенька лежати на веранді, а самі забралися геть і під час першого переходу від будинку Ікемотубе до пароплава зупинилися на хвилину біля хатини мого батька; але коли мій батько й Нічний Пугач нарешті знайшли Ікемотубе, щоб розповісти йому, що Кошева тітка, певно, завела скакового коника далеко в ліс і заховала, бо вони й досі не знайшли його, то Ікемотубе й Девід Хогенбек обидва спали в Хогенбеко-вій койці на пароплаві.

А другого ранку приїхав торговець віскі, і з полудня Ікемотубе та інші хлопці запросили Річкового Пенька до лісу, а потім мій батько й Сільвестрів Джон вернулися й забрали торговцевого воза, а ще пізніше, коли вони всі гуртом уже вертали з лісу, мій батько й Сільвестрів Джон правили мулами, Річковий Пеньок лежав долілиць на даху халабуди, що була на возі (в тій халабуді возили барильця з горілкою), а Ікемотубе, схрестивши руки на грудях і поставивши одну ногу Річковому Пенькові иа спину, стояв на тому даху, сам у старому генеральському кітелі, що його генерал Джексон дав Ісетібезі, і так вони повільно проїхали повз веранду, на якій Девід Хогенбек грав на своїй скрипці, а Кошева сестра сипала щось там для варива у срібний глек з-під вина. І коли тієї ночі мій батько й Нічний Пугач розшукали Ікемотубе, щоб сказати йому, що вони

й досі не знайшли, де Кошева тітка ховає того коника, Ікемотубе й Девід Хогенбек були вдома в Ікемотубе.

А третього дня з полудня Ікемотубе та інші хлопці запросили до лісу Девіда Хогенбека, і цього разу вони повернули звідти вже через довший час, і мулами правив Девід Хогенбек, а ноги Ікемотубе та інших хлопців стирчали з відчинених дверцят горілчаної

ш

халабуди наче виноградне бадилля, а Ісетібежин генеральський кітель був прив'язаний за рукави попід шиєю в одного з мулів. І тієї ночі вже ніхто не ходив шукати скакового коника, а Ікемотубе, коли прокинувся, спершу навіть і не знав, де він. А, вилазячи з горілчаної халабуди, він ще не встиг і порозпихати інших хлопців, як почув скрипку Девіда Хогенбека, бо тієї ночі ні тітка Германа Коша, ні сам Герман Кіш, ні навіть дробовик Кошевого небіжчика дядька не могли переконати Девіда Хогенбека, щоб він забрався з веранди чи бодай перестав грати на скрипці.

Отож наступного ранку Ікемотубе й Девід Хогенбек пішли до лісу й посідали навпочіпки в затишній місцині, а хлопці,— окрім Сільвестрового Джона й Нічного Пугача, які знову подалися розшукувати коня,— поставали на сторожі.

— Тоді можемо побитися за неї,— запропонував Девід Хогенбек.

— Можемо й побитися,— погодився Ікемотубе.— Тільки ж білі люди й наші б'ються по-різному. Ми б'ємося ножами, щоб уразити глибоко й швидко. І це було б добре, коли б мені судилося програти, бо тоді я хотів би, щоб мене уразило глибоко. Але коли мені судилося виграти, то я зовсім не хотів би, щоб тебе глибоко уразило. Коли я вже таки маю виграти, то треба, щоб і ти потім був там і все бачив. Я хочу, щоб на весіллі й ти був присутній чи бодай був хоч десь, а не лежав на помості в

лісі, загорнений в укривало, й чекав своєї пори зійти у землю.— При цих словах, казав мені мій батько, Ікемотубе поклав руку Девідові Хогенбеку на плече й усміхнувся до нього.— Коли б це могло мене задовольнити, ми б не сиділи тут і не метикували, що маємо робити. Ти, мабуть, розумієш.

— Та розумію,— відповів Девід Хогенбек.

Тоді, казав мій батько, Ікемотубе зняв руку з плеча Девіда Хогенбека.

— І горілкою ми вже пробували зарадити,— сказав Ікемотубе.

— Таки пробували,— погодився Девід Хогенбек.

— Навіть скаковий коник і генеральський кітель не стали мені в пригоді,— сказав Ікемотубе.— А я їх беріг, мов дві козирні карти.

— Та не думаю, що той кітель зовсім не став тобі в пригоді,— відказав Девід Хогенбек.—Тобі він дуже личив.

— Та вже ж,— зауважив на те Ікемотубе.— Як і мулові.— Далі, казав мій батько, Ікемотубе вже не всміхався, коли сидів навпочіпки поруч з Девідом Хо-генбеком і патичком малював на землі якісь закарлюки.— Отже, нам лишається тільки одне,— мовив він.— І в цьому ти поб'єш мене ще до того, як ми почнемо.

Увесь той день вони нічого не їли. А ввечері, коли залишили Річкового Пенька лежати в Германа Коша на веранді, то самі — замість трохи пройти пішки, а трохи пробігти в одип бік і в другий між будинком Ікемотубе й пароплавом — тільки-но зійшли з Кошеної веранди, як відразу пустилися щодуху. І коли вони полягали спати в лісі, то були вже в такому місці, де не було пе тільки ніякої спокуси поїсти, а й ніякої змоги, і звідки їм, щоб дістатися до селища на змагання, треба було

вранці пробігти ще добрячу відстань, від чого голод тільки дужчав. А потім настав ранок, і вони побігли назад, туди, де верхи на конях їх перестріли мій батько та інші хлопці й сказали Ікемотубе, що вони й досі не знайшли, в якому це закапелку край світу тітка Германа Коша заховала того коника; після цього всі гуртом поїхали до селища й на перегонове поле, де круг столу вже зібрався люд, і для Ісетібеги стояло Ікемотубине крісло-гойдалка з веранди Германа Коша, а за кріслом — лава для суддів. Спершу, перед початком змагання, була ще перерва, щоб суперники перевели дух, поки десятирічний хлопчак оббігав один раз навколо поля. А потім Ікемотубе й Девід Хогенбек посідали на свої місця за столом, один навпроти одного, і Нічний Пугач дав команду починати.

Найперше кожному з них припало стільки тушкованих пташиних тельбухів, скільки другий зміг захопити обіруч із горщика. Потім кожен з'їв стільки яєць дикої індички, скільки мав років — Ікемотубе двадцять два, а Девід Хогенбек двадцять три,—хоч Ікемотубе відмовився від пільги й сказав, що теж з'їсть двадцять три. Тоді Девід Хогенбек сказав, що вій має право з'їсти на одне більше, ніж Ікемотубе, і що, отже, він з'їсть двадцять чотири; зрештою, однак, Ісетібега наказав їм обом замовкнути і їсти далі, а Нічпий Пугач тим часом лічив яєчні шкаралупи. Потім дійшло до ведмежого язика, лапи й сала, хоча коли Девід Хогенбек уже їв, Ікемотубе ще трохи постояв і подивився па свою половину. І на нівдорозі він перестав їсти й знову подивився на ведмежатину, тоді як Девід Хогенбек уже кінчав. Але нічого — на обличчі Ікемотубе був такий самий легенький усміх, який хлопці бачили в нього наприкінці важкого перебігу, коли він і не збирався відступати — не тому, що мав іще силу, а тому, що був Ікемотубе. Отож він знов заходився їсти, а Нічний Пугач тим часом лічив обгризені кістки. Та коли жінки поклали на стіл спечене порося, Ікемотубе й Девід підійшли до його хвоста й утупилися через стіл одип в одного; Нічний Пугач був уже дав команду починати, але зразу ж і скасував її.

— Дайте води,— попросив Ікемотубе.

Мій батько подав йому тикву, і він сьорбнув раз. Але та вода відразу вийшла назад, наче її щось виштовхнуло з горла, і тоді Ікемотубе поставив тикву, закрив подолом сорочки похнюплене обличчя, повернувся й відійшов, а люди розступилися, даючи йому дорогу.

Того дпя вони вже не шукали затишної місцини в лісі. Вони стояли в Ікемотубе вдома, а мій батько та інші стояли там теж, тільки тихо й осторонь. Мій батько казав, що Ікемотубе тепер не всміхався.

— Вчора я таки правильно подумав,— заговорив Ікемотубе.— Коли вже мені судилося програти, то краще б ми билися на ножах. Розумієш, —і він знов, казав мій батько, всміхнувся, як ото наприкінці довгого важкого перебігу, коли хлопці знали, що він і не збирається відступати, — не тому, що має ще силу, а тому що він Ікемотубе,— розумієш, я хоч і програв, але примиритися не можу.

— Я тебе переміг ще до того, як ми почали,— озвався Девід Хогенбек.— І ми обидва це знали.

— Справді,— погодився Ікемотубе.— Але це я сам надумав.

— То що ж ти тепер надумаєш? — запитав Девід Хогенбек.

У ту хвилину, казав батько, вони, хлопці, любили Девіда Хогеибека не менше, ніж Ікемотубе — любили їх обох у цю хвилину, коли Ікемотубе з усмішкою на обличчі стояв перед Девідом Хогенбеком, поклавши праву долоню йому на груди, бо за тих часів були ще на світі справжні герої.

— Тоді ще одне, вже останнє,— сказав Ікемотубе.— Печера.

Він і Девід Хогенбек пороздягалися догола, а мій батько та інші хлопці намастили їм тіло й волосся ведмежим жиром, змішаним з м'ятою, цього разу не тільки для прудкості, а й для витривалості, бо та печера була аж за сто тридцять миль, у краю старого Девіда Кольберта,

— чорний отвір на схилі гори, куди й дикі звірі не заходили й собаку годі було загнати навіть биттям — молоді хлопці з селища перебували там свою першу Далеко-від-Вогню ніч, щоб довести, що вони вже мужні, як справжні чоловіки,— адже всі в племені здавна знали, що в тій печері склепіння може завалитися від будь-якого шепоту чи бодай найменшого руху, отож люди вірили, що колись уся гора — від незначного навіть руху або звуку або просто сама собою — обвалиться на ту печеру. Потім Ікемотубе дістав зі скрині два пістолети, витяг з них набої і знову зарядив їх.

— Хто перший добіжить до печери, той увійде всередину й пальне з пістолета,— сказав Ікемотубе.— Коли після цього він вийде з печери, значить, він виграв.

— А коли не вийде? — запитав Девід Хогенбек.

— Тоді виграв ти,— сказав Ікемотубе. #— Або ти,— додав Девід Хогенбек.

У що мить, як казав батько, Ікемотубе знов усміхнувся Девідові Хогенбеку.

— Або я,— погодився він.— Хоч учора я тобі, здається, казав, що для мене це зовсім не було б перемогою.

Тоді Ікемотубе поклав ще по одному набоєві пороху з клейтухом і кулею у дві маленькі торбинки з талісманом — одна для себе й друга для Девіда Хо-генбека — на випадок, якщо той, хто ввійде до печери перший, програє не досить швидко, і вони обидва, в самих тільки сорочках та черевиках, кожен із пістолетом та торбинкою з талісманом на шиї, вийшли з Ікемотубиного будинку й почали бігти.

Діялося те ввечері. А потім запала ніч, і Девід Хогенбек, котрий не знав дороги, біг ззаду за Ікемотубе. Але згодом знову зійшло сонце, і

тепер Девід Хогенбек, якби хотів випередити, міг бігти й сам, керуючись сонцем та всілякими прикметами, що їх описав йому Ікемотубе, коли вони відпочивали біля струмка. Тож часом попереду біг Девід Хогенбек, а часом — Ікемотубе, і раз Девід Хогенбек випередив Ікемотубе, коли той сидів біля джерела чи струмка, спустивши ноги у воду,— Ікемотубе тоді всміхнувся Деві-дові Хогенбеку й помахав йому рукою. А потім він наздогнав Девіда Хогенбека, і тепер місцина була відкрита, тож вони бігли бік у бік прерією, і Ікемотубе легенько поклав руку Девідові Хогенбеку на плече, не на саме плече, а трохи нижче, і так минув деякий час, а тоді Ікемотубе знов усміхнувся до нього і вирвався вперед. А потім настав вечір, і знову смеркло, отож Ікемотубе побіг повільніше, а далі й зовсім зупинивсь, поки почув Девіда Хогенбека й переконався, що той чує його. А тоді побіг знову, але так, щоб Девід Хогенбек устигав на звук його бігу. Отож коли Девід Хогенбек упав, Ікемотубе почув це, завернув назад, відшукав у темряві суперника, перекинув його горілиць, тоді знайшов у темряві струмок, намочив у ньому свою сорочку, повернувся і викрутив воду з сорочки в рот Девідові Хогенбеку. А потім знову зійшло сонце, Ікемотубе теж прокинувся, знайшов гніздо з п'ятьма не-опереними пташенятами, сам з'їв двох, а решту приніс Девідові Хогенбеку й рушив далі, аж поки добіг до такого місця, де Девід Хогенбек уже не міг його бачити, і там сів знову, чекаючи, коли Девід Хогенбек зведеться на ноги.

І він переказав Девідові Хогепбеку різні прикмети околиці й на цей день, на бігу промовляючи до нього через плече, хоча суперникові ці прикмети були ні до чого, бо він тепер уже не випереджав Ікемотубе. Девід Хогенбек жодного разу не наблизився до Ікемотубе більше, ніж на п'ятнадцять чи двадцять кроків, хоч один час і здавалося, що він навіть випередить його. Бо цього разу впав уже Ікемотубе. Місцина знову була відкрита, тож Ікемотубе міг довго лежати й дивитись, як наближається Девід Хогенбек. А потім знову зайшло сонце, знову смеркло, і він лежав та довго дослухався, як наближається Девід Хогенбек, аж поки настала пора йому підвестись. Він так і зробив, і вони обидва повільно рушили в темряві далі, Девід Хогенбек добрих сотню кроків позаду, а коли Ікемотубе почув, як Девід Хогенбек упав, то и собі ліг. А потім знову

розвидніло, і він побачив, як Девїд Хогенбек звівся на ноги й повільно рушив до нього, і він теж кінець кінцем спробував підвестись, але не зміг, і вже здавалося, що Девід Хогенбек його наздожене. Проте, коли Девід Хогенбек був за чотири чи п'ять кроків від нього, він таки підвівся, і вони побігли далі, а потім Девід Хогенбек упав знову, а Ікемотубе здалося, що то він бачить, як падає Девід Хогенбек, але ні — це він сам повалився на землю, однак спромігся звестись на руки й коліна і ще проповзти десять чи п'ятнадцять кроків, перше ніж таки зовсім знесилів. І вже перед ним у призахідному сонці була та гора з печерою, і була вона там усю ніч, і була й тоді, як зійшло сонце.

Отож Ікемотубе вбіг у печеру перший і вже звів курок пістолета. Він розповідав, як зупинився, може, на мить при вході,— може, щоб іще раз глянути на сонце або побачити, де застряв Девід Хогенбек. Але той теж біг і був тільки за п'ятнадцять-двадцять кроків позаду, та й окрім того, через ту кляту сестру Германа Коша сонце йому цілі місяці не світило й не гріло. Отож Ікемотубе вбіг у печеру, обернувся й побачив, що Девід Хогенбек теж вбігає туди, й вигукнув:

— Назад, дурню!

Але Девід Хогенбек уже вбіг у печеру, хоч Ікемотубе й спрямував пістолет у склепіння й вистрелив. І загуркотіло, і обвалилося, і стало чорно, і пилюка знялася, аж Ікемотубе навіть подумав, як розповідав опісля: "Таки все. Кінець".

Але кінця не було, і ще до того, як настала чорнота, він устиг помітити, що Девід Хогенбек падає вперед на руки й на коліна, та й сама чорнота зовсім не була суцільна, бо він бачив і сонячне світло, і повітря, і день за пролазом, що утворили руки та ноги Девіда Хогенбека, який стояв навкарачки й підтримував плечима обвалене склепіння.

— Мерщій! — крикнув Девід Хогенбек.—Пролазь у мене під ногами. Я не можу...

— Ні, брате,— відказав Ікемотубе.— Ти сам швидше вибирайся, поки не розчавило. Виповзай звідси.

— Мерщій,— процідив крізь зуби Девід Хогенбек.— Мерщій, хай тобі!

І тоді Ікемотубе послухався, а потім пригадував, як у ранковому сонці рожевіли сідниці й ноги Девіда Хогенбека, як рожевіла на плечах у нього та кам'яна брила, що підтримувала обвалене склепіння. Але він ніяк не міг пригадати, де знайшов оцупок дерева, і як сам приволік його до печери, і встромив у отвір обік Девіда Хогенбека, і підважив своїми плечима, аж поки відчув, що підтримує нею бодай частину обваленого склепіння.

— Ну! — сказав він.— Швидко!

— Ні,— відмовився Девід Хогенбек.

— Швидше, брате,— наполягав Ікемотубе — Тепер тобі легше.

— Та коли ж я й ворухнутись не можу,— промовив Девід Хогенбек.

Але тепер Ікемотубе й сам не міг ворухнутись, бо мусив уже підтримувати склепіння і спиною, й ногами. Отож він простяг руку, схопив Девіда Хогенбека просто за тіло й шарпнув назад, з печери, так що той упав долілиць на землю. І якщо дотиа на деревину припадала, може, тільки частина ваги обваленого склепіння, то тепер уже весь тягар лежав на ній, тож Ікемотубе й подумав собі, як сам опісля розповідав: "Це вже таки певно кінець". Однак тріснула не його спина, а деревина, а він сам відлетів убік і впав на тіло

Девіда Хогенбека, і так вони обидва лежали, немов два дрючки, і з рота в Девіда Хогенбека порснув струмінь ясно-червоної крові.

Але наступного дня Девід Хогенбек уже не блював кров'ю, і коли Ікемотубе встиг пробігти назад до селища всього лиш миль сорок, його перестрів мій батько з конем для Девіда Хогенбека. І тоді мій батько промовив:

— Я маю новину для тебе.

— А, то ви віднайшли коника,—відказав Ікемотубе.—Гаразд, ходімо. Заберімо того клятого білого дурника...

— Ні, стривай, брате,— сказав мій батько.— Я маю новину для тебе.

І трохи згодом Ікемотубе відказав:

— То й добре.

Але капітан Стюденмар, коли позичив в Ісетібеги воза, щоб повернутися до Нечеза, забрав із собою і пароплавних рабів. Отож мій батько та інші хлопці самі розпалили вогонь у животі пароплава, щоб він мав пару й міг іти, а Девід Хогенбек сидів на палубі й час від часу смикав за свистячий мотузок, щоб дізнатись, чи досить уже пари. З кожним свистком на пристань сходилося все більше людей, аж поки над берегом зібралося все селище, окрім хіба старого Ісетібеги, і всі дивились, як хлопці вкидали в живіт пароплава дерево — такого ще зроду-віку не бачили, принаймні в нас у селищі. А тоді пара набрала сили й пароплав почав іти, і люди теж почали йти за пароплавом, дивлячись то на хлопців, то на Ікемотубе й Девіда Хогенбека; пароплав тим часом відходив від селища, де всього тільки сім сонць тому Ікемотубе й Девід Хогенбек сиділи цілі дні та ще й по півночі на веранді Германа Коша, доки не виходила його тітка з дробовиком Кошевого небіжчика дядька,— а Річковий Пеньок тим часом лежав собі на підлозі, приклавши свою гармонію до рота, а дружина Річкового Пенька лущила кукурудзу чи горох у глек з-під вина, що колись належав троюрідній сестрі тітчиного чоловіка, яка була двоюрідною онукою дружини

старого Девіда Кольбер-та. Отак Ікемотубе й виїхав, і повернувся тільки через довгий час, і звався він тоді вже Дум, а з ним був його новий білий приятель, якого теж ніхто не хотів любити, та восьмеро рабів, так само для нас зайвих, бо й без того раз у раз комусь доводилося вставати, іти кудись і знаходити роботу для тих рабів, що вже були в нас, і був він у гарному, обмереженому золотом вбранні, і мав із собою золоту коробочку тієї солі, від якої один за одним ставали мертвими й решта четверо щенят, а далі й усе інше, що тільки опинялося на дорозі до того, чого Дум прагнув. Проте тоді він ще не зовсім виїхав, тоді він ще був Ікемотубе, просто молодий хлопець, один з молодих хлопців, котрий полюбив, але без взаємності, котрий чув усе, й бачив на власні вуха й очі, і все-таки не міг збагнути цього,— так само, як не міг збагнути цього багато хто до нього і не зможе збагнути багато хто після нього.

— Але це не через неї! — сказав Ікемотубе.— І навіть не тому, що він — Річковий Пеньок. Може, ці сльози просто через мене, що от якийсь там Річковий Пеньок зумів викликати їх у мене.

— Не думай про неї,— озвався Девід Хогенбек.

— А я й не думаю. Я вже не думаю. Бачиш? — відказав Ікемотубе, а сонце, світячи у віконце на пароплаві, так падало на його обличчя, наче було дощем, а не світлом.— Був у нас один мудрий чоловік, то він сказав якось: жіноча примха — немов метелик, що пурхає з квітки на квітку, а коли сяде, то найскоріше там, де стояв кінь.

— І в нас був один мудрий чоловік, що називався Соломон,— він теж не раз казав щось таке,— докинув

Девід Хогенбек.— Мабуть, для всіх людей одна мудрість, а хто її проголосив — це байдуже.

— Та вже ж. Принаймні серце в усіх людей крається однаково,— сказав Ікемотубе й потяг за свистячий мотузок, бо судно саме

проходило повз хатину, в якій жили Річковий Пеньок з дружиною, і тепер пароплав загув так, як і тієї першої почі, коли капітан Стюденмар ще сподівався, що Девід Хогенбек повернеться й покаже пароплаву дорогу назад до Не-чеза. Але потім Девід Хогенбек зупинив Ікемотубе. Бо їм ще потрібна була пара, адже пароплав не завжди йшов: іноді він повз, і тоді його ноги виринали з води щоразу в багнюці, а іноді навіть і не повз, і тоді сам Девід Хогенбек смикав за свистячий мотузок, як ото вершник, бува, голосом нагадує норовистому коневі, чиє має бути зверху. Потім він знову починав повзти, а далі вже й іти, і кінець кінцем люди на березі почали відставати, і ось він просвистів ще раз з-за останнього коліна річки, і вже не стало видно темних постатей молодих хлопців, що нахилялися, вкидаючи дерево в його червоний живіт, і не стало чути навіть його голосу — ні в селищі, ні в цілій ночі. Оце так було за тих давніх часів.

ДЯДЬКО ВІЛЛІ

I

Я знаю, що люди кажуть. Вони кажуть, що я не сам утік з дому, а мене зманив той божевільний, і що якби я не вбив його перший, то не минуло б і тижня, як він убнв би мене. Але вірніше було б, якби вони сказали, що це наші джефферсонські праведниці спровадили дядька Віллі з міста, а я подався за ним і зробив те, що зробив, бо знав, що то він востаннє вирвався на волю, адже якби його знову злапали, то вже назавжди й довіку,—отоді б вони мали слушність. Бо ніхто не зманював мене, і зовсім дядько Віллі не був божевільний, навіть після всього того, що йому заподіяли. Ніхто мене не силував іти; в цьому так само не було потреби, як і не було потреби дядькові Віллі умовляти мене: він знав, що я піду й так. І я пішов, бо кращої за дядька Віллі людини не знав у світі, бо навіть жінки і ті пе здолали його, бо, незважаючи на них, він якось так закрутив своє життя, що воно завжди давало йому втіху, і до останньої хвилини ця втіха не покидала його, і я тоді був при ньому і допоміг йому. А так прожити мало кому щастить, чи то чоловіків узяти, чи то жінок, навіть і тих жінок, котрі ласо пхають носа до чужих утіх.

Він нікому не доводився дядьком, але всі ми, і дорослі теж, називали його — хто вголос, хто подумки — дядьком Віллі. Родичів у нього ніяких не було, окрім сестри в Техасі, одруженої з нафтовим мільйонером. Жив він край міста в старому чепурному білому будиночку, де й народився, жив самотньо із старим негром на ім'я Джоб Вайлі, ще старішим, ніж він сам.

Цей негр куховарив, прибирав у домі й підсобляв у аптеці, яку заснував ще батько дядька Віллі і яку дядько Віллі вів без нічиєї допомоги, як не рахувати цього самого старого Джоба. За дванадцять-чотирна-дцять років (поки ми були дітьми Гі підлітками), коли він вільно прожив собі з морфієм, ми добре надивилися на нього. Нам подобалося заходити до ного аптеки, де завжди був холодок, панували тиша й напівтемрява, бо віл ніколи не мі?а вікон,— вій так і казав: нащо, мовляв, оздоблювати вітрини, коли однаково ніхто нічого не побачить, зате ж спекота всередину не забереться.

Клієнтів він тільки й мав, що мешканців довколишніх ферм, які купували готові патентовані ліки в пляшечках, та негрів, які купували карти й гральні кості. З рецептом до нього, мабуть, років із сорок ніхто не приходив, та й торгівля содовою в аптеці була зовсім нікудишня, бо ж це старий Джоб мив склянки, змішував сиропи й робив морозиво ще з тих часів, коли батько дядька Віллі заснував аптеку в тисяча вісімсот п'ятдесят якомусь там році; тож тепер старий Джоб, звісно, вже недобачав, хоча тато казав, що навряд чи старий Джоб уживає наркотиків, це просто через те, що він день і ніч ковтає повітря, яке видихає дядько Віллі.

Та хоч би там як, а нам морозиво смакувало, надто коли ми розігрівалися, награвшись у м'яча. В місті у нас була спілка із трьох команд, і дядько Віллі за кожен матч нагороджував переможців м'ячами, кийками для гри чи захисними масками, дарма що сам жодного разу не подивився, як ми граємо. Отож після матчу обидві команди, а то й усі три, заявлялися до його закладу дивитись, як переможці одержуватимуть призи. Там ми також їли морозиво, а потім усі гуртом

заходили за рецептурний прилавок і приглядались, як дядько Віллі зацалює маленьку спиртівку, наповнює шприц і закасує рукав, виставляючи на видноту цілу хмару дрібних голубих цяточок від ліктя й далі під сорочку.

А другого дня бувала неділя, ми чекали в себе на подвір'ях, коли він проходитиме, і разом ішли до недільної школи. Дядько Віллі йшов з нами, в той самий клас, що й ми, і там сидів собі, поки ми вголос читали. Містер Барбер, що викладав у недільній школі, ніколи не викликав його. Потім урок закінчувався і ми розмовляли про бейсбол до наступного дзвінка; дядько Віллі весь час не озивався й словом, а тільки сидів собі, чепурний і акуратний, з чистим комірцем без краватки,— важив він усього лиш фунтів сто десять, і очі його за скельцями окулярів трохи сльо-зилися, як ото сочиться, бува, тріснуте яйце. А тоді ми всі гуртом ішли до аптеки, доїдали морозиво, що лишилося від суботи, після чого заходили за рецептурний прилавок і знову приглядалися до дядька Віллі. Та сама спиртівка, закасана святкова сорочка, шприц, що поволі входить у посинілу шкіру на руці, хто-не-будь запитує:

— А це не боляче? — і він відказує:

— Ні, це приємно.

II

І от його примусили, щоб кинув морфій. Він уживав його сорок років, казав він нам якось, тепер— йому було шістдесят, попереду хіба що років десять, не більше,— тільки цього він уже не казав нам, але чотирнадцятирічні підлітки й самі таке знають. Отож його примусили, щоб кинув. Та й не багато часу на це пішло. Почалося все в неділю вранці, а в п'ятницю вже й скінчилося.

Ми тільки посідали в класі, і містер Барбер тільки розпочав урок, як раптом з'являється превелебний Шульц, пастор, нахиляється до дядька

Віллі й уже тягне його,— ми не встигли й оглянутися, як він уже тягне його з місця і каже таким тоном, як ото проповідники промовляють до чотирнадцятирічних хлопців, навіть мазунчикам таке не подобається, справді:

— Я знаю, брате Крісчене, що вам прикро буде залишити клас брата Барбера, але давайте-но краще з вами підемо до брата Міллера та послухаємо, що він нам скаже гарного й для душі втішного.

А дядько Віллі силкується вирватись, і оглядається до нас, і кліпає своїми млистими очима, промовистішими за його слова: "Що це таке? Що це таке, люди добрі? Чого вони від мене хочуть?"

Ми знали не більше за нього. У нас щойно скінчився урок, але про бейсбол того дня якось не говорилося. Ми пройшли повз нішу, де збирався клас містера Міллера, в якому читали біблію, і побачили, як превелебний Шульц, своїм недільним звичаєм, сидить у гурті мирян, мовби він простий смертний, як і решта присутніх, а проте якось серед них вирізняється, так що й нема йому потреби рухатись чи говорити, щоб нагадати їм, що він не простий смертний. Мені щоразу при цьому згадується перше квітня одного року, коли міс Келеген перевірила присутніх, а тоді зійшла з учительської кафедри, промовила: "Сьогодні я буду за ученицю" — й сіла на порожнє місце, тоді давай викликати учнів по черзі, щоб вони підходили до дошки й вели урок далі. І це була б добра розвага, якби не знаття, що завтра вже буде не перше квітня, та й післязавтра теж. Отже, дядько Віллі сидіз біля превелебного Шульца, зіщулений ще більше, ніж звичайно, і мені пригадалося, як минулого літа везли до божевільні в Джексоні одного селюка на ім'я Банд-рен, а він зовсім не був аж настільки несповна розуму, щоб не знати, куди його везуть; і сидів він біля вікна вагона, прикутий наручниками до гладкого заступника шерифа, що палив собі сигару.

Нарешті недільні урокн скінчилися, і ми вийшли надвір, чекаючи на дядька Віллі, щоб разом іти до аптеки їсти морозиво. Але він не з'явився. Він не вийшов, поки не скінчилася відправа — такого ще ніколи не

бувало ні на нашій пам'яті, ні на пам'яті дорослих, як казав мені пізніше тато. Аж ось ми побачили, як він виходить, з одного боку його затисла під руку місіс Мерідю, а з другого — превелебний Шульц, і він оглядається на нас, як і того разу, і очі його так само промовисті, тільки вже розпачливі: "Люди добрі, що це таке? Що це таке, люди добрі?" Превелебний Шульц підштовхує його до машини місіс Мерідю, і місіс Мерідю каже голосно, наче з амвона:

— А тепер, містере Крісчен, ви поїдете до мене додому, я вас почастую скляночкою свіженького лимонаду, потім ми гарненько пообідаємо курятинкою, а тоді ви гарненько подрімаєте у мене в гамаку, а тоді прийдуть брат і сестра Шульци, і ми собі гарненьке покуштуємо морозива...— А дядько Віллі каже:

— Ні, ні, стривайте, пані! Стривайте! Мені треба до аптеки, приготувати ліки, що я обіцяв на сьогодні...

Але вони таки впакували його в машину, а він тільки оглядався на нас, та так і зник з очей, сидячи в машині поруч із місіс Мерідю, як ото Дарл Банд-рен із заступником шерифа в поїзді. Вона, мабуть, тримала його за зап'ясток, та ще й так міцно, що куди там твої наручники, а погляд дядька Віллі в наш бік був розгублений і пройнятий розпачем.

Бо він уже на годину спізнився з тим своїм шприцом, а коли йому таки пощастило надвечір вирватися від місіс Мерідю, він спізнився вже на цілих п'ять годин, тож тепер не здатен був навіть устромити ключа в замок, через що його й прилапала місіс Мерідю з превелебним Шульцем. Цього разу він уже нічого не казав і не оглядався, а тільки одчайдушно виривався, наче напівдика кішка. Дядька Віллі замкнули в його ж таки домі, і місіс Мерідю послала телеграму його сестрі в Техас. Три дні дядько Віллі не показувався в місті, бо місіс Мерідю та місіс Говіс удень і вночі по черзі стерегли його, поки приїде сестра. Тоді саме були канікули, в понеділок ми проводили матч, а надвечір дивимось — аптека все замкнена, і так вона була замкнена й у вівторок, і аж тільки в середу надвечір ми побачили дядька Віллі, як він щодуху мчав до аптеки.

Він був без сорочки, не поголений і ніяк не міг попасти ключем у замок, тільки важко дихав, ойкав та примовляв:

— Нарешті вона вклалася, нарешті вклалася,— аж поки хтось із нас узяв ключа й відімкнув двері. Довелося нам і спиртівку розпалити, і шприц наповнити; голка цього разу входила під шкіру не повільно, а так рвучко, наче він хотів нею проштрикнути й саму кістку. Додому він не пішов. Він сказав, що йому й тут спати не мулько; тоді дав нам грошей і випустив нас через задні двері; ми купили йому сендвічів та пляшку з кавою в кав'ярні, а його так там і залишили.

Наступного дня заявилися місіс Мерідю, превелебний Шульц і з ними ще три дами. Вони привели з собою поліційиого інспектора, котрий висадив їм двері, місіс Мерідю вхопила дядька Віллі за барки і давай торсати його та сичати:

— Ах ти ж ледащо! Ах ти ж ледащо! Від мене вшитися, га?! — а превелебний Шульц усе приказував:

— Заспокойтеся, сестро, заспокойтеся,— а інші три дами верещали:

— Містере Крісчен! Дядьку Віллі! Віллі! — залежно від того, котра якого віку та скільки жила в Джеф-ферсоні.

Того вечора приїхала його сестра з Техасу, і ми, проходячи перед будинком, бачили на ґанку жінок, як вони сновигали взад-вперед, і вряди-годи превелебного Шульца, що вирізнявся серед них, як і в біблійному класі містера Міллера. Ми причаїлися за живоплотом і чули їх крізь вікно — чули, як дядько Віллі плаче, клене й борюкається, щоб вирватись із ліжка, а жінки приказують: "Годі, годі, містере Крісчен", "Годі, годі, дядьку Віллі" або ж "Годі, годі, Бобе" (бо це вже й сестра його була там), а дядько Віллі все плаче, проситься й клене. А потім настала п'ятниця і він здався. Нам чути було, як його силоміць тримали в ліжку; мабуть, то була вже остання його спроба вирватись, бо ніхто з

них не мав тепер коли й озватись; і нарешті ми почули голос дядька Віллі, слабкий, але виразний, та його важке дихання.

— Заждіть,— промовив він.— Заждіть-но. Останній раз питаю. Чи не буде така ваша ласка дати мені спокій? І піти собі геть? Забратися під три чорти, щоб я міг жити, як хочу?

— Ні, містере Крісчен,—відказала місіс Мерідю.— Ми повинні спасти вашу душу.

Хвилину стояла тиша. А потім ми почули, як дядько Віллі ліг у ліжко — безсило плюхнувся навзнак.

— Гаразд уже,— мовив він,— Гаразд.

То було як з тим жертовним ягням, що про нього розповідається в біблії. Так наче жертва сама вибралася на вівтар, плюхнулася там навзнак, підставивши горло під ножа, і мовила: "Гаразд, кінчайте вже. Перетніть моє горло та заберіться к бісу, дайте хоч у вогні полежати спокійно".

III

Хворів він довго. Його забрали до Мемфіса, й пішов поголос, що він скоро помре. Аптека тепер була весь час замкнена, а через кілька тижнів розпалася й наша спілка. Річ була не тільки в м'ячах та кийках. Зовсім ні. Ми проходили повз аптеку й дивилися на великий старий замок на дверях, дивилися на вікна, крізь які нічого не було видно, навіть того місця всередині, де ми звичайно їли морозиво й розповідали йому, чия перемога і хто добре грав, а він сидів на своїй табуретці, маленька спиртівка вже горіла, вода кипіла й булькотіла, шприц застиг у нього в руці, він сидів і дивився на нас, мружачи за окулярами сльозаві очі, в яких і зіниці годі було розрізнити, не так, як в інших людей. Чорношкірі та білі з ферм, що звикли купувати в нього, приходили, й

теж дивились на замок, і питали в нас, як йому там ведеться та коли він повернеться, щоб знову відкрити аптеку. Бо навіть коли аптека стала працювати, вони не купували в нового продавця, що його поставили туди місіс Мерідю та превелебний Шульц. Сестра дядька Віллі сказала, щоб вони не сушили голови аптекою, хай собі буде й закрита, вона сама подбав за дядька Віллі, якщо він одужає. Але місіс Мерідю сказала "ні", вона хоче не тільки вилікувати дядька Віллі, а й цілковито його відродити — не тільки як християнина, але і як члена місцевої громади, щоб він мав тут свое місце і міг гідно й гордо жити серед ближніх. Вона сказала, що спершу мала на меті не допустити, щоб він постав перед лицем творця з тілом і душею, відданими на поталу морфієві, але тепер, коли він виявився таким напрочуд живучим, вона вже подбає, щоб віп посів те становище в світі, на яке йому давало право ім'я родини, доки він не заплямував того імені.

Отож вона та превелебний Шульц знайшли того продавця. Жив він у Джефферсоні яких півроку, мав рекомендаційні листи до пастора, але ніхто, крім превелебного Шульца та місіс Мерідю, нічого не знав про нього. Тобто вони поставили його продавцем в аптеці дядька Віллі — оце й усе, що про нього знали люди. Однак давні клієнти дядька Віллі не хотіли мати з ним діла. Та й ми теж. З нас то й не бознаякі покупці були, і ми навряд чи сподівалися від нього морозива, але й не думаю, щоб і взяли від нього те морозиво, якби він надумав нас ним частувати. Бо він був не дядько Віллі, а невдовзі й морозиво стало не таке, як давніше бувало: найперше, що продавець зробив, коли помив вікна, це вигнав старого Джоба, хоча старий Джоб відмовився піти. Він і далі стовбичив в аптеці, бурмотів щось під ніс і ніяк не хотів забиратися: продавець витурить його в передні двері, а він обійде кругом і забереться чорним ходом, продавець знаходить його, і знову витурює, і клене старого Джоба, сичить, лається на всі заставки, дарма що мав рекомендаційні листи до пастора. Нарешті він напосівся на поліційного інспектора, і той наказав старому Джобові не потикатися до аптеки. Тоді старий Джоб перебрався на другий бік вулиці. Там він сидів цілий день край тротуару, звідки міг стежити за дверима аптеки, і тільки продавець вигулькне, як старий Джоб знімає вереск:

— Я йому скажу! А таки скажу!

Отож ми навіть перестали ходити повз аптеку — ми зрізали поворот і йшли навпростець. Вікна в аптеці були тепер чисто вимиті, з'явилася там і нова клієнтура — продавець зумів-таки налагодити торгівлю — люди входили й виходили, зупиняючись лише на хвильку спитати в старого Джоба про дядька Віллі, хоч усі й так знали, які новини про нього прибувають з Мемфіса, а старий Джоб не знав нічого, та й не здатен був би і зрозуміти, якби хтось навіть прямо сказав йому: він зовсім не вірив, що дядько Віллі хворий, він був певен, що це місіс Мерідю силоміць його забрала кудись і тримає десь там у ліжку, щоб він не міг устати й повернутися додому. Отож старий Джоб сидів край тротуару, кліпав на нас водянистими червоними очицями, як то дядько Віллі робив, і приказував:

— Я йому скажу! Замкнути його, коли цей шмаркач задрипаний порядкує в аптеці містера Крісчена! А таки скажу!

IV

Дядько Віллі не помер. Одного дня він повернувся додому, безживно блідий лицем, висхлий до якихось дев'яноста фунтів, і досі з очима як надбиті яйця, але мертві яйця, хтознаколишні, такі, що вже й пере-смерділися — це поки ви не приглянулися до них та не переконались, що вони зовсім не мертві. Однак це тільки після того, як він уже розпізнав нас. Я не хочу сказати, що він нас забув. Ні, схоже було, що дядько Віллі по-давньому любить нас, але просто як хлопців, що їх уперше зроду бачить і мусить ще запам'ятати наші імена та якому обличчю яке ім'я належить. Його сестра вже поїхала назад до Техасу, оскільки місіс Мерідю запевнила її, що наглядатиме за дядьком Віллі, доки він повністю не одужає, не вилікується остаточно. Атож. Доки не вилікується.

Пригадую той перший день, коли він повернувся до міста. Ми пішли до аптеки, і дядько Віллі подивився на чисті вікна, крізь які все було видно, на міських покупців, що раніше ніколи не мали з ним діла, на продавця і сказав:

— То це ви мій продавець, еге?

Продавець почав щось говорити про місіс Мерідю та превелебного Шульца, а дядько Віллі сказав:

— Гаразд, гаразд,—потім він їв морозиво, стоячи разом з нами за прилавком, наче й сам був покупцем, і все розглядався по аптеці тими своїми очима, що зовсім не були мертві, а тоді сказав:

— Щось начебто ви більше витовкли роботи з мого каторжного чорнюка, ніяс мені вдавалося,— І продавець знову заговорив про місіс Мерідю, а дядько Віллі сказав:

-т— Гаразд, гаразд. Краще знайдіть мені зараз Джо-ба та передайте мої слова, щоб він щодня був на роботі і щоб віднині аптека завжди була в такому стані.

Тоді ми пройшли за рецептурний прилавок, дядько Віллі й тут розглянувся,— тими своїми очима, яких ніхто, навіть зовсім нетямущий, не назвав би мертвими,— розглянувся, як тут продавець усьому дав лад і повісив новий великий замок на шафку з наркотиками й усякими такими ліками, і сказав:

— Сходіть-но скажіть цьому хлопчині, щоб віддав мені мої ключі.

Але ні спиртівки, ані голки в шафці не було — місіс Мерідю давно з ними розправилася. Та й не про це зараз ішлося, бо вернувся продавець і знову почав говорити про місіс Мерідю та превелебного Шульца, а дядько Віллі слухав і приказував:

— Гаразд, гаразд.

Ми ніколи раніше не бачили, щоб він сміявся, і тепер його обличчя теж не змінилося, а проте ми знали, що в душі він сміється. Потім ми вийшли. Дядько Віллі звернув з площі вбік і рушив Негритянською вуличкою до крамниці Сонні Барджера, тоді дав мені гроші, я купив йому в Сонні ямайського імбирного, і ми гуртом пішли до дядька Віллі — там посідали на моріжку перед домом, він став попивати своє імбирне та повторювати наші імена, щоб краще запам'яталося.

Тієї ночі ми зустрілися з ним, де він призначив місце. У нього була тачка й лом, і ми виважили задні двері в аптеці, а тоді дверцята в шафці з новим замком, забрали звідти сулію спирту, відвезли на подвір'я до дядька Віллі і там заховали в сараї. В сулії було майже три галони спирту, тож дядько Віллі не показувався в місті цілий місяць і знову захворів. Тоді місіс Мерідю вдерлася до нього в дім, повикидала все з шухляд, повитрушувала всі шафи, а дядько Віллі лежав собі в ліжку й стежив за нею тими своїми зовсім не мертвими очима. Але нічого вона не могла знайти, адже сулія вже скінчилася, та й вона не знала, чого шукати, бо все шукала шприца.

Коли дядько Віллі звівся на ноги, ми першої ж ночі знов узяли лома й пішли до аптеки. Кинулись там до шафки, аж вона вже відчинена, і на порозі стоїть табуретка дядька Віллі, а на ній посередині квартова пляшка спирту і оце все. Тоді я здогадався, що продавець знав, хто минулого разу забрав спирт, але тільки через два роки я довідався, чого він одразу не сказав про те місіс Мерідю.

Я не знав цього цілих два роки, а дядько Віллі тим часом уже рік як щосуботи їздив до Мемфіса в машині, що подарувала йому сестра. Я сам писав до неї листа, а дядько Віллі дивився мені через плече й диктував — про те, що здоров'я його поліпшується, але не так швидко, як хоче лікар, і що лікар каже, що він не повинен ходити пішки до аптеки й назад, отже, не завадило б йому мати машину, не дуже дорогу, а просто невелику машину, яку б він водив сам, чи, може, знайшов для цього

хлопчину-негра, коли сестра вирішить, що так краще. І вона прислала гроші, а він знайшов кучерявого чорнюка на прізвисько Секретар, на зріст десь такого, як і я, і той став возити його. Тобто Секретар сказав, що вміє водити машину, а насправді вони обидва з дядьком Віллі навчалися цього, коли їздили ночами по кукурудзяне віскі до селищ у горах. Крім того, Секретар швидко навчився їздити й до Мемфіса — вони вирушали туди щосуботи й поверталися в понеділок уранці; дядько Віллі лежав безтямний на задньому сидінні, а одежа його відгонила таким духом, походження якого я пізнав із першої руки тільки через багато років, і ще валялися в машині кілька недопитих пляшок та маленький записник з телефонами й іменами таких жіночок, як-от: Лоріна, Біллі чи Джеккі.

Тож кажу — не знав я цього цілих два роки, аж до того понеділкового ранку, коли з'явився шериф і замкнув та опечатав усе, що лишилося від аптеки дядька Віллі; а коли спробували знайти продавця, то навіть не змогли встановити, яким поїздом він виїхав з міста. Стояв спечний липневий ранок, дядько Віллі розпростерся на задньому сидінні, а спереду поруч із Секретарем сиділа жінка вдвічі більша за дядька Віллі, в червоному капелюшку й рожевій сукні; через спинку сидіння перекинута була брудна біла шубка, на крилах машини прив'язано дві плетені валізи; волосся в жінки було такого кольору, як новенький мідний кран, а на щоках її, там, де вона впріла, порозпливалася фарба для брів та поскочувалася пудра.

Це було ще гірше за морфій. Дядько Віллі неначе віспу привіз до міста. Пам'ятаю, як того дня місіс Мерідю телефонувала мамі — її голос чути було у нас в усьому домі, і па чорному ході, й на кухні, немовби для нього й проводів ніяких не треба було: "Одружився! Одружився! Повію взяв! Повію! Повію!" Кричала вона так, як ото колись продавець на Джоба кричав — святобливим людям таке, мабуть, дозволяється — може, вони, причетні до благочестя, самі найкраще знають, коли собі попустити на хвилину-другу. І тато теж обурювався, не на когось певного, а так — я знаю, що тс він не на дядька Віллі й навіть не на його нову дружину, мені тільки хотілося, щоб у ту хвилину почула його місіс

Мерідю. Хоча, гадаю, якби вона й зайшла до нас, все одно слухати нічого б не стала. Бо кажуть, що вона як була в капоті, так і прибігла до превелебного Шульца, захопила його в свою машину й повезла до дядька Віллі. Той ще вилежувався в ліжку, як звичайно по понеділках та вівторках, а його нова дружина шлюбним свідоцтвом, немов револьвером чи ножем, витурила з хати місіс Мерідю та превелебного Шульца. І ще пам'ятаю, як увесь той день —дядько Віллі мешкав на тихій вуличці, де стояли тільки маленькі нові будиночки, і жили в них люди, що перебралися з навколишніх ферм до міста за останні п'ятнадцять років, усілякі там поштарі, дрібні крамарі тощо — як увесь той день оскаженілі жінки, абияк насадивши на голову літні капелюшки, вихоплювалися з тієї тихої вулички, тягнучи за собою малих дітей та старших дівчат, і всі перлися до міської управи та до будинку превелебного Шульца. І як молодики та підлітки, що не працювали, та й декотрі чоловіки, що працювали, походжали туди-сюди повз дім дядька Віллі, щоб подивитись, як вона сидить на ґанку, смалить сигарети та щось попиває із склянки. І як другого дня вона вибралася в місто купити дечого, цього разу в чорному капелюшку й червоно-білій смугастій сукні — ну чисто тобі здоровезна ходяча цукерка, і вже втричі більша за дядька Віллі; вона йшла вулицею, а чоловіки вискакували з крамниць на неї глянути, так наче вона натискала на якісь пружини, і сідниці її вихляли під сукнею вгору й униз, аж поки хтось не витримав, задер голову й вереснув: "АТ-ТЮ!" — щось отаке, але вона й далі крутила задом, навікь не зупиняючись, і тоді вереск знявся на всю вулицю.

А наступного дня надійшла телеграма від його сестри, і тато у ролі адвоката, а місіс Мерідю у ролі свідка пішли худи, і дружина дядька Віллі тицьнула їм шлюбне свідоцтво і сказала з'їсти облизня — мовляв, бордель чи не бордель, а шлюб її не менш законний, ніж у будь-якої іншої гонористої хвойди з Джефферсона чи й звідки-інде, і тато все примовляв: "Заспокойтеся, місіс Мерідю; заспокойтеся, місіс Крісчен", і сказав дружині дядька Віллі, що дядько Віллі банкрут і може втратити навіть цей дім, а вона тоді про ту сестру з Техасу, чи, може, тато скаже, що й нафтовий промисел збанкрутував, нехай не смішить її. Отож знову зателеграфували до сестри, і та прислала тисячу доларів, а тоді

довелося віддати дружині дядька Віллі ще й машину. До Мемфіса вона вибралася надвечір того самого дня. Вона проїздила через майдан з тими своїми плетеними валізами, цього разу в мереживній чорній сукні, і вже потроху впрівала під шаром свіжої косметики, бо було ще гаряче, а тоді зупинилася біля поштової контори, де гурт чоловіків чекав вечірньої пошти, і сказала:

— Приїжджайте коли-небудь до нашого закладу та загляньте до мене! Я покажу вам, фраєрам, деякі штучки — вони вам на весь вік у пригоді стануть.

Того ж таки дня місіс Мерідю знову перебралася в дім дядька Віллі — тато казав, що листа до сестри дядька Віллі вона написала аж на одинадцять сторінок, бо, казав тато, вона зроду не подарує дядькові Віллі, що той збанкрутував. Ми стояли за живоплотом і навіть там чули її голос:

— Ви збожеволіли, містере Крісчен, збожеволіли. Я намагалася спасти вас, повернути вам людську подобу, але тепер терпець мені урвався. Проте я дам вам ще одну нагоду. Я одвезу вас до лікарні Кілі, і якщо вже й це не допоможе, то сама відпроваджу вас до вашої сестри й подбаю, щоб вона замкнула вас у божевільню.

А потім сестра прислала з Техасу папери, які свідчили, що дядько Віллі в неосудному стані, і надавали місіс Мерідю права його опікунки та розпорядниці. Після цього місіс Мерідю відвезла дядька Віллі в Мемфіс до клініки Кілі. І на цьому й скінчилося.

V

Тобто це їм здалося, що вже скінчилося, що тепер дядько Віллі напевно помре. Бо навіть тато вважав, що він збожеволів: тато казав, що якби не дядько Віллі, то я б не втікав, і що, мовляв, я не сам утік, а мене зманив той недоумок. І це не тато, а дядько Роберт, ось хто казав,

що він не збожеволів, бо коли чоловік може продати за готівку нерухомість у Джефферсоні в той час, коли сам сидить під замком у клініці Кілі, то він зовсім не божевільний і навіть не алкоголік. Вони ж і не знали, що його вже немає в Кілі, навіть місіс Мерідю тільки через два дні довідалася, що його ніяк не можуть знайти. Вони так і не знайшли його і не дізналися, як він утік, і я теж не знав, поки не одержав листа від нього, щоб такого-то дня поїхати автобусом до Мемфіса, і там на околиці міста він мене зустріне. Я навіть того не помітив, що вже два тижні не видно було ні Секретаря, ні старого Джоба. Але він зовсім мене не зманював. Я поїхав, бо хотів так, бо кращої за нього людини не знав у світі, бо він завжди мав утіху з життя, незважаючи на все те, що йому, чи то з ним, хотіли заподіяти. І я сподівався, що коли побуду з ним довше, то, може, й собі цього навчуся — як мати втіху з життя навіть на схилі віку. А може, я знав і більше, ніж це, тільки не усвідомлював, може, знав, що зроблю все, чого він не попросить і що йому й нема потреби мене просити, як ото допоміг йому вломитися до аптеки по спирт, а потім допоміг ще й сховати той спирт від місіс Мерідю. Може, я навіть знав, чого збирався накоїти старий Джоб. Не те, що він накоїв насправді, але те, що він накоїв би, якби нагода. А нагода та трапилась тоді, коли дядько Віллі востаннє на своєму віку вирвався на волю, і якби мене там не було, він лишився б сам проти всіх їх, настраханих смертним страхом, щоб не дай боже жити якось інакше, а не так, як усі в Джефферсоні, бо хоч з міста він і втік, місто від нього не відступилося: адже старий Джоб був джсф-ферсонець від голови до п'ят.

Того тижня я покосив трохи трави й заробив майже два долари. А призначеного дня сів у автобус, і

дядько Віллі вже чекав мене на околиці міста, цього разу в обдертому відкритому фордику — на передньому склі ще видніло написане крейдою "85 доларів готівкою", а ззаду лежав складений новенький намет. Дядько Віллі й старий Джоб були на передньому сидінні, дядько Віллі виглядав чудово у картатому кашкеті дашком назад, що теж був би новенький, якби не велика масна пляма, в захисних окулярах, піднятих на лоб, у свіжовимитому целулоїдному

комірці, без краватки, ніс облущився від сонця, а очі поблискують із-за звичайних його окулярів. З ним я пішов куди б завгодно; і навіть тепер пішов би, хоч би й знав, чим усе це скінчиться. Йому зовсім не треба було б тепер просити мене, як не треба було й тоді. Отож я вмостився на складеному наметі, і ми рушили, тільки не до міста, а зовсім в інший бік. Я спитав, куди ми їдемо, але він лише відказав: "Почекай", женучи ту маленьку машину вперед, так наче йому страх кортіло кудись там швидко добутись, і з голосу чути було, що все йде чудово, що ніколи йому не жилося так гарно, кращого й не придумаєш; а старий Джоб скулився на своєму місці, тримався обіруч і верещав на дядька Віллі, чого він так жене. І справді. Може, я вже тоді по старому Джобі зауважив, що дядько Віллі й міг би втекти від Джефферсона, але якби не просто уникав його, а порвав би з ним усі зв'язки.

І ось ми під'їхали до дорожнього знаку, стрілки, що вказувала на аеродром, і звернули, а я спитав:

— Куди? Куди це ми? — але дядько Віллі тільки відказав:

— Почекай, почекай трохи,— так, наче його самого нетерплячка брала, і нахилився над кермом,— сиве волосся вибилося з-під кашкета, комірець з'їхав убік, аж відкрилася смужка шиї між ним та сорочкою, а старий Джоб приказував (таки справді, я вже тоді все зрозумів!):

— Ну нічого, він свого доскочив. Нехай, нехай. Але я йому казав: це пусте. Я застерігав його.

Нарешті ми приїхали на аеродром, дядько Віллі різко зупинив машину і, ще й не виходячи з неї, показав угору:

— Он дивись!

То був літак. Дядько Віллі бігав туди-сюди краєм поля й розмахував хусточкою, поки його завважили згори і літак знизився, сів і підкотив до нас, невеличкий собі літак з двоциліндровим двигуном. Там сидів Секретар, теж, як і дядько Віллі, у новенькому картатому кашкеті і в захисних окулярах. Дядько Віллі— мені сказали — купив такі самі й для старого Джоба, тільки той не схотів їх надіти. Ввечері ми влаштувалися на ночівлю в туристському таборі за дві милі далі, і там виявилося, що в них є кашкет та окуляри й для мене, і тоді я зрозумів, чому його не змогли знайти: дядько Віллі розповів мені, що купив літака за частину грошей, виручених від продажу будинку, який урятувала була сестра, як родинну пам'ятку, бо й вона там народилася. Але капітал Він з аеродрому не погодився навчати його, як водити літака, бо в дядька Віллі нема довідки від лікаря ("їй-бо,— сказав дядько Віллі,— ці кляті республіканці й демократи та ще як їх там скоро доведуть до того, що чоловікові не можна буде без дозволу й воду спустить у власному клозеті!"), а до лікаря він не може звернутися, бо той ще запроторить його назад до Кілі або сповістить про все місіс Мерідю. Тому дядько Віллі наказав спершу навчитися літати Секретареві, і оце Секретар уже два тижні водить літака,— тобто майже на чотирнадцять днів довше, ніж він практикувався з автомобілем перед першим їхнім виїздом.

Напередодні дядько Віллі купив ще й автомобіль, намет і табірне спорядження, і завтра ми мали вирушити. Насамперед нам треба було дістатися до Ренф-

ро, де нас ніхто не знає і де, як розвідав дядько Віллі, є велике пасовище — там ми перебудемо з тиждень, поки Секретар навчить дядька Віллі водити літака. Тоді вирушимо на захід. А коли скінчаться гроші, будемо зупинятися в якомусь містечку й брати пасажирів, щоб вистачило нам на бензин та харчі до іншого містечка — дядько Віллі з Секретарем у літаку, а я зі старим Джобом у машині. Старий Джоб сидів на стільці під стіною і кліпав на дядька Віллі своїми немічними очицями, червоними й понурими. А дядько Віллі забрався на ліжко, досі ще в

кашкеті й захисних окулярах та з комірцем без краватки — часом той комірець (не прикріплений до сорочки, а лише застебнутий на шиї) з'їжджав набік, або ставав зовсім задом наперед, як в єпископального пастора, і очі дядька Віллі поблискували за скельцями, а голос був дзвінкий та ясний.

— А на різдво будемо в Каліфорнії! — промовив він.— Подумати тільки: в Каліфорнії!

VI

Тож нащо кажуть люди, пю мене хтось там зманив? Як вони можуть? Я, мабуть, уже й тоді розумів, що нічого з цього не вийде, не може вийти, що це було б навіть надміру. А може, я розумів і те, чим воно скінчиться, бо бачив, як хнюпився Секретар, коли дядько Віллі заводив мову, щоб самому навчитися водити літака, і бачив, як позирав старий Джоб на дядька Віллі — він нічого, звісно, ще не накоїв, але міг би накоїти, якби нагода. Бо ж я був білий, як і дядько Віллі. Старий Джоб із Секретарем — вони обидва старші за мене, але ж я таки був білий, отже, все мало бути добре, принаймні наскільки залежало від мене. Здавалося, я вже тоді зрозумів, що хоч би яка спіткала його доля, він таки не помре. Отож я й

подумав, що коли б і собі навчитися так жити, як він, то, може, і я теж не помру.

Ми вирушили наступного ранку, тільки-но розвидніло, бо діяв якийсь ідіотський припис, що Секретар, поки не одержить пілотських прав, може літати лише над аеродромом. Ми заправили літак бензином, і Секретар піднявся на ньому вгору, ніби щоб потренуватися. Тоді дядько Віллі швиденько посадив нас в автомобіль, бо, мовляв, літак може покривати шістдесят миль за годину і Секретар буде в Ренфро задовго

до нас. Та коли ми прибули в Ренфро, Секретаря там не було. Ми поставили намет і пообідали, а він усе не показувався, і дядько Віллі почав клясти; ми вже повечеряли, й настали сутінки, а Секретаря все не було, і дядько Віллі кляв уже на всі заставки. Показався Секретар аж тільки другого дня. Ми почули його, вибігли й стали дивитись, як він швидко пролітає просто над нами, прямуючи з протилежного боку, а не від Мемфіса. І хоч як ми всі кричали до нього й махали руками, він пролетів далі; дядько Віллі аж підстрибував і кляв, а ми склали намета в машину, щоб перейняти його десь в іншому місці, коли чуємо — він повертає. Мотор уже був заглушений, і ми могли навіть бачити пропелер, бо він тепер не крутився. Скидалося на те, що Секретар приземлиться не на пасовищі, а ген по той бік на деревах. Але він якось на ті дерева не втрапив і тільки гепнувся злегка об землю; ми підбігли й побачили, що він сидить у Л кабіні, очі заплющив, обличчя сіре, як попіл, і каже:

— Начальнику, скажіть, будь ласка, в який бік відціля до Рен...— і лише після цього розплющує очі подивитись, хто перед ним. Він сказав, що вчора сім разів приземлявся і все не в Ренфро — йому вказували туди напрямок, він летів далі, і то знов було не Ренфро. Ніч він переспав у літаку і від самого Мемфіса й ріски не мав у роті, бо ті три долари, що дав дядько Віллі, пішли на бензин, і, якби йому не забракло пального, він би довіку не знайшов нас.

Дядько Віллі хотів послати мене до міста по бензин, щоб відразу взятися за навчання, але Секретар не погодився. Він просто відмовився. Він сказав, що літак належить дядькові Віллі, як і він сам, принаймні доки не повернеться додому, але зараз у нього зовсім немає сили. Отож навчатись дядько Віллі почав лише наступного ранку.

Я навіть подумав, що доведеться старого Джоба схопити й тримати щосили, такий він зчинив лемент: "Ти чого заліз туди!" і потім: "Я йому скажу! А таки скажу!",— це коли ми вдвох дивились, як літак із Секретарем та дядьком Віллі так якось підскочив у повітрі, тоді гойднувся вниз, мовби дядько Віллі хотів навпростець податись до

Китаю, далі крутнувся знов угору й нарешті полетів рівно, облетів пасовище, а тоді розвернувся на посадку. І так день у день старий Джоб кричав на дядька Віллі, а фермерські робітники підходили ближче, і хто їхав возом або йшов пішки, зупинялися на дорозі, теж охочі подивитися на них і на те, як літак приземлюється, а дядько Віллі й Секретар сидять у ньому поруч, зовсім однаковісінькі, не лицем, звісно, а як-от два зубці у вилах однаковісінькі за мить до того, коли вріжуться в землю. Ми бачили Секретареві очі й розтулений рот, і майже чули, як він гукав: "Уг-гу-у-у!", бачили блиск окулярів дядька Віллі, і волосся його, що вибивалося з-під кашкета, і целулоїдний комірець без краватки, який він перед сном щовечора мив,—вони проносилися щодуху повз нас, а старий Джоб кричав:

— Вилазьте! Вилазьте звідти!

А Секретар, чути, й собі надсаджувався:

— Ось цей шарпніть, дядьку Віллі! Ось цей! Літак летів далі, то задираючись угору, то пірнаючи

вниз, то одне крило вище, то друге, летів якось боком, аж здавалося, він ось-ось черкне крилом землю; гуркіт стояв такий, наче літак розвалюється, і курява хмарою звивалася в повітрі, а тоді він таки знову зривався вище, і Секретар верещав:

— Шарпніть, дядьку Віллі!

Очі дядька Віллі сяяли ще й увечері, в наметі,— він був надто збуджений, щоб замовкнути й улягтися спати, і, мабуть, таки забув, що не брав у рот спиртного від самої тієї хвилини, коли надумався купити літака.

Так, я знаю, що люди казали про мене, коли все скінчилося, що казав тато, коли він з місіс Мерідю приїхав туди вранці: що я білий, уже майже

дорослий, а Секретар і старий Джоб — просто собі чорношкірі, що з них візьмеш. Але ж це старий Джоб і Секретар, саме вони намагалися йому перешкодити! Отож-бо й є, що ніхто неспроможний цього зрозуміти.

Пригадую, як секретар і старий Джоб взялися за нього останнього вечора. Старий Джоб зрештою змусив Секретаря сказати дядькові Віллі, що той ніколи не навчиться літати. Дядько Віллі на ці слова вмовк, підвівсь і подивився на Секретаря.

— Хіба ти не навчився водити літака за два тижні? — спитав він.

Секретар відповів, що так.

— Ти, клятий, мізерний, нікчемний, репаний, чорноголовий негр?

Секретар відповів, що так.

— А я скінчив університет і сорок років вів діло на п'ятнадцять тисяч доларів, і ти мені тепер кажеш, що я не зумію водити паршивенького літака ціною в півтори тисячі доларів?! — Потім дядько Віллі подивився на мене.— І ти не віриш, що я зумію? — спитав він.

Я подивився на нього.

— Ні. Я вірю, що ви будь-що зумієте зробити,— відповів я.

Навіть тепер я не можу сказати їм цього. От не можу, та й годі. Колись тато наводив мені чиїсь там слова, що, мовляв, якщо ти знаєш, то можеш і сказати. От тільки той, кому належать ці слова, певно, не мав на увазі чотирнадцятирічних хлопців. Бо ж я вже тоді мусив відчувати, знати, чим воно все скінчиться. І дядько Віллі теж мусив знати, що настає остання хвилина. Виходило так, наче ми обидва знали це, хоч і не обговорювали цього і своїх вчинків не погоджували: дядько Віллі не мав потреби того дня в Мемфісі казати: "Ходімо зі мною, щоб ти

був поруч, коли знадобишся", і я не мав потреби йому відповідати: "Давайте я піду з вами, щоб стати вам у пригоді".

Адже старий Джоб зателефонував до місіс Мерідю. Він почекав, поки ми заснули, вислизнув крадькома, подався пішки аж до міста й зателефонував їй. Він не мав і цента за душею і, певно, зроду-віку й телефону не торкався, але якось таки зателефонував їй. Другого ранку прибіг він ще по росі (до міста й телефону було з п'ять миль), саме в ту хвилину, коли Секретар запускав мотор, і я зрозумів, що сталося, ще до того, як він надбіг досить близько, щоб зняти гвалт,— він біг через поле, заточувався і кричав:

— Держи його! Держи! Вони зараз тут будуть! Затримай його на десять хвилин, і вони будуть тут!

Я все зрозумів і теж кинувся бігти, перейняв його, схопив, а він шарпався, відбивався і кричав у той бік, де був дядько Віллі в літаку.

— Ти що, подзвонив? — спитав я.— їй подзвонив? Сказав їй, де він?

— Ай сказав! — прокричав старий Джоб у відповідь.— І вона сказала, що візьме твого тата і зараз же виїде й о шостій ранку буде тут.

Я все тримав його — здавалося, то в'язка сухого хмизу у мене в руках, я чув, як хрипіло у нього в легенях і як калатало його серце, а тоді надбіг і Секретар, і старий Джоб почав кричати до нього:

— Витягай його звідти! Вони їдуть! Вони зараз будуть тут, тільки не пускай його!

Секретар одразу не второпав і питає:

— Кого? Кого? — і старий Джоб гукнув йому, щоб біг затримати літака. Тоді Секретар метнувся назад, я спробував схопити його за ногу,

та невдало — тільки й того, що побачив, як дядько Віллі дивиться на нас, а Секретар біжить до літака. Я звівся на коліна і почав махати руками й теж кричати. Але навряд чи дядько Віллі міг мене почути крізь ревище мотору. Тільки ж кажу, йому цього й не треба було — він і я, ми обидва знали, до чого йдеться. Отож я стояв навколішках і притискав старого Джоба до землі, і ми побачили, як літак зрушив з місця,— Секретар усе біг за ним,— піднявся в повітря, гойднувся вниз, тоді знову рвонувся вгору й наче завмер над деревами, там, де, як ми гадали того першого дня, збирався приземлитись Секретар, а потім дядько Віллі якось залетів за ті дерева, гойднувся вниз і зник з очей. Секретар і так уже біг туди, отож і ми зі старим Джобом теж схопилися на ноги й собі гайнули за ним.

Звісно, я знаю, що люди кажуть про мене. Я наслухався ще того дня, коли ми поверталися додому,— катафалк попереду, Секретар та старий Джоб у фордику за ним, а ми з татом у нашій машині позаду. Джефферсон був усе ближче й ближче, і враз я зайшовся плачем. Не тому, що сталася смерть: смерть — це пусте, вона торкається тільки зовнішнього в людині, того, що ти носиш задля зручності чи вигоди, як-от одежу; а тому, що ця одежа, це старе шмаття виявилося нічого не вартим і ошукало одного з нас

двох, ошукало саме мене. Тато поклав руку мені на плече й мовив:

— Годі, годі, заспокойся. Я цього не мав на думці. Ти в цьому не винен. Ніхто тобі не дорікає.

Бачите? У тому ж бо й річ. Я все-таки допоміг дядькові Віллі. Він знає, що я допоміг. Він знає, що без мене не дав би нічому ради. Він це знає. І нам навіть не було потреби глянути один на одного наостанку, коли він рушав. Справді.

Але вони цього ніколи не зрозуміють, навіть тато, і більш нема нікого, крім мене, хто пояснив би їм. І як їм це пояснити, щоб вони зрозуміли? Як?

ВЕЛЕТНІ

Вони проїхали повз темне громадище бавовноочисної машини і тільки тоді побачили освітлений будинок та двомісний автомобіль лікаря біля нього. Зупинившись коло воріт, приїжджі почули гавкіт мисливського собаки.

— Ось ми й приїхали,— промовив літній високий чоловік з відзнаками шерифа.

— Чия це машина? — поцікавився його молодий супутник, який з недавнього часу працював судовим виконавцем округи.

— Доктора Шофілда,— відповів той.— Лі Маккал-лун попросив прислати його, коли я подзвонив і сказав, що ми приїдемо.

— Отже, ви попередили їх!— вигукнув судовий виконавець.— Ви подзвонили, що я їду, і таким чином попередили цих двох порушників закону! То ви отак виконуєте урядові накази?

Шериф, сухорлявий, чисто виголений чоловік, жував тютюн. Він народився і прожив усе життя в цьому штаті.

— Я зрозумів так, що все, чого ви хочете, це заарештувати обох хлопців Маккаллуна і привезти їх до міста,— відповів він.

— Саме так,— відказав судовий виконавець.— А ви попередили їх, дали їм цим самим змогу втекти. Може, ще й поставили уряд перед необхідністю посилати за ними озброєну погоню. Чи ви забули, що самі зараз при виконанні службових обов'язків?

— Ні, не забув,— мовив шериф.— І відтоді, як ми виїхали з Джеффером, весь час намагався розповісти вам про цих людей щось таке, що вам неодмінно треба знати. Гадаю, ці Маккаллуни справлять на вас таке враження, що... Зупиніться за тією машиною. Спершу спробуємо з'ясувати, хто і наскільки тут хворий.

Виконавець обминув автомобіль лікаря, вимкнув мотор, загасив фари і замкнув на ключ дверцята своєї машини.

— Ці люди...—почав він і одразу ж подумав: "Та чи оце старе луб'я з тютюновою жуйкою в роті сам не один з них, незважаючи на посаду, яку займає і яка повинна була б зробити його не таким, як вони?.. Ці люди,— думав він далі,— живуть тут і приховують свої справжні достатки, щоб одержувати урядові субсидії, які вони навіть не збираються використовувати за призначенням, базікають про свої права, замість того, щоб працювати. Вони подають фальшиві відомості, щоб одержувати зернові позики, а потім голосно обурюються і дивуються, коли їх на цьому ловлять. А коли цей самий обдурений уряд вимагає від них зробити одну просту річ — вписати своє ім'я до списку призовників, вони відрубують собі руки або роги..."

Старий шериф рушив уперед. Судовий виконавець попрямував слідом за ним у грубезні нефарбовані ворота і пішов по широкій цегляній доріжці між двох рядів старих занехаяних кедрів до незграбного і теж непофарбованого двоповерхового будинку, у відкритому передпокої якого жевріло м'яке світло лампи. Великий гончак, гавкіт якого вони чули раніше, з гарчанням став у них на дорозі, але з будинку його ніхто не покликав. Виконавець піднявся слідом за шерифом на галерею. Там він побачив чоловіка років сорока п'яти із смаглявим спокійним обличчям і великими руками. Він стояв у дверях і чекав на них. Чоловік цей лише один раз коротко і гостро глянув на судового виконавця, а потім звернувся до шерифа:

— Здрастуйте, містере Гомбольт. Проходьте.

— Здрастуйте, Раф,—відповів шериф.—Хто занедужав?

— Бедді,— сказав той.— Спіткнувся і потрапив ногою в капкан.

— Йому погано? — спитав шериф.

— По-моєму, погано,— відповів чоловік.— Тому ми й послали за лікарем, а не повезли до міста. Ми не могли зупинити кров.

— Дуже шкода,— сказав шериф.— Це містер Пір-сон.— Чиновник ще раз відчув на собі погляд чоловіка з карими очима, спокійними і досить люб'язними на коричневому обличчі. Рука, яку він простягнув, була досить твердою, але потиск її був зовсім слабкий і холодний.— З Джексона,— вів далі шериф.— З судової колегії.— Потім спокійно, що виконавець не помітив жодної зміни в його голосі, додав:— У нього в ордер на хлопців.

Виконавець не помітив ніякої тривоги чи остраху. Тверда рука просто відсунулась від нього, спокійне обличчя вже дивилось на шерифа.

— Ви хочете сказати, що ми оголосили війну?

— Ні,— відповів шериф.

— Не в цьому річ, містере Маккаллун,—зауважив виконавець.— Від них вимагалось лише одне: зареєструватись. Цього разу вони, можливо, нікуди б і не пішли. Але вони відмовились, забули зареєструватись.

— Я розумію,— відповів чоловік. Він не дивився на виконавця, і той не міг би сказати напевно, чи дивився він навіть на шерифа, хоч і звертався до нього: — Ви хочете побачити Бедді? Зараз у нього лікар.

— Зачекайте,— промовив шериф.— Мені дуже прикро, що з вашим братом таке нещастя, але я...— Він якусь мить дивився на Рафа водночас люб'язно й нетерпляче, його волохаті сиві брови насупились, і на мить виконавець побачив у погляді шерифа тс саме, що бачив у короткому погляді хазяїна.

Виконавець був кмітливим чоловіком і вже збагнув, що тут відбувається не те, що він чекав побачити. Але, працюючи кілька років у державній установі і маючи здебільшого справу з людьми з сільських місцевостей, він вважав, що знає їх. Тому, дивлячись на старого шерифа, думав: "Так. Він їхньої породи, незважаючи на посаду, авторитет і відповідальність, що повинні були б змінити його. Ці люди. Ці люди..."

— Я хочу встигнути на нічний поїзд до Джексо-на,— сказав він.— Свої міркування я вже висловив. Скористаймося своїми повноваженнями і...

— Ходімо,— запросив шериф.— У нас ще багато часу.

І виконавець пішов слідом. Йому не лишалось нічого іншого; сердито крокуючи галереєю, він намагався опанувати свої почуття, щоб не піддатися сторонньому впливові. Тепер виконавець усвідомлював, що йому доведеться докласти чималих зусиль, щоб виконати наказ, і що їх від'їзд з заарештованими буде залежати лише від нього самого, а не від старого шерифа. Вони увійшли до спальні. Там він глянув навколо себе вже не з подивом, а з чимось дуже схожим на жах. Це була велика кімната з простою нефарбованою підлогою. Крім ліжка, там стояли два стільці і старомодний комод. Але йому раптом здалося, що цю кімнату заповнили велетні, від самої присутності яких повинні були б вигнутись стіни. Вони були дуже схожі один на одного: міцний довготелесий дід років сімдесяти, трохи вищий за інших, потім ще один, теж сивоголовий, дуже схожий на Рафа; третій, мабуть, того ж віку, що й Раф, але з тонкими рисами обличчя і якимсь диким трагічним поглядом темних очей; два цілковито однакових блакитнооких юнаки, і, нарешті, блакитноокий чоловік на ліжку, над яким схилився вдягнений по-

міському лікар. Усі повернулись і спокійно подивились на нього й шерифа, коли ті ввійшли. А з-за спини лікаря судовий виконавець побачив розірвану холошу та скривавлену, спотворену ногу. Судовий виконавець одразу ж відвернувся, зупинившись біля дверей під цими спокійними твердими поглядами, тоді як шериф підійшов до чоловіка, на ліжку біля якого стояла велика обплетена сулія, схожа на ту, що в ній держав віскі дідусь судового виконавця.

— Привіт, Бедді,— промовив шериф,— Як справи?

— Та сам я, чорт би мене забрав, у всьому винуватий,— відповів чоловік в ліжку.— Стюарт попереджав мене про цей капкан.

— Це правда,— сказав другий старий.

Інші не сказали нічого: вони й далі спокійно і твердо дивились на чиновника, поки шериф не промовив:

— Це містер Пірсон з Джексона. Він привіз ордер на хлопців.

— Нащо? — спитав чоловік в ліжку.

— По закону, Бедді,— відповів шериф.

— Ми ж не воюємо зараз,— заперечив той.

— Ні, не воюємо,— погодився шериф.— Але це новий закон. Вони не зареєструвались.

— Що ви збираєтесь робити з ними?

— Це ордер, Бедді. Забрати з собою.

— Отже, в'язниця?..

— Це ордер,— сказав шериф.

Судовий виконавець побачив, що чоловік в ліжку стежить за ним, спокійно посмоктуючи люльку.

— Налий мені віскі, Джексон,—попросив він.

— Ні,—сказав лікар.— Ви Вже й так випили надто Загато.

— Налий мені віскі, Джексон,— повторив чоловік у ліжку. Він спокійно пихкав люлькою, дивлячись на чиновника.— Ви приїхали від уряду? — спитав.

— Так,— відповів чиновник.— Вони повинні зареєструватись. Це всі повинні зробити. Вони не...

Його голос урвався під поглядом семи пар очей. Чоловік в ліжку і далі посмоктував люльку.

— Ми ж спокійно сидимо тут,—сказав чоловік в ліжку,— і нікуди не збираємось тікати.— Він повернув голову. Двоє юнаків стояли поряд в ногах.— Анж, Люціус,— звернувся він до них.

— Так, тату,—почулося у відповідь, і чиновникові здалося, що це вимовила одна людина.

— Цей джентльмен приїхав аж із Джексона, щоб сказати, що ви потрібні урядові. Гадаю, що найближче місто, де ви можете зареєструватись, це Мемфіс. Ідіть до себе нагору і збирайте речі.

Чиновник рвонувся вперед.

— Стривайте! — крикнув він.

Але Джексон, найстаріший, випередив його. Він також сказав: "Стривайте",—і зараз хлопці вже не дивились на чиновника. Вони дивились на лікаря.

— Як з його ногою? — спитав Джексон.

— Подивіться самі,—сказав лікар.—Чекати не мржна. А везти тепер теж пізно. Мені потрібен асистент і трохи ефіру, звісно, при умові, що він випив не надто багато віскі і зможе витримати анестезію. Один з вас може поїхати в місто на моїй машині. Я подзвоню...

— Ефір? — спитав чоловік на ліжку.— На біса? Ви ж оце сказали, що уже майже все зроблено. Я міг би направити один з різницьких ножів і закінчити все сам, ковтнувши ще разок чи два. Кінчайте це.

— Ви не витримаєте ще одного шоку,— сказав лікар.— Це зараз віскі в вас говорить.

— Годі,— сказав той.— Якось у Франції трапилось нам бігти через пшеничне поле і я наскочив на кулемет, що обстрілював це поле. Спробував перескочити через нього так, як ви перескочили б через огорожу, тікаючи від людини, яка вас б'є. Але мені не вдалось цього зробити, і я опинився на землі. В темряві рана дуже боліла, потім щось ударило мене ззаду в каску, наче молотком по ковадлу, не знаю, що зі мною було, поки я прийшов до пам'яті. Нас зібралось чимало, тих, що мучились біля перев'язочного пункту. Минуло багато часу, поки лікар обійшов усіх. Ну й боляче було тоді. А зараз годі й розмовляти про біль, бо я приклався до цієї сулії. Кінчайте з цим. Якщо вам потрібні помічники, то Стюарт і Раф допоможуть. Налий мені трохи, Джексон.

Цього разу лікар підняв сулію і перевірив рівень рідини.

— Вже доброї чверті немає,— сказав він.— Ви випили кварту горілки з четвертої години, і я не певен, що ви зможете витримати анестезію. Гадаєте, що витримаєте, коли я все швидко закінчу?

— Так, кінчайте. Ногу я скалічив і хочу позбутись

її.

Лікар глянув на спокійні і такі схожі обличчя Мак-каллунів, що дивились на нього.

— Коли б він був у місті, в лікарні, під постійним наглядом, я б, мабуть, почекав, поки миле перший шок і він протверезиться. Але його не можна везти зараз, а кров зупинити не вдасться... Коли б мав хоч ефір або препарат для місцевої анестезії,— зітхнув він.

— Досить,— промовив чоловік на ліжку.— Господь не міг сотворити нічого кращого для місцевої або загальної анестезії, ніж те, що міститься в цій посудині. І нога ця не Джексона, не Стюарта, не Рафа і не Лі. Вона моя. Я почав це і, гадаю, що маю право хотіти, щоб її відтяли так, як мені подобається.

Та лікар не зводив очей з Джексона.

— Що скажете ви, містере Маккаллун? — спитав він.— Ви найстарший.

Але за нього відповів Стюарт.

— Так,— сказав він.— Кінчайте з цим. Що вам треба? Мабуть, гарячої води?

— Так,—відповів лікар.—І кілька чистих прости-радел. Чи є у вас великий стіл і чи можна принести його сюди?

— Кухонний стіл,— відповів чоловік, що зустрів їх біля дверей.— Ми з хлопцями...

— Зачекай,— попросив чоловік на ліжку.— У хлопців нема часу допомагати вам.—Він знову повернувся до синів.—Анж, Люціус,— покликав він.

— Так, тату.

І знову чиновникові здалось, що відповіла одна людина.

— Цей джентльмен, здається, поспішає. Вам краще вирушати. Якщо розміркувати, то вам навіть і збиратись не треба. За день-два ви вже одягнете форму. Візьміть грузовик. Там не буде нікого, хто б міг відвезти вас у Мемфіс і привести грузовик назад, тому ви залишіть його в гаражі "Гайосо Фід компані", поки ми пришлемо за ним. Мені б хотілось, щоб ви записалися в старий шостий піхотний, в якому я служив. Але це тільки моє побажання, а ви ідіть туди, куди вам скажуть. Кінець кінцем не має значення, де ви будете. Уряд свого часу не зробив мені нічого, крім добра, думаю, що так буде і з вами. Запишіться туди, де ви потрібні, і слухайтесь своїх сержантів та офіцерів, поки не станете справжніми солдатами.

— Зачекайте! — крикнув чиновник, виходячи на середину кімнати.— Я заперечую проти цього. Мені дуже шкода, що з містером Маккаллуном трапилось нещастя. Мені дуже шкода взагалі, що все так вийшло. Але тепер це не в моїх і не в його руках. Того, хто не зареєструвався, карає закон. Якщо містер Гом-больт відмовляється виконати наказ, я сам це зроблю і відвезу цих людей в Джексон, де вони повинні

будуть відповісти за свій вчинок. І я мушу попередити містера Гомбольта, що він теж буде відповідати!

Старий шериф повернувся до судового виконавця, його кошлаті брови знову насупились:

— Невже ви ще не зрозуміли, що ми нікуди не можемо їхати зараз? — стиха промовив він.

— Що? —закричав чиновник. Він глянув у ці суворі й серйозні обличчя, що повернулись до нього.— Мені загрожують?

— Ніхто взагалі не звертає на вас уваги,— відповів шериф.— А зараз помовчте трохи — це буде найкраще, і ми дуже скоро зможемо повернутись до міста.

Судовий виконавець замовк і стояв нерухомо, поки ці суворі зневажливі обличчя не одвернулись од нього і не звільнили його від свого байдужого і нетерплячого погляду. Він бачив, як два юнаки підійшли до ліжка, нахилились, по черзі поцілували свого батька в губи, потім повернулись, як один, і вийшли з кімнати, навіть не глянувши на нього. І, сидячи з шерифом в освітленому лампою передпокої, перед зачиненими тепер дверима спальні, він чув, як заторохтів грузо-вик і, розвернувшись, покотився по дорозі; звук мотора завмирав у спокійній теплій ночі, сповненій голосним співом цикад, які ніби теж розуміли, що холод і смерть неминучі.

— Пам'ятаю старого Анжа,— спокійно й розважливо сказав шериф таким тоном, яким дорослі розмовляють з незнайомими дітьми.—Він помер п'ятнадцять чи шістнадцять років тому. Йому було близько шістнадцяти, коли почалась ще та, стара війна. Він записався в армію генерала Джексона і пройшов з нею через Велей до Шарлотсвіля, де

каролінські хлопці помилково підстрелили Джексона того ранку в шістдесят п'ятому році, коли кіннота Шерідана закрила дорогу з Ароматокса до Велея, після чого можна було розійтись по домівках. І він повернувся до Міссісіпі з тим, з чим пішов, одружився і збудував перший поверх цього будинку, де ми з вами сидимо. Тут і народилися хлопці — Джексон, Стюарт, Рафаель, Лі і Бедді.

— Бедді народився пізніше, він ще встиг взяти участь в іншій війні і воював у Франції. Ви чули, що він оце казав. Приніс з війни дві медалі, американську і французьку, але жодна людина й досі не знає, за що він їх одержав. Я навіть не певен, що він розповів це Джексонові, Стюарту й іншим братам. Як тільки він повернувся додому, з медалями та з нашивками, що свідчили про поранення, брати одружили його з дівчиною, яку знайшли для нього заздалегідь, і через рік народилось двійко синів, напрочуд схожих на старого Анжа Маккаллуна. Якби старий Анж був років на сімдесят п'ять молодший, усіх трьох можна було б прийняти за близнят. Я пам'ятаю їх, двох цілковито однакових хлопчаків, диких, як неприручені лошата. Вони ганяли тут вдень і вночі разом із зграєю собак, поки не підросли настільки, щоб допомагати Бедді, Стюарту і Лі по господарству і поратись біля бавовноочисної машини, а Рафу — в догляді за кіньми і мулами, яких він годував, вирощував, об'їжджував і возив до Мемфіса на продаж. Три-чотири роки тому вони вступили на рік до сільськогосподарського коледжу, щоб більше взнати про породисту рогату худобу. Це було після того, як Бедді з братами перестав вирощувати бавовник, бо уряд почав втручатись із своїми порадами. Стабілізувавши ціни і скупивши залишки, людям дали раду і допомогли, хотіли вони того чи ні. Ви бачили цих хлопців там, у спальні, і мабуть, подумали—дивні люди. Того першого року, коли фермерам розказували про нову систему, сюди приїхали урядові агенти і спробували пояснити Бедді, Лі та Стюарту, як зменшити врожай. Уряд, мовляв, виплатить фермерам різницю, і це для них самих буде краще, ніж хазяйнувати самостійно.

"Ми дуже вдячні,— відповів Бедді.— Але допомога нам не потрібна. Ми вирощуємо бавовник так, як завжди: а якщо не зможемо прожити, то це вже наша турбота і збиток".

Так вони й не підписали паперів, а вирощували собі бавовник так, як вчив їх старий Анж! Потім зібрали бавовну, очистили її на власній бавовноочисній машині так, як робили це завжди, і повезли продавати. Лише в Джексоні виявили, що не можуть продати її, бо не мали ніякої ліцензії на продаж. Отже, довелося везти назад...

Проте наступного року вони знов не взяли ніяких ліцензій і теж не змогли нічого продати. Цього разу вони збудували спеціальні клуні для бавовни, а взимку Бедді подався до адвоката, щоб з'ясувати, як усе це сталося. Та коли йому запропонували підписати якийсь папірець, він рішуче відмовився.

Вони більше не займались бавовною, а почали розводити рогату худобу, бо сподівались таким чином уникнути урядового контролю. А ті двадцять два тюки бавовни і досі гниють у клуні... З цими людьми важко щось вдіяти.

— Що ж, гаразд,— нетерпляче перебив судовий виконавець.— Сподіваюсь, зараз ми можемо виїхати до міста?!

— Зараз ні,— спокійно відказав шериф.— Але скоро поїдемо. Звичайно, не сьогодні. Завтра вранці.

Він підвівся. В сусідній кімнаті було тихо. Чиновник побачив, як шериф пройшов через хол і передпокій, відчинив двері спальні, ввійшов туди і зачинив їх за собою. Чиновник сидів нерухомо, прислухаючись до нічних звуків, і дивився на зачинені двері. Двері невдовзі відчинились і з спальні вийшов шериф, обережно несучи якийсь скривавлений пакунок.

— Все,— промовив він.— Потримайте хвилинку!

— Воно ж у крові,—сказав судовий виконавець.

— Дарма,— зауважив шериф.— Ми помиємось, коли закінчимо з цим.

Чиновник узяв пакунок. Старий шериф знову пройшов через передпокій, зник і швидко повернувся з засвіченим ліхтарем і лопатою.

Ходімо,— сказав він.— Тепер ми вже майже

СКІНЧИЛИ.

Чиновник вийшов слідом за ним з будинку і подався подвір'ям, обережно несучи важкий скривавлений пакунок, в якому, йому здавалось, ще відчувалось тепло життя. Шериф широко ступав попереду, ліхтар гойдався біля його ніг, і по землі бігла велика, схожа на ножиці, тінь.

В темряві лунав його веселий голос:

— Наша біда в тому, сер, що за книгами законів ми не бачимо живих людей. Ми вигадали для себе стільки вказівок, рецептів та настанов, що розгублюємось, коли в них не хоче вкладатися життя. Але життя завжди нагадує про себе і завжди бере гору... Ми робимось схожими на тих істот, яких лікарська братія може вивести в лабораторіях. Тих істот позбавляють кісток і кишок, і все ж таки вони живуть, навіть не знаючи, що вони втратили кістки і кишки. А ми втратили твердість характеру, ми майже згодились, що людині вона більше не потрібна; мати цю твердість вважається старомодним. Але є життя, де ця твердість характеру все ще живе, і колись ми також повернемося до неї. Я не знаю, коли це станеться і скільки лиха нам доведеться ще перетерпіти, щоб навчитись цього, але це обов'язково станеться.

Вони вийшли з двору і наблизилися до групи кучерявих кедрів, що бовваніли на тлі зоряного неба. Шериф зупинився і опустив ліхтар на

землю. Йдучи слідом за ним з пакунком, чиновник побачив невеликий клапоть землі, огороджений низьким кам'яним муром. Потім він побачив два горбки з гранітними плитами, поставленими на землю.

— Старий Анж та місіс Анж,—сказав шериф.— Дружина Бедді заповіла поховати себе разом із своєю ріднею. Я гадаю, вона була б зовсім самотньою тут, серед самих Маккаллунів. Ну, тепер подивимось. —Він постояв мить, спершись підборіддям на руку; чиновникові він здався напрочуд схожим на стару леді, яка вибирає місце для вазона.— Вони повинні лежати зліва направо, починаючи з Джексона... Отже, Бедді буде приблизно тут.— Шериф підсунув ліхтар ближче і взяв лопату. Потім побачив, що судовий виконавець все ще держить пакунок. — Покладіть його,— сказав він.— Спочатку треба викопати яму.

Чиновник поклав пакунок на кам'яну огорожу, а шериф заходився копати, вправно і швидко, не припиняючи розмови:

— Так, сер. Ми забули про родину. Життя стало дешевим, а ним треба дорожити. Життя — це дуже цінна річ. Я маю на увазі не те, щоб прожити від одного профілактичного огляду у лікаря до другого, а честь, гордість і дисципліну, без яких людина гірше зберігається, втрачає свою цінність. Ось те, чого ми повинні навчитися знову. Можливо, з цим багато клопоту, неприємного клопоту—навчити нас цього знову. Можливо, подорож до Вірджинії, бо його мати родом звідти, війна і повернення додому було тим, що навчило старого Анжа. Як би там не було, він це засвоїв, і досить добре, і заповів це своїм хлопцям. Ви помітили — все, що Бедді повинен був зробити, це сказати хлопцям, що час іти, бо уряд покликав їх? А як вони попрощалися з ним? Дорослі люди цілують один одного, не криючись і без сорому... Ось це мені й хоті-

лося вам сказати... Все,— промовив він.— Яма досить велика.

Шериф рухався легко і швидко: перш ніж чиновник встиг відповісти, він поклав пакунок у вузьку яму, швидко засипав його і зарівняв землю лопатою. Потім підвівся, взяв ліхтар і з полегкістю зітхнув.

— А тепер ми вже можемо повернутись до міста,— сказав він.

І ВСЕ БУДЕ ЧУДОВО

Було чути, як у ванні дзюрчала вода. Ми дивились на подарунки, розкидані на ліжку, де мама загортала їх у кольоровий папір,— на кожному написано ім'я, щоб дідусь одразу побачив, чий це, коли зніматиме їх з ялинки. Там були подарунки для всіх, крім дідуся, бо мама вважала, що він вже надто старий, щоб сподіватися подарунків.

— А це твій,— сказав я.

— Гаразд,—кинула Розі,—краще біжи у ванну, як тобі мама звеліла.

— А я знаю, що всередині,— не втерпів я.— І тобі міг би сказати, якби захотір-

Розі подивилась на свій подарунок.

— Скоро сама дізнаюсь,— відповіла вона.

— А я б розказав, що в ньому, якби ти дала мені нікель — вів я далі.

Розі подивилась вн свій подарунок.

— В мене нема нікеля,— мовила вона.— Але вранці після різдва буде: містер Родні подарує.

— Ну, тоді ти сама знатимеш, що там, і нічого мені не даси,— сказав я.— Піди та позич нікель у мами.

— Зараз же йди митися,— звеліла вона.— Тобі аби гроші! Якщо в двадцять років ти не станеш багатієм, то хіба лише через те, що до того часу скасують гроші, або тебе просто вже не буде на світі.

Отже, я пішов митися, а коли повернувся, подарунки ще були розкидані на ліжку, і в кімнаті стояв

1 Американська нікелева монета вартістю 5 центів.

святковий запах. Завтра ми всі сядемо в поїзд і поїдемо до дідуся; тоді нарешті настане вечір, а з ним різдво, дідусь почне знімати з ялинки подарунки і називатиме наші імена, а серед подарунків є один, що його я на свої власні десять центів купив для дядька Родні. А згодом, може, дядько Родні відкриє дідусеву шафу, ковтне дідусевих ліків і, як це сталося минулого різдва, дасть мені аж чверть долара, а не жалюгідного нікеля, як улітку, коли ми робили бізнес з місіс Такер,—і все буде чудово. Або, може, навіть дасть аж півдолара,— і я відчув, що і мені ось-ось урветься терпець.

— Хай йому чорт, я більше не можу чекати,— сказав я.

— Що, що?— гукнула Розі.— Ось мама дізнається, що ти лаявся, буде тобі!

— Якщо даси мені нікель, я сам їй про це розповім,— сказав я.

— Лягай спати! — наказала Розі.— Ще семи років нема, а вже лається!

— Гаразд, я розкажу, що в твоєму подарунку. Тільки пообіцяй не видавати мене мамі... А нікель віддаси після різдва,— сказав я.

— Ти знову за своє!— гримнула Розі.— Лягай спати! Уявляю, який ви можете зробити мені подарунок, коли про рідного діда забули!

— Дідусеві подарунки не потрібні,—сказав я.— Він старий.

— Он як! — сказала Розі.— Старий, ще б пак! А якби усі вирішили, що ти малий отримувати гроші, тоді що б Ти сказав? Га?

Розі погасила світло й пішла геть. Але в каміні горів вогонь, і я бачив подарунки: для дядька Родні та бабусі, тітки Луїзи та тітчиного чоловіка дядька Фре-да, для сестрички Луїзи, братика Фреда та для нашої куховарки Розі. А може, й справді хтось повинен був подбати про подарунок для дідуся, можливо, тітка Луїза, бо вони ж із дядьком Фредом живуть у дідуся, а може, дядько Родні: він же теж живе з дідусем.

Дядько Родні завжди робить святкові подарунки мамі й татові, але, якби він почав купувати подарунки ще й дідусеві, всі, мабуть, сказали б, що він марно розтринькує гроші. Якось, коли я спитав маму, чому дідусь так гнівається, дивлячись, як дядько Родні дає їй подарунка, тато почав реготати, а мама сказала, що татові повинно бути соромно, бо то ж не провина дядька Родні, що щедроти переганяють прибутки. Тато сказав: "Так, звісно не провина", і додав, що зроду-віку не бачив людини, яка б прагнула розбагатіти більше, ніж дядько Родні, і водночас так уперто уникала будь-якої праці. Він сказав, що нехай мама пригадає, що трапилося два роки тому, а дядько Родні нехай дякує, що народився під щасливою зіркою, бо знайшлася-таки людина, щедроти якої теж на п'ятсот доларів перегнали прибутки. Тоді мама сказала, що вона не поділяє татові думки, нібито дядько Родні вкрав ці гроші, бо це просто злісні наклепи, і що татові це добре відомо, але сам тато жалкує, що позичив йому ці п'ятсот доларів, коли йшлося про добре ім'я родини, то нехай скаже, і дідусь якось дістане цю суму і поверне її татові. Після цього мама почала плакати, а тато казав: "Ну, годі, годі", а мама плакала і говорила, що дядько Родні ще дитина, і, може, саме тому тато

його ненавидить, а тато промовляв: "Ну, годі, годі, заради господа бога!"

Але мама і тато не знали, що дядько Родні робив бізнес влітку минулого року, коли жив у нас, а мешканці Моттстауна не мали й найменшого уявлення про те, що він працював і на різдво, коли я вперше допомагав йому і одержав за це чверть долара. Дядько Родні казав, що коли він з більшою охотою робить бізнес із жінками, ніж з чоловіками, то нікому нема до цього діла, навіть самому містеру Такеру. Потім він зауважив, що я ж не розповідаю нікому, де працює мій тато, а я відповів, що всім людям і так відомо, що тато має платні стайні, і зайве про це комусь розповідати. Тоді дядько сказав: "Гаразд, це варто нікеля", і спитав, чи хочу я й надалі заробляти гроші, чи, може, йому краще найняти когось іншого. Я промовчав. Від мене вимагалось небагато: стежити за будинком Та-керів крізь щілини в паркані, класти свого кашкета на хвіртці, коли містер Такер кудись ішов, і знімати, коли він повертався. Але я завжди знімав його раніше, бо дядько Родні довго у місіс Такер ніколи не затримувався; за якусь годину він виходив від неї, і ми повертались додому, а там дядько розповідав мамі, як далеко ми сьогодні ходили на прогулянку, і мама казала, що це дуже корисно для дядькового здоров'я. Вдома дядько давав мені нікель. Тоді, на різдво, у Моттстауні, коли він робив бізнес з іншою жінкою, я одержав аж чверть долара, але це трапилося всього один раз, а тепер він може мені дати навіть півдолара. Я вже більше не мав сили чекати.

На світанку я одягнув святковий костюмчик і побіг до парадних дверей виглядати екіпаж, а потім пішов на кухню спитати у Розі, чи не час вже їхати. Розі сказала, що і за дві години їхати буде ще рано, але в ту ж мить ми почули, як біля дверей зупинився екіпаж, і я подумав, що вже таки час їхати і що все буде чудово: ми поїдемо до дідуся, настане вечір, а потім і завтрашній день, і, може, цього разу в мене буде аж півдолара і, хвала Ісусу, усе буде чудово. Тут вибігла мама і сказала, що до поїзда лишилося дві години, а вона навіть не встигла одягнутися, а Джон Поль відповів:

— Так, мем.

І сказав, що його прислав тато, звелівши переказати мамі, що приїхала тітка Луїза, і щоб мама поспішала. Ми поклали в екіпаж кошика з подарунками, я умостився на козлах поруч з Джоном Полем, мама посередині. Вона весь час розпитувала про тітку Лу-їзу, а Джон Поль відповідав, що тітка приїхала найманою каретою і тато піщов з нею до готелю снідати, бо з Моттстауна вона виїхала ще вдосвіта.

Може, тітка Луїза для того й приїхала до Джеф-ферсона, щоб допомогти татові та мамі купити подарунка для дідуся?

— Бо для всіх інших у нас є подарунки,— сказав я.—А подарунка для дядька Родні я купив на власні гроші.

Тут Джон Поль почав реготати, я спитав:

— Чого ти?

А він відповів, що я навряд чи зможу подарувати дядькові Родні те, що йому треба. Я знову спитав: "Чому?", а Джон Поль відповів, що тільки мій батько міг би подарувати дядькові Родні те, що йому треба, якби примусив його працювати.

І тоді я йому розповів, що торік дядько і так працював ціле літо, коли гостював у нас. Тут Джон Поль перестав сміятися і сказав, що у дядька, мабуть, була дуже цікава і приємна робота — недарма він працював день і ніч. Я відповів, що зараз дядько Родні працює в Компресорній асоціації, а Джон Поль, зареготавши вголос, сказав, що всієї асоціації не вистачить, щоб приборкати дядька Родні. В цей час мама гукнула, щоб ми прямували до готелю, а Джон Поль сказав:

— Ні, тато наказав їхати просто до стайні і чекати на нього там.

Ми поїхали до готелю, звідки вийшла тітка Луїза і тато. Тато допоміг тітці влізти у екіпаж, і вона одразу ж почала плакати, а мама питала:

— Луїзо! Луїзо! Що таке? Що трапилося?

На що тато відповів:

— Стривай, не забувай, що тут нігер.

Тобто Джон Поль. Ну, так воно і є: хотіли купити подарунок для дідуся і не вийшло.

Отже, ми поїхали не на станцію, а до стайні, пересіли в шарабан, і тато опустив завіски на віконцях, щоб жінки могли наплакатись досхочу, а потім наказав Джонові Полю бігти додому переказати Розі, щоб та поклала у валізку татів святковий костюм і їхала поїздом. Отож Розі таки здорово пощастило. А ми так і не потрапили на поїзд, а поїхали просто по дорозі. Тато сам поганяв коней і питав:

— Та чи знає хто-небудь, де він сховався?

Тітка Луїза на мить заспокоїлась і відповіла, що вчора він не прийшов вечеряти, а після вечері з'явився, і у неї одразу защеміло серце, коли вона почула в холі його кроки. Дядько Родні мовчав, аж поки вони не зайшли до його кімнати і не зачинили дверей; лише тоді він сказав, що йому потрібні дві тисячі доларів, а тітка Луїза відповіла, де щ вона може знайти аж дві тисячі? Тоді дядько сказав: "Спитай у Фреда (це тітчин чоловік) та Джорджа (це тато), а вони нехай здобувають хоч з-під землі". Далі тітка Луїза сказала, що в неї знов защеміло серце, і вона промовила: "Родні! Горе нам з тобою..." А дядько почав лаятись і сказав: "Не рюмсай, хай йому чорт!", а тітка спитала: "Родні! Що ти знову накоїв?" Але раптом почули вони, як грюкнули двері, і тітка Луїза, глянувши на дядька, одразу зрозуміла, в чому річ,

навіть ще до того, як побачила містера Прутта з шерифом. Вона сказала: "Не кажіть батькові! Старий цього не переживе!.."

— Кого, кого?— спитав тато.— Якого містера?

і— Містера Прутта,—відповіла тітка і знову схлипнула.—Це президент Компресорної асоціації. Вони приїхали до Моттстауна минулої весни. Ти його не знаєш.

Отже, вона відчинила двері і побачила містера ЇІрутта з шерифом. Тітка почала благати містера Прут-та і поклялася, що дядько Родні нікуди з дому не піде, доки не приїде тато. Містер Прутт сказав, що він жалкує, що все це трапилося напередодні різ два, але заради тітки Луїзи та дідуся він почекає кінця свят, якщо тітка пообіцяє, що дядько Родні не втече з Моттстауна.

Тітка на власні очі бачила у містера Прутта чек, підписаний дідусевим ім'ям, і навіть вона одразу побачила, що підпис було підроб... Тут мама сказала:

— Луїзо! Луїзо! Не забувай, що тут Джорджі (це я). А тато виялався і зауважив:

— Якого дідька! Ви сподіваєтесь, що він не дізнається? Ховатимете від нього газети?

Тітка Луїза знову заплакала і сказала, що про це, мабуть, вже знають всі, і тепер вона навіть не сподівається, що хтось з нас зможе високо тримати голову, а мріє лише про те, щоб якось приховати цю історію від дідуся, бо його це вб'є. Потім вона залилася такими гіркими сльозами, що татові довелося зупинитися біля річки, злізти та намочити свого носовика, Щоб мама витерла ним тітчине обличчя. Потім він витяг з-під козел склянку ліків і вилив кілька краплин на хустку, яку тітка понюхала, а тато ковтнув із склянки. Мама сказала:

— Джордж!

А тато ковтнув ще і, вдавши, ніби він простягає склянку мамі та тітці, щоб вони теж ковтнули, сказав:

— Пийте, пийте, коли б я був жінкою і належав до цієї сімейки, я б запив. Ну, розповідай, що там за історія з акціями.

— Це ж ті матусині акції шосейної компанії,— сказала тітка Луїза.

Тепер ми знов їхали швидко, бо коні відпочили, поки тато мочив хустку і пив ліки. Тато, промовляючи:

— Ну-ну, що там за акції,— раптом обернувся до нас і гукнув:— Шосейної компанії? Виходить, що він зламав шафу вашої матусі?

Тоді мама сказала:

— Джордже! Як тобі не соромно!

А тітка швидко почала щось розповідати. Вона вже не плакала, а тато, повернувши голову, питав, чи не гадає тітка Луїза, що тих п'яти сотень, які йому довелося виплатити два роки тому, ще не досить. Тітка відповіла, що тоді було аж дві з половиною тисячі, але вони не хотіли, щоб дідусь дізнався, і тому бабуся поклала до банку свої шосейні акції, а дядько Родні узяв їх звідти, віддавши, замість них, акції Компресорної асоціації. Коли містер Прутт побачив, що акції Компресорної асоціації зникли, він почав їх шукати і з'ясував, що вони опинились у банку, а коли він подивився у сейф Компресорної асоціації, то знайшов там чек на дві тисячі доларів, підписаний дідусевим ім'ям. І хоч містер Прутт не прожив у Моттстауні ще й року, але він знає, що дідусь ніколи цього чека не підписував. Крім того, містер Прутт ще раз навідався до банку, і виявив, що двох тисяч у дідуся ніколи там не було.

Отже, містер Прутт пообіцяв почекати кінця свят, якщо тітка Луїза дає слово, що дядько Родні не втече. Тітка поклялася, але коли вона піднялася нагору, щоб умовити дядька повернути акції містеру Прутту, і зайшла до кімнати, де залишився дядько, вона побачила, що вікно відчинене, а дядька Родні нема.

— Хай йому грець, тому Родні,— сказав тато.—Де акції? Ти кажеш, ніхто не знає, де вони?

Тепер ми їхали швидко, бо зїжджали з останнього пагорка у долину, де розкинувся Моттстаун. Незабаром ми знов почуємо святкові запахи, пройде день, настане вечір, і буде різдво, хоча всі чомусь смутні, а тітчине обличчя схоже на щойно змочений дощем побілений паркан. Тато запитав:

— Який же дурень узяв його на цю посаду? Тітка відповіла:

— Містер Прутт. А тато запитав:

— Як же це сталося, що містер Прутт, проживши у Моттстауні хоч кілька місяців...

Тут тітка почала плакати, навіть не підносячи до очей хустки, а мама, подивившись на тітку, і собі заплакала. Узявши батога, тато вперіщив ним коней, хоч вони й так бігли досить швидко, і вилаявся:

— Клянуся пеклом, я знаю чому: у містера Прутта є дружина.

Тут ми побачили свято на власні очі: на вікнах було видно святкові прикраси, такі ж самі, як вдома, у Джефферсоні. Я сказав:

— У Моттстауні теж фейерверки, як у нас в Джефферсоні.

Тітка Луїза і мама удвох плакали, а тато промовляв:

— Ну, годі, годі. Пам'ятайте, що тут Джорджі. Тітка Луїза сказала:

— Так, звичайнісінька розмальована краля. Весь день ганяє вулицями міста в екіпажі. А того єдиного разу, коли місіс Черч відвідала її (звісно лише завдяки посаді, яку займає містер Прутт), вона була навіть без корсета і,—мені сама місіс Черч розповідала,— від неї тхнуло вином.

Тато сказав:

— Годі, годі!

А тітка Луїза, плачучи, запевняла, що в усьому винна місіс Прутт, бо дядько Родні ще молодий і на нього легко вплинути — йому ж іще жодного разу не трапилась гарна дівчина, з якою він міг би одружитися. Тато, поганяючи до дідусевого будинка, зауважив:

— Одружитися? Родні одружений?! Уявляю, як йому було б приємно щовечора нишком виходити із свого дому, а потім, коли стемніє, влазити по ринві у кімнату, де на нього чекала б власна дружина!

Отже, коли ми під'їхали до дідусевого будинку, тітка Луїза і мама вголос ридали.

Дядька Родні вдома не було. Коли ми увійшли, бабуся розповідала, що Менді, дідусева куховарка, не з'явилась готувати сніданок, а коли бабуся наказала Еммеліні, няньці тітчиної дитини, піти до будиночка Менді, то виявилось, що двері зачинено зсередини, а Менді не озивається. Тоді туди пішла сама бабуся, але Менді не озивалася, а коли брат Фред поліз подивитися у віконце, Менді він не побачив.

Дядько Фред, який щойно повернувся з міста, в один голос з татом запитав:

— Зачинено? Зсередини? І нікого там нема? Після цього дядько Фред сказав, щоб тато йшов

побалакати з дідусем, а він піде туди. Тут тітка Луїза підбігла до тата й дядька і сказала, що вона сама заспокоїть дідуся, а вони нехай йдуть удвох і знайдуть його. Тато сказав:

— Аби лише цей дурень не спробував кому-небудь їх продати.

А дядько запитав:

— Господи, та ти хіба не знаєш, що чек був підписаний десять днів тому?

Ми пішли туди, де сидів у кріслі дідусь, кажучи, що він не чекав сьогодні тата і, слава богові, що він нарешті бачить хоч одну живу душу, бо коли він прокинувся вранці, виявилося, що куховарки нема, а тітка

Луїза поїхала кудись ще удосвіта, і навіть дядько Родні десь зник, і ніхто не приніс дідусеві ранкову пошту й сигари. Крім того, дідусь сказав, що він дякує господу за те, що різдво буває лише раз на рік і що не він буде, якщо не нап'ється, коли свята залишаться позаду.

Це дідусь жартував, бо коли він так казав про різдво, це завжди було жартом, після різдва він завжди жалкував, що свято минуло.

Саме тоді тітка Луїза витягла з дідусевої кишені ключ, відчинила шафу, взяла звідти дідусеві ліки, але тут мама наказала мені піти пошукати братика Фреда та сестричку Луїзу.

Отож, дядька Родні не було дома. Спочатку мені здалося, що тепер вже і чверті долара не буде, взагалі нічого не буде цього разу, і мені лишалося тільки думати про те, що різдво все ж таки прийде і, може, хоч що-небудь мені перепаде. В цей час я саме оббігав будинок, коли раптом помітив, як з дому вийшли тато з дядьком Фредом. Крізь кущі мені було видно, як вони стукали у двері хатинки Менді і гукали:

— Родні, Родні!

Потім мені довелося відповзти у гущавину, бо якраз повз мене мав пройти дядько Фред, який попрямував до дровника по сокиру, щоб виламати двері хатинки.

Але обдурити дядька Родні не так легко. Якщо містер Такер у своєму власному будинку не міг його впіймати, то татові й дядькові Фреду слід було б знати, що тим більше не можна впіймати дядька Родні на батьковому подвір'ї. Мені навіть і не потрібно було слухати, про що вони там балакають. Я лише дочекався, коли дядько Фред вийшов крізь поламані двері, пішов до дровника і, узявши сокиру, зняв з дверей сараю замок та клямки і повернувся до хатинки. Згодом звідти вийшов тато, вони удвох прибили клямки до дверей хатинки, повісили замок, і я чув, як дядько Фред забивав гвіздками вікна. Зрештою вони повернулися додому.

Дарма, що всередині, може, була й Менді і що вона не зможе звідти вийти,— вже прибув поїзд з Джефферсона, яким приїхала Розі, привезла батьків святковий костюм; Розі готуватиме їжу для нас та дідуся, і все буде чудово.

Але дядька Родні голими руками не візьмеш. Я бачив частину його обличчя крізь щілини між дошками, якими тато та дядько Фред позабивали вікна; я дивився на його неголене підборіддя, а тим часом він питав, якого чорта я так забарився, бо він же чув, що поїзд з Джефферсона прибув ще опівдні, навіть раніше, об одинадцятій, і

регочу чи казав, що тато й дядько Фред тримають його у халупі, а йому якраз це й потрібно.

Потім він спитав, чи зможу я непомітно втекти одразу ж після вечері. Я сказав, що минулого різдва він дав мені чверть долара, але мені не довелося тікати з дому так пізно. Він зареготав і спитав:

— Чверть? Чверть? А чи бачив ти коли-небудь одразу десять четвертаків?

Звісно, я ніколи не бачив; тоді він звелів прийти після вечері і захопити викрутку, і я матиму аж десять монет по чверть долара, а поки що я мушу наметати, що навіть самому господу богу невідомо, де він, і тому негайно забиратися звідси і прийти лише ввечері з викруткою.

Обдурити мене було також неможливо. Я слідкував за тим типом протягом усього дпя, навіть коли удавав, що граюсь, і може тому, що я жив у Джеффер-соні, а не у Моттстауні, я не знав, хто він такий. Але я й про це дізнався, бо, походжаючи повз паркан заднього двору, він зупинився, щоб запалити сигару, і коли він засвітив сірника, під пальтом у нього я побачив жетон і одразу зрозумів, що він такий самий, як наш містер Уоттс з Джефферсона, що ловить негрів. Граючись біля паркана, я чув, як він зупинився і почав дивитися на мене, а я продовжував гратися. Тоді він сказав:

— Добридень, синку. Завтра до тебе в гості прийде Дід Мороз?

— Так, сер,— відповів я.

— Ти синок міс Сарри з Джефферсона?— спитав він.

— Так, сер,— відповів я.

— Приїхав до діда на різдво,-— сказав він.— А цікаво, дядько Родні дома?

— Ні, сер,— сказав я.

— Жаль, жаль,— сказав він,— А він мені так потрібний! Він у місті?

— Ні, сер"— відповів я.

— Ну,— сказав він,— тоді, може, він поїхав до когось у гості?

— Так, сер,— сказав я.

— Що ж,— сказав він.—Погано. А мені треба було його бачити в одній справі. Але я гадаю, що можу почекати.

Потім він подивився на мене і спитав:

— А ти певний, що в місті його нема?

— Так, сер,— сказав я.

— Ну, про це мені і треба було дізнатися,—сказав він.— Якщо часом тітка Луїза та дядько Фред почнуть тебе розпитувати, можеш сказати, що я хотів "дізнатися лише про це.

— Так, сер,— сказав я.

Він пішов і більше біля нас не з'являвся. Я чекав на нього, але він так і не повернувся. Отож і йому теж не пощастило мене обдурити.

Зрештою настав вечір і у місті почався фейєрверк.

Було чути, як вибухають ракети, і я подумав, що скоро матиму аж десять четвертаків. Потім, згадавши про кошик з подарунками, я подумав, що, закінчивши роботу з дядьком Родні, я міг би збігати у місто і на десять центів купити дідусеві якогось подарунка і віддати його завтра і що, може,— бо йому ж ніхто більше нічого не подарує,— він замість звичайних десяти центів дасть мені чверть долара. Тоді я матиму аж двадцять монет по чверть долара, якщо не рахувати десяти центів, і тоді справді усе буде чудово.

Ми з'їли вечерю, яку також довелося готувати Розі. Мама з тіткою Луїзою напудрили обличчя, вологі від сліз, а тато протягом усього дня подавав дідусеві ліки, аж поки не повернувся з міста дядько Фред. Коли той прийшов, тато вийшов у хол, і дядько розповів, що він був усюди, у банку та в Компресорній асоціації, а що містер Прутт теж допомагав шукати, але жодного сліду акцій або грошей вони так і не знайшли. До того ж дядько Фред чогось побоювався, бо минулого тижня дядько Родні найняв бричку і кудись подхав, і дядько Фред дізнався, що, доїхавши до Кінгстона, він пересів на швидкий до Мемфіса. Тут тато сказав:

— А, ч-чорт!

А дядько Фред сказав:

— Побий мене бог, якщо після вечері ми не підемо і не витрусимо з нього усю правду, бо нарешті ж ми спіймали його на гарячому. Я розповів містеру Прут-ту, що ми збираємось робити, і він пообіцяв, якщо ми станемо на його бік, не втручатися і дати можливість нам діяти самим.

Тато, дядько Фред та дідусь прийшли вечеряти всі разом. Йдучи між татом та дядьком, дідусь сказав:

— Слава богу, різдво буває раз на рік, будемо святкувати.

Тато в один голос з дядьком Фредом відповіли:

— Ну, тепер ви, тату, себе добре почуваєте, давайте почнемо.

Дідусь, рушивши до столу, раптом зупинився і спитав:

— А де ж той чортів хлопець?

Він мав на увазі дядька Родні. Дідусь навіть сам хотів йти до міста, щоб витягти дядька Родні з картярського дому і привести його побачитись з родичами, але його відговорили.

Коли ми повечеряли, мама сказала, що піде покладе дітей спати, а тітка відповіла, що це може зробити і Еммеліна. Ми піднялись у спальню з ЕммеЛіною, яка бурчала, що сьогодні вона готувала сніданок, а це зовсім не її справа, що люди просто з глузду з'їхали, сподіваючись, що на різдво вона весь час працюватиме замість когось і що взагалі, здається, від цього дому слід триматися осторонь. Ми зайшли до спальні, а за кілька хвилин я вже збігав по сходах униз, щоб знайти викрутку. У місті було чути вибухи фейєрверків, і хоча місяць вже зійшов, видно було, як у небо здіймаються різноманітні ракети. Потім крізь щілину у віконниці пролізла рука і взяла викрутку. Обличчя дядька Родні не було видно, але тепер він вже не посміхався, по той бік віконниці чулося його дихання, зовсім не схоже на дихання людини, що сміється.

— Добре,— сказав він.— Маєш десять четвертаків. Зачекай, а ти певен, що жодна душа не знає, де я?

— Так, сер,— сказав я.— Я чекав біля паркана, доки він прийде і спитає.

— Хто?— сказав дядько Родні.

— Той, с жетоном,— сказав я.

Тоді дядько Родні вилаявся, але в цій лайці злості не було; вона пролунала так, ніби, всупереч словам, він посміхався.

— Він спитав, чи не поїхали ви з міста до когось у гості, а я сказав "Так, сер",— розповів я.

— Добре,— сказав дядько Родні.— Клянуся господом, прийде час, коли ти станеш діловою людиною, не гіршою за мене. Ну, я більше не робитиму з тебе брехуна. Тепер ти маєш десять четвертаків, чи не так?

— Ні,— сказав я.— Не маю нічого. Тоді він знову вилаявся, а я сказав:

— Я триматиму капелюшка, а ви кидайте гроші, так вони не розсиплються.

Тут він почав лаятися і лаявся довго, хоч і не дуже голосно:

— Я не хочу давати тобі десяти монет,—сказав він, і я одразу ж заскиглив:

— Ви ж казали...

Але дядько Родні закінчив:

— Бо я хочу, щоб ти мав двадцять монет. Тоді я сказав:

— Так, сер.

І він розповів, як знайти потрібний будинок і що зробити, коли я його відшукаю. Цього разу ніяких папірців носити не довелося. Дядько Родні сказав, що ця робота варта двадцяти чверток долара і надто

відповідальна, а крім того, папірець не потрібний, бо я цих людей все одно не знаю.

Голос лунав з-за віконниці, дядька я не бачив, але лайка його була такою ж самою, як тоді, коли він казав, що тато з дядьком Фредом йому дуже догодили, забивши двері та вікна, і що у них навіть не вистачить розуму, щоб здогадатися про це.

— Відрахуєш третє вікно та жбурнеш жменьку камінців. Коли вікно відчиниться (хто б не відчинив, ти ж його все одно не знаєш), назви своє ім'я і скажи: "За десять хвилин він чекатиме з коляскою на розі. Візьміть коштовності".

Потім він додав:

— Скажи двічі.

— За десять хвилин він буде з коляскою на розі. Візьміть коштовності,— сказав я.

— Краще скажи: "Візьміть усі коштовності",—сказав дядько Родні.

— Візьміть усі коштовності,— повторив я.

— Добре,—сказав дядько Родні і потім запитав.— Чого ж ти чекаєш?

— Двадцяти монет,— сказав я. Дядько Родні знову вилаявся:

— Ти гадаєш, що я дам гроші раніше, ніж ти їх заробиш?— спитав він.

— Ви кажете про коляску,—відповів я.—Може, ви поїдете і забудете віддати мені гроші, а потім ми повернемось до Джефферсона, не

дочекавшись вас. Крім того, минулого літа, коли ми не змогли робити бізнес з місіс Такер, бо вона захворіла, ви дали мені лише п'ятака і сказали, що то не ваша провина, якщо місіс Такер хвора.

Тоді дядько Родні стиха, з люттю вилаявся і сказав:

— Гей! Чуєш, зараз я не маю двадцяти монет, жодної монети нема в мене зараз, і є лише один шлях, щоб вони з'явились: вилізти звідси і кінчити діло. А я не можу кінчити це діло, якщо ти не зробиш свою роботу. Зрозуміло? Я вирушаю за тобою і чекатиму у колясці на розі. Біжи, швиденько!

Я перетнув подвір'я. Місяць вже зійшов, і довелося ховатися у тіні паркана, аж поки я не вибіг на вулицю.

Я чув вибухи фейєрверків, бачив ракети, що раз у раз злітали у небо, але усе це діялось у центрі міста, а на цих вулицях лише виднілися свічки та ялинкові прикраси у вікнах.

Зайшовши в провулок, я підійшов до стайні, де стояла коняка.

З-за стайні виплигнув дядько Родні, і сказав:

— А ось і я!

І показав, де мені стояти, прислухаючись до того, що робиться у будинку, а сам попрямував до дверей, щоб запрягти коляску, потім свиснув, і я підійшов до нього. Коняка вже була впряжена у коляску. Я сказав:

— Чия це коняка з коляскою? Вона значно худіша за дідусеву.

Дядько Родні відповів:

— Тепер це моя коняка, під три чорти це місячне сяйво.

Я вийшов з провулка на вулицю: там не було нікого; я помахав рукою і, побачивши у світлі місяця, що коляска під'їхала, вліз усередину, і ми помчали. Завіски на віконцях були опущені, і тому я вже не бачив ракет, хоча чув вибухи. Я сподівався, що, може, ми поїдемо центром міста, де дядько Родні зупинить коня і дасть мені хоч би дві з тих двадцяти монет, і тоді я зможу купити подарунка дідусеві, та ми ніде не зупинялись.

Дорогою дядько підняв завіску, і я побачив будинок та дві магнолії. Так, не зупиняючись, ми доїхали аж до рогу вулиці.

—— Зараз,— мовив дядько Родні,— коли відчиниться вікно, скажеш: "За десять хвилин він буде на розі. Візьміть усі коштовності". Хто б не визирнув у вікно, це байдуже. Та тобі й не треба знати, хто це. Ти краще потім не згадуй про цей будинок. Ясно?

— Так, сер,— сказав я.— А тоді ви вже дасте мені...

— Дам!— сказав він, лаючись.— Дам! Забирайся швидше звідси!

Я виліз, коляска покотилася далі, а я повернувся на ту вулицю. В будинку було темно, світилося лише одне вікно. Це й був той самий будинок, бо поруч росли два дерева. Я зайшов у подвір'я, порахував вікна і тільки-но хотів жбурнути жменьку камінців, як раптом з-за куща вискочила жінка і схопила мене за руку. Вона намагалась щось сказати — я так і не знаю що — але не встигла й рота розкрити, як з-нід іншого куща вибіг чоловік і схопив нас обох. Він затулив їй рукою рота, я це одразу зрозумів, почувши, як вона хрипить, намагаючись випручатися.

— Ну, хлопче,—сказав він.—Що тобі треба? Ти хто?

— Я від дядька Родні,— сказав я.

— О, тоді усе гаразд,—сказав він, а жінка почала ще дужче пручатися та хрипіти, але він затулив їй рота щільніше.— Що треба?

Мені невідомо було, що дядько робить бізнес і з чоловіками. Може, працюючи в Компресорній асоціації, він почав з ними мати справу? Крім того, він же сам сказав, що я не знатиму того, до кого йду, так що, мабуть, це і є та сама людина.

— Він каже за десять хвилин бути на розі,— сказав я,— і узяти з собою усі коштовності. Він сказав, щоб я двічі повторив: візьміть усі коштовності.

Жінка почала відчайдушно борсатися, так що, може, саме тому він відпустив мене, бо треба ж було тримати її обома руками.

— Узяти всі коштовності,— сказав він.— Непогано придумав. Чудово. Не дивно, що він наказав повторити це двічі. Гаразд. Тепер повертайся на ріг, почекай там, і коли він з'явиться, перекажи йому: "Вона наказала прийти допомогти їх нести". Скажи це також двічі. Зрозумів?

— Тоді вже мені заплатять мої двадцять четвертаків?— запитав я.

— Двадцять четвертаків, ха?— сказав чоловік, тримаючи жінку.— Оце й усе, що ти заробиш? Мало. Скажи йому, що вона велить дати тобі один з коштовних камінців. Зрозумів?

— Мені потрібні лише мої двадцять четвертаків,— сказав я.

Тоді він потяг жінку у кущі, а я побіг назад на ріг, і по дорозі я бачив спалахи ракет і чув вибухи, а коли під'їхала коляска, дядько Родоні знову почав сичати так само, як він сичав з-за вікониць Мендіної хатинки.

— Ну?— запитав він.

— Вона сказала, щоб ви прийшли допомогти їх нести,— відповів я.

— Що?— спитав дядько Родні.— Вона сказала, що його там нема?

— Ні, сер. Вона сказала, щоб ви прийшли допомогти їх нести. І щоб я повторив це двічі.— І тоді я ще додав:—А де ж мої двадцять четвертаків?

Бо він виплигнув з коляски і сів навпочіпки у темряві кущів, що росли понад вулицею. Тоді я теж підійшов до кущів і сказав:

— Ви сказали, що дасте...

— Добре, добре,— відповів дядько Родні. Він навшпиньках продирався крізь кущі; я чув його дихання.— Я дам тобі їх завтра. Завтра я дам тобі тридцять четвертаків. А зараз мерщій забирайся додому. І якщо вони вже прийшли до Мендіної халупи, ти нічого не знаєш. Ну, біжи! Хутко!

— Я б хотів мати двадцять четвертаків сьогодні,— сказав я.

Він швидко продирався крізь кущі, а я йшов майже поряд із ним, бо коли він підвівся, я ледве встиг відскочити від кущів. Він стояв і лаявся, а потім нахилився, і я побачив у нього в руці дрючка. Тоді я повернувся і побіг. Він навшпиньках поплигав далі, тримаючись у тіні кущів, а я пішов назад до коляски, бо після різдва ми відразу поїдемо у Джефферсон, і якщо дядько Родні до того часу не повернеться додому, я не побачу його аж до наступного літа, а тоді вже він, мабуть, робитиме бізнес з іншою жінкою, і з моїми двадцятьма монетами трапиться те саме, що і з нікелем, колп захворіла місіс Такер. Отож я й чекав біля коляски, дивлячись на ракети, і слухав вибухи фей-єрверків у місті. Але було вже пізно, і всі крамниці, мабуть, вже позачинялись, так що купити дідусеві подарунка я так і не зможу, навіть якщо дядько Родні повернеться і віддасть мені мої двадцять четвертаків. Я слухав вибухи і думав про те,

що можна просто розповісти дідусеві, що я хотів купити йому подарунка, і тоді він, напевне, дасть мені п'ятдесят центів замість десяти, як раптом почали запускати фей-єрверки позаду того будинку, куди побіг дядько Родні. Цього разу запустили п'ять фейєрверків один за одним, і я подумав, що за мить у небо знову здіймуться ракети, але їх не було. Я стояв біля коляски, як рантом з будинків почали виходити люди і щось гукати один до одного, а згодом я побачив, що вони біжать до того будинку, куди подався дядько Родні. Згодом звідти вийшов чоловік і попрямував вулицею, яка вела до дідусевого дому, я спочатку подумав, що це дядько Родні, який забув про коляску, але потім побачив, що це не він.

Дядько Родні не повертався; тоді я рушив до того подвір'я, де зібралися люди, бо коляску мені було видно, і я б помітив, якби дядько вийшов з кущів. Підійшовши до двору, я побачив, що шість чоловік несуть щось довге, а двоє інших підбігли й зупинили мене, причому один із них сказав:

— Клянуся пеклом, це щеня з Джефферсона. Тоді я побачив, що люди несуть віконницю, а на

ній лежить щось прикрите ковдрою. Спочатку я подумав, що це вони допомагають дядькові Родні нести коштовності, але ніде не видно було самого дядька, як рготом один з чоловіків сказав:

— Хто це? Теж з їхнього кодла? А, чорт, нехай хто-небудь відведе його додому.

Один із них взяв мене на руки, і я сказав, що мені треба дочекатися дядька Родні. Чоловік відповів, що з дядьком усе буде гаразд, але я сказав:

— Та я ж хотів чекати на нього тут.

І тоді один із тих, що були позаду, сказав:

— Хай йому грець, швидше забирай його звідси.

Ми рушили вперед. Я їхав верхи на плечах у того чоловіка, а коли озирався, бачив у місячному світлі шестеро чоловіків, що несли віконницю з лантухом. Я спитав:

— Це дядьків, лантух? Чоловік відповів:

— Ні, якщо це й належало дядьку раніше, то тепер воно вже дідусеве.

І я одразу здогадався, що то таке.

— Це телячий бік,— сказав я.—Ви хочете віднести його дідусеві.

Тоді інший чоловік якось кумедно хихикнув, а той, на кому я їхав верхи, сказав:

— Так, ти можеш вважати це телячим боком.

— Це різдвяний подарунок для дідуся. А від кого? Від дядька Родні? — спитав я.

— Ні,— сказав чолов'яга.— Не од нього. Можна вважати, що від усіх людей Моттстауна. Від усіх мотт-стаунських чоловіків.

Нарешті ми побачили дідусевий будинок. Тепер тут усюди горіло світло, навіть на ґанку, і я побачив у холі людей, жінок у хустках, а стежкою, що вела до ґанку, теж ішли люди. Потім я почув, що у хаті хтось ніби співає,—тут з дому вийшов тато і пішов до воріт, а коли ми підійшли ближче і чоловік поставив мене на землю, я побачив, що біля

воріт стоїть також Розі. Але то була не пісня, бо пісні співають інакше; мабуть, просто тітка Луїза знову плаче, і мабуть, їй тепер так само не подобається різдво, як раніше воно це подобалося дідусеві.

— Це подарунок для дідуся,— сказав я.

— Так,— одказав тато.— Ти підеш з Розі і ляжеш

спати. Мама незабаром прийде. Будь слухняним хлопчиком. Слухайся Розі. Гаразд, Розі, веди його. Швиденько!

— Ви могли б мені цього й не казати,— відповіла Розі і узяла мене за руку.— Ходім.

Але ми не повернулись на дідусеве подвір'я, а навпаки. Розі вийшла з воріт, і ми попрямували вулицею. Я подумав, що ми обійдемо навколо будинку, щоб потім здивувати дорослих, однак, нічого схожого: ми попростували вулицею. Я спитав:

— Куди це ми йдемо? Розі відповіла:

— Ночуватимемо у місіс Джордон.

І ми пішли далі. Я мовчав. Тато забув про те, що я втік з дому, і, може, якщо я ляжу спати і добре поводитимусь, він не згадає про це аж до наступного ранку. Але головне треба знайти дядька Родні і узяти в нього двадцять четвертаків, перш ніж ми поїдемо додому, так що, може, завтра усе буде гаразд. Ми йшли далі, тут Розі сказала:

— Ось цей будинок.

І ми увійшли на подвір'я. Раптом Розі побачила опосума. Він сидів на дереві на подвір'ї місіс Джордон, і при світлі місяця я теж його побачив. Я заверещав:

— Мерщій! Біжи візьми у місіс Джордон драбину! Розі відповіла:

— Дурниці! Час спати!

Але я не став чекати. Я помчав до будинку, а Розі бігла позаду і гукала:

— Гей, Джорджі! Назад!

Але я не зупинився. Можна ж було, узявши драбину, зняти з дерева опосума та подарувати його дідусеві разом із тим телячим боком, і це все задарма, а дідусь може подарувати мені аж чверть долара, і тоді, коли я заберу двадцять четвертаків у дядька Родні, я матиму двадцять одну монету, і все буде чудово...